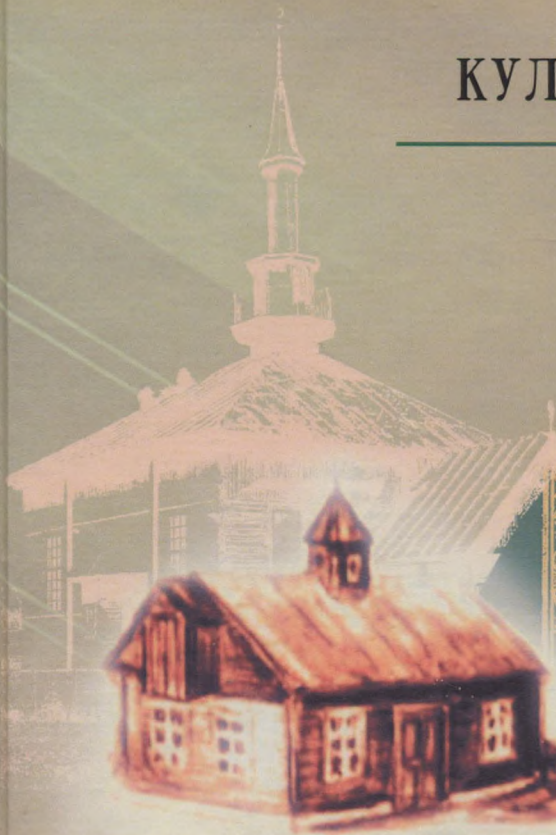

Тісьмовая спадчына татараў вялікага княства літоўскага і яе гісторыка- культурны кантэкст

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله الذي جعلنا من أمتنا العرب * ولجعلنا من أمتنا العرب
والصلاة والسلام على محمد الذي أرسله من رحمة الله
وعلى آله وأصحابه أجمعين * وكذا جعله بيننا وبينهم
أدركتكم الساعة آخر يوم يومئذ يفرح من جعلنا من أمتنا العرب
عليه وسلامه فأولئك منكم أراستهم جوق قبيح أراستهم
أولئك ساعة شق الله مكانها ليهيؤن * فإن عليهم الشاة أراستهم
مشقة يدي بيان أولئك منكم يفرح من جعلنا من أمتنا العرب
ولجعلنا من أمتنا العرب * أدركتكم الساعة آخر يوم يومئذ يفرح من جعلنا من أمتنا العرب
صالح على الشق من أمتنا العرب من جعلنا من أمتنا العرب
فوسف يفرح من جعلنا من أمتنا العرب من جعلنا من أمتنا العرب

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله الذي جعلنا من أمتنا العرب * ولجعلنا من أمتنا العرب
والصلاة والسلام على محمد الذي أرسله من رحمة الله
وعلى آله وأصحابه أجمعين * وكذا جعله بيننا وبينهم
أدركتكم الساعة آخر يوم يومئذ يفرح من جعلنا من أمتنا العرب
عليه وسلامه فأولئك منكم أراستهم جوق قبيح أراستهم
أولئك ساعة شق الله مكانها ليهيؤن * فإن عليهم الشاة أراستهم
مشقة يدي بيان أولئك منكم يفرح من جعلنا من أمتنا العرب
ولجعلنا من أمتنا العرب * أدركتكم الساعة آخر يوم يومئذ يفرح من جعلنا من أمتنا العرب
صالح على الشق من أمتنا العرب من جعلنا من أمتنا العرب
فوسف يفرح من جعلنا من أمتنا العرب من جعلنا من أمتنا العرب

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ АКАДЭМІЯ НАВУК БЕЛАРУСІ
Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры
Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа

ПІСЬМОВАЯ СПАДЧЫНА ТАТАРАЎ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА І ЯЕ ГІСТОРЫКА- КУЛЬТУРНЫ КАНТЭКСТ

Зборнік навуковых прац

Мінск
«Беларуская навука»
2024

УДК 091(=512.145)(476)(082)

ББК 76.10(4Беи)я43

ПЗ5

Навуковыя рэдактары:

І. А. Сынкова, М. У. Тарэлка

Рэцэнзенты:

доктар філалагічных навук, прафесар Г. А. Цыхун,
доктар філалагічных навук, прафесар М. Р. Прыгодзіч

Выданне падрыхтавана ў рамках выканання НДР «Беларуска-блізкаўсходняе (беларуска-арабскае, беларуска-яўрэйскае, беларуска-цюркскае) моўнае/культурнае ўзаемадзеянне: гісторыя і сучаснасць», № дзяржаўнай рэгістрацыі 20214056, дата дзяржаўнай рэгістрацыі 24.12.2021 (навуковы кіраўнік – кандыдат гістарычных навук Д. Э. Сеўрук) задання 6.1.01 «Беларуская дзяржаўная мова ў кантэксце нацыянальнай бяспекі Рэспублікі Беларусь» (навуковы кіраўнік – кандыдат філалагічных навук І. Л. Капылоў) падпраграмы «Беларуская мова і літаратура» (навуковы кіраўнік – кандыдат філалагічных навук І. Л. Капылоў, доктар філалагічных навук І. С. Роўда) Дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў на 2021–2025 гады «Грамадства і гуманітарная бяспека беларускай дзяржавы» (навуковы кіраўнік – акадэмік А. А. Каваленя)

Пісьмовая спадчына татараў Вялікага Княства Літоўска-ПЗ5 га і яе гісторыка-культурны кантэкст : зборнік навуковых прац / Цэнтр даследаванняў беларус. культуры, мовы і л-ры НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства ; навук. рэд.: І. А. Сынкова, М. У. Тарэлка. – Мінск : Беларуская навука, 2024. – 205 с., [4] л. іл.

ISBN 978-985-08-3174-3.

Зборнік змяшчае артыкулы беларускіх навукоўцаў, прысвечаныя гісторыі і рукапіснай спадчыне татараў ВКЛ, выбітным асобам, невядомым раней пісьмовым помнікам, феноменам нематэрыяльнай культуры.

Кніга разлічана на шырокае кола даследчыкаў (філолагаў, гісторыкаў, культуролагаў), а таксама на ўсіх тых, хто цікавіцца гісторыяй і культурай Беларусі.

УДК 091(=512.145)(476)(082)

ББК 76.10(4Беи)я43

ISBN 978-985-08-3174-3

- © Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры, 2024
- © Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа, 2024
- © Афармленне. РУП «Выдавецкі дом «Беларуская навука», 2024

ПРАДМОВА

Папярэдні зборнік навуковых прац, падрыхтаваны намі і прысвечаны рукапіснай спадчыне беларускіх татараў-мусульман, выйшаў у 2022 годзе і быў прымеркаваны да круглай даты – 625-годдзя ад згаданага ў сярэднявечных хроніках часу ўзнікнення сталых татарскіх пасяленняў на беларускіх землях¹. У кастрычніку таго ж года ў Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа адбылася канферэнцыя «Пісьмовая спадчына татараў Вялікага Княства Літоўскага і яе гісторыка-культурны кантэкст», якая і дала назву цяперашняй кнізе. Найбольш цікавыя выступленні былі перапрацаваны ў артыкулы, пасля да іх далучыліся і іншыя тэксты, звязаныя з гісторыяй і культурай беларуска-літоўска-польскіх мусульман. Некаторыя з гэтых прац з’яўляюцца далейшай распрацоўкай (паглыбленнем, працягам) ранейшых даследаванняў, а некаторыя адкрываюць цалкам новыя старонкі ў вывучэнні спадчыны «літоўскага джамаату»² – неад’емнай часткі гісторыі і культуры Беларусі. Разнастайнасць тэм падштурхнула ўкладальнікаў да ўмоўнага падзелу новага зборніка на дзве часткі, адна з якіх прысвечана гісторыі беларускіх татараў, другая – даследаванням іх рукапісных помнікаў.

Большасць прац першага раздзела складаюць артыкулы біяграфічна-генеалагічнага зместу. Гісторыя татараў ВКЛ і іх нашчадкаў ведае шмат славуных імён, якія шчыльна звязаны з самымі значнымі падзеямі ў жыцці грамадства. Вось з такой выдатнай асобай татарскага паходжання, ваенным і грамадскім дзеячам ХХ ст. – генерал-лейтэнантам Якавам Давыдавічам Юзафовічам – знаёміць біяграфічны нарыс А. М. Філатавай, які адкрывае гістарычны раздзел зборніка. Іншыя артыкулы звязаны з лакальнай гісторыяй асобных беларускататарскіх суполак. Крыніцазнаўчы агляд С. У. Грыбавай змяшчае інфармацыю пра разнастайныя дакументальныя

¹ З рукапіснай спадчыны татараў ВКЛ : тэксты і даследаванні : зб. навук. прац / навук. рэд. І. А. Сынкова, М. У. Тарэлка ; Цэнтр даследаванняў беларус. культуры, мовы і л-ры НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства. – Мінск : Беларус. навука, 2022.

² «Літоўскі джамаат» – саманазва беларуска-польска-літоўскіх татараў, зафіксаваная ў адным з вядомых рукапісаў.

матэрыялы першай паловы XX ст. з Гродзенскага музея гісторыі рэлігіі, якія асвятляюць жыццё Некрашунскай мусульманскай парафіі ў гэты перыяд.

Два другія артыкулы першага раздзела раскрываюць гістарычна-біяграфічны кантэкст асобных помнікаў рукапіснай спадчыны беларускіх татараў. У артыкуле Р. А. Александровіч-Туфкрэа «Яков Степанов Якубовский руку приложил...» прыводзяцца новыя даныя пра імама Асмолаўскай мячэці Я. С. Якубоўскага і яго дзейнасць у розных сферах жыцця мусульманскай грамады (другая палова XIX ст.). Праца С. А. Міскевіча «Генеалагічны кантэкст рукапіснай спадчыны татараў былога ВКЛ» удакладняе на падставе архіўных дакументаў і вуснай інфармацыі, атрыманай ад нашчадкаў, біяграфічныя звесткі пра людзей, чые імёны згадваюцца на старонках манускрыптаў як уладальнікаў або перапісчыкаў. Часам вызначаныя генеалагічныя ланцужкі цягнуцца ад XVIII ст. да нашых дзён.

У другі раздзел увайшлі вынікі рознабаковых даследаванняў канкрэтных помнікаў татарскага пісьменства. Філалагічнае даследаванне В. І. Несцяровіча «Фразеалагізмы ў творы “Мірадж”: сляды ўсходняй ідыяматыкі» аналізуе ўплыў усходніх моў арыгіналу на мову беларускага перакладу.

Артыкул Д. Э. Сеўрука «“Джаўагіру-ль-іслам” (“Сутнасці ісламу”) – помнік асманскай рэлігійнай літаратуры XVII ст. у перакладах беларуска-польска-літоўскіх татараў» прапаноўвае параўнальны аналіз перакладаў аднаго з папулярных у Асманскай імперыі катэхізісаў на беларускую і польскую мовы. Таксама аўтар закранае пытанні эвалюцыі рэлігійнай тэрміналогіі беларускіх мусульман.

У артыкуле І. А. Сынковай матэрыялы аднаго прыватнага рукапіснага збору XX ст. разглядаюцца ў кантэксце знахарскіх традыцый у народнай культуры беларускіх татараў. Нягледзячы на падабенства большасці тэкстаў на аналагічныя творы, вядомыя па іншых помніках пісьмовай спадчыны татараў ВКЛ, рукапісы А. Адамовіча звяртаюць на сябе ўвагу некаторымі спецыфічнымі асаблівасцямі, якія ўказваюць на творчую распрацоўку тэмы.

Праца М. У. Тарэлкі – падсумаванне вынікаў даследавання рукапісаў са збору Я. Адамовіча (памёр у 2013), напісаных яго бацькам, былым імамам Мядзельскай мусульманскай супольнасці Аляксандрам (Алі) Адамовічам (памёр у 1945). Гэтыя матэрыялы маюць шмат цікавых асаблівасцей як арфаграфічнага, так і тэксталагічнага характару. Змест некаторых рукапісаў не дазваляе адназначна суаднесці іх з характэрнымі для беларускататарскага пісьменства катэгорыямі рукапісных кніг (як кітабы, хамаілы і інш.).

Мусім адзначыць, што на сённяшні дзень не існуе агульнапрынятай сістэмы транслітарацыі беларускіх і польскіх тэкстаў, запісаных арабскім

пісьмом. Гэтым тлумачыцца розны падыход аўтараў да іх перадачы сродкамі лацінскага ці кірылічнага алфавітаў.

Мы вельмі спадзяемся, што апублікаваныя матэрыялы прыцягнуць увагу не толькі спецыялістаў у розных галінах гуманітарных навук, але ўсіх, хто цікавіцца гісторыяй і культурай Беларусі. Аднак яшчэ больш мы спадзяемся, што некаторыя тэзісы і тэксты натхняць навукоўцаў на новыя даследаванні і што з'яўленне зборнікаў акадэмічных прац, прысвечаных беларускім татарам, стане добрай традыцыяй.

ЯКОВ ДАВИДОВИЧ ЮЗЕФОВИЧ – НАЧАЛЬНИК ШТАБА ДИКОЙ ДИВИЗИИ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Мусульмане Российской империи поддержали начало Первой мировой войны. Так, 21 августа 1914 г. в петербургской газете «Миллет» («Нация») было напечатано заявление мусульманской фракции Государственной думы: «В полном сознании долга своего перед родиной мусульмане готовы на всякие жертвы и в полном единении со всеми русскими гражданами до конца будут бороться и защищать честь и целостность России». В другом заявлении говорилось, что «отношение мусульман к настоящей войне вытекает из старых традиций, которые заключаются в том, что мусульмане, сражаясь за Россию с ее врагами, всегда проливали кровь одинаково и наравне с коренным русским населением». В декабре 1914 г. на съезде мусульманских общественных организаций в Петрограде был организован Комитет помощи больным и раненым мусульманам всей России¹.

Между тем российское правительство не имело общей точки зрения на привлечение мусульман к воинской службе, и около 20 млн мусульман не были охвачены воинской повинностью. В июле 1914 г. военное ведомство подготовило секретный доклад «О привлечении к отбыванию воинской повинности некоторых частей населения, освобожденных от нее до настоящего времени». В нем проводилась мысль, что «формирование особых частей, составленных из какой-либо национальности (кроме русской), не отвечает ни политическому, ни внутреннему положению России», и что все попытки в прошлом приводили к обострению национального вопроса на той или иной окраине². В августе 1914 г. начали создаваться мусульманские добровольные части. В годы войны в русской армии были 18 генералов литовских татар-мусульман: Х. Базаревский, Т. Беляк, С. Вильчинский, К. Кричинский, А. Мухля и др. В сформированном летом 1917 г. на Румынском фронте мусульманским корпусе командиром был генерал М. Сулькевич.

По призыву в Кавказскую туземную («дикую») конную дивизию отозвались сотни человек. В своем роде это уникальное воинское подразделе-

¹ Исхаков С. М. Первая мировая война глазами российских мусульман // Россия и Первая мировая война : (Материалы международного научного colloквиума). – СПб. : Дмитрий Буланин, 1999. – С. 420.

² Там же. – С. 420–421.

ние, которое было сформировано на основании высочайшего указа в августе 1914 г. на территории Северного Кавказа и Закавказья из горских добровольцев. Дивизия состояла из шести конных полков, собранных по этнически-географическому признаку: Чеченского, Черкесского, Кабардинского, Татарского (набранного из азербайджанцев, поскольку в тог­дашней России их относили к татарам), Ингушского, 2-го Дагестанского, а также Аджарского пешего батальона. В каждом полку полагалось по штату по 22 офицера, 3 военных чиновника, одному мулле и 480 всадников. Представители высшей российской знати, в том числе кавказской, потянулись на службу в эту дивизию и заняли там большинство командных постов. Здесь были грузинские князья Багратион, Чавчавадзе, Дад­иани, Орбелиани, горские султаны Бекович-Черкасский, Хагандоков, ханы Эриванские, ханы Шамхалы-Тарковские, представители знатных княжеских и графских родов России – Гагариных, Святополк-Мирских, Келлеров, Воронцовых-Дашковых, Толстых, Лодыженских, Половцовых, Старосельских. В дивизии на командирских должностях были князь Станислав Радзивилл, принцы Наполеон-Мюрат, Альбрехт, барон Врангель, персидский принц Фейзулла Мирза Каджар, его брат принц Идрис и представители других известных фамилий. «Дикая дивизия» была про­звана так за экзотический воинственный вид и за «дикие», с точки зрения европейцев, проявления удали, отваги и спокойного отношения к смерти. В декабре 1914 г. она уже находилась на Карпатах в составе армии гене­рала Д. Г. Щербачева. В ночь на 17 декабря состоялось ее боевое креще­ние³. Наиболее знаменитой «Дикая дивизия» стала в ходе Брусиловского прорыва летом 1916 г. Дивизия воевала вместе с русской армией в Румынии, прошла всю Буковину и участвовала во взятии Черновиц и Галича (Австро-Венгерская империя). Лихость и безудержная отвага чеченских всадников не осталась без внимания императора Николая II, наградив­шего каждого из 60 всадников Чеченского полка, которые первыми пе­реправились через Днестр, Георгиевскими крестами разных степеней. Известно, что к марту 1916 г. дивизия потеряла убитыми и умершими от ран 23 офицера, 260 всадников и нижних чинов, ранеными числились 144 офицера и 1438 всадников. Многие горцы не единожды были отмечены Георгиевским крестом. В октябре 1917 г. части Кавказского Туземного конного корпуса прибыли на Северный Кавказ в районы их формирова­ния. А затем они были втянуты в водоворот революционного процесса и Гражданской войны. И каждый из них выбрал свой путь.

---

³ Спиридович А. И. Великая война и Февральская революция 1914–1917 гг. Книга 1 [Электронный ресурс]. – Нью-Йорк : Всеславян. изд-во, 1960. – URL: <https://militera.lib.ru> (дата обращения: 28.10.2022).

Командиром Кавказской туземной конной дивизии был назначен младший брат императора, генерал-майор великий князь Михаил Александрович Романов – личность весьма популярная в народе и в среде аристократии. Начальником штаба дивизии был назначен полковник, литовский татарин-мусульманин Яков Давидович Юзефович, служивший в Ставке Верховного главнокомандующего. Великий князь Михаил всегда хотел быть впереди, и Я. Юзефович его не останавливал, за что офицеры даже нарекали на него: «Нельзя так, это же Брат Государя». Однажды «ехавши с Юзефовичем на автомобиле и с доктором Катонем, Великий Князь, правивший машиной, попал в район расположения неприятеля. Только чисто спортивная ловкость и смелость Великого Князя выручила их тогда, и они не попали в руки противника», – писал генерал А. И. Спиридович⁴.

Яков Давидович Юзефович (12 (24) марта 1872 г., д. Великая Лапеница Волковысского уезда Гродненской губернии – 5 июля 1929 г., Волковыск, Польша) происходил из дворянского рода литовских татар (герба «Радван») Гродненской губернии. Он родился в семье офицера (затем генерал-майора) Давида Амуратовича Юзефовича (1829–1901), получил хорошее военное образование: окончил Полоцкий кадетский корпус (1890), Михайловское артиллерийское училище (1893) и Николаевскую академию Генштаба (1899), после окончания которой был направлен в 7-ю конно-артиллерийскую батарею. С марта 1901 по ноябрь 1904 г. исполнял обязанности старшего адъютанта при штабе Варшавского военного округа и также был помощником редактора «Варшавского военного журнала». Участвовал в русско-японской войне 1904–1905 гг. в чине подполковника, был штаб-офицером для поручений при управлении генерал-квартирмейстера 3-й Маньчжурской армии. С 08.12.1905 г. – штаб-офицер для поручений при штабе Варшавского военного округа, а с 24.11.1910 г. – начальник отделения Главного управления Генерального штаба (ГУГШ), с 17.04.1913 г. – и. д. помощника начальника отдела по устройству и службе войск ГУГШ. Накануне войны он женился на Вере Михайловне Станкевич (урожд. Стрижевская), которая в войну была сестрой милосердия в санитарном поезде⁵. С началом Первой мировой войны Яков Давидович Юзефович назначен и. д. генерала для делопроизводства и поручений управления дежурного генерала при Верховном главнокомандующем. С 23.08.1914 г. – начальник штаба Туземной («Дикой») конной дивизии. В период боев с 11 по 26 января 1915 г. в районе Лютовиска, Боберки, Ломжи неоднократно производил разведки, вел наблюдения, на основе которых составил план действий

⁴ Спиридович А. И. Великая война и Февральская революция 1914–1917 гг. Книга 1.

⁵ Бондаренко В. Генерал-лейтенант Я. Д. Юзефович: штрихи к портрету [Электронный ресурс]. – URL: <https://beloedelo.com>. (дата обращения: 28.10.2022).

дивизии, причем во время проведения разведки 18 января был ранен, но остался в строю, продолжая выполнять свои обязанности. По свидетельству начальника дивизии, Я. Д. Юзефович являлся его главным сотрудником в достижении решительной победы, одержанной дивизией над врагом. С 22.02.1916 г. Юзефович – начальник штаба 2-го кавалерийского корпуса, с 15.04.1917 г. – генерал-квартирмейстер, с 12.05.1917 г. – 1-й генерал-квартирмейстер при Верховном главнокомандующем. С 15.06.1917 г. назначен командующим 12-й Кавказской дивизии, после развала армии, 14 ноября возглавил армии Северного фронта. Летом 1918 г. вступил в Добровольческую армию. С 01.01.1919 г. – начальник штаба Кавказской Добровольческой армии (командующий – генерал барон П. Н. Врангель), с мая 1919 г. – Кавказской армии. Во время болезни П. Н. Врангеля замещал его на посту командующего армией, с 27 июня по 29 ноября 1919 г. командовал V кавказским корпусом. С апреля 1920 г. Юзефович руководил работами по укреплению Перекопа и строительством железной дороги Джанкой – Юшунь. С 22 мая по 17 сентября 1920 г. – генерал-инспектор кавалерии Русской армии генерала П. Н. Врангеля. В сентябре 1920 г. Я. Д. Юзефович выехал в Париж вместе с министром иностранных дел П. Б. Струве; предполагалось, что он станет во главе 3-й Русской армии, которая формировалась в Польше. Однако к моменту его прибытия во Францию Польша вступила в переговоры с Советской Россией, и необходимость в назначении Юзефовича отпала. В ноябре 1920 г. жил в Висбадене (Германия), затем в Польше и Эстонии. Долгое время считалось, что Я. Д. Юзефович скончался в Тарту и там же был похоронен. Однако в мае 2015 г. его могила была обнаружена на православном кладбище г. Волковыска. За мужество на фронте он был награжден 9 орденами, Георгиевским оружием и крестом 4-й степени, медалями, а также являлся кавалером четырех иностранных наград.

О Якове Давидовиче Юзефовиче в своих воспоминаниях писали не только генерал А. И. Спиридович, но и известные деятели Белого движения: П. Н. Врангель, А. Г. Шкуро, А. И. Деникин, хотя он всегда оставался в тени своих командиров и своих воспоминаний не оставил. Его биография в справочных изданиях напоминает послужной список, в котором обозначены его продвижение по военной службе. П. С. Махров оставил в мемуарах, относящихся к 1919 г., портрет Я. Д. Юзефовича: «Генерал Юзефович был небольшого роста, коренастый, с темным скуластым монгольским лицом, густыми волосами, подстриженными ежиком. Он был известен как солидный вдумчивый офицер и начальник штаба. Располагая немалыми средствами и будучи очень гостеприимным, он давал в Петербурге частые приемы, что способствовало его популярности. Человек он был добрейшей души, тактичный, не любивший интриг, и слыл очень хорошим товарищем»⁶.

---

⁶ Цит. по: Бондаренко В. Генерал-лейтенант Я. Д. Юзефович: штрихи к портрету.

Список использованных источников

Бондаренко, В. Генерал-лейтенант Я. Д. Юзефович: штрихи к портрету [Электронный ресурс] / В. Бондаренко. – Режим доступа: <https://beloedelo.com>. – Дата доступа: 28.10.2022.

Исхаков, С. М. Первая мировая война глазами российских мусульман / С. М. Исхаков // Россия и Первая мировая война : (Материалы международного научного коллоквиума). – СПб. : Дмитрий Буланин, 1999. – С. 419–431.

Спиридович, А. И. Великая война и Февральская революция 1914–1917 гг. Книга 1 [Электронный ресурс] / А. И. Спиридович. – Нью-Йорк : Всеславян. изд-во, 1960. – Режим доступа: <https://militera.lib.ru>. – Дата доступа: 28.10.2022.

ДОКУМЕНТЫ ГРОДНЕНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ РЕЛИГИИ КАК ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ НЕКРАШУНСКОЙ ПАРАФИИ

Предположительно свидетельства поселения татар в Некрашунской парафии относятся к рубежу XV–XVI вв., а мечеть в Некрашунцах принадлежала к самым древним культовым постройкам мусульман Беларуси¹. В джамиат² Некрашунской мечети входили татары, проживающие в Некрашунцах (включая близлежащие усадьбы). До 1917 г. джамиат мечети охватывал Лидский уезд Виленской губернии и ближайшие поселения Гродненского уезда Гродненской губернии. В межвоенный период (1918–1939 гг.) парафия находилась в составе Польского государства (гмина Василичи, Лидский повет, Новогрудское воеводство). На современном этапе эта территория относится к Вороновскому району Гродненской области.

Парафия в 1795 г. составляла 217 человек, в 1851 г. – 364 человека, в 1885 г. – 291 человек³. Межвоенный период (1918–1939 гг.) был временем активного развития Некрашунской парафии. Количество семей на данном этапе составляло около двадцати. Некрашунцы представляли собой множество разбросанных среди полей хуторов.

Жизнь парафии оказалась зафиксированной в документах Гродненского государственного музея истории религии (ГГМИР). Содержательно эти документы можно поделить на те, которые касаются строительства мечети, мусульманской школы, строительства и ремонта парафиального дома татар-мусульман Некрашунской парафии. К документам, также касающимся религиозной жизни общины, стоит отнести сохранившиеся мусульманские календари на 1942–1948 гг. (1361–1366 гг. по хиджре⁴), а также календарь на 1941 г. (с пометкой Вильно). Следующий комплекс документов содержит информацию о вакуфных землях, а именно о мероприятиях, связанных

¹ Drozd A., Dziekan M., Majda T. *Meczety i cmentarze tatarów polsko-litewskich*. – Warszawa : Republika Multiethnika, 1999. – S. 46.

² Джамиат (джамаат) – группа мусульман, объединенных с целью совместного изучения ислама, совершения религиозных обрядов, взаимопомощи, регулярного общения между собой и т. д., в данном случае в том числе посещающих одну и ту же мечеть.

³ Drozd A., Dziekan M., Majda T. *Meczety i cmentarze tatarów polsko-litewskich*. – S. 46.

⁴ Хиджра – переселение мусульманской общины под руководством пророка Мухаммада из Мекки в Медину, произошедшее в 622 г. Год хиджры стал первым годом исламского лунного календаря.

с ликвидацией чересполосицы в межвоенный период⁵, а также документы, в которых отражены различные аспекты хозяйственной жизни татар парафии этого периода. Хранятся в фондах ГГМИР рукописные записи метрического характера, а также документы немецкой оккупационной администрации периода Великой Отечественной войны.

Хронологически самый ранний документ датируется 1908 г. – это выписка из метрической книги для Таврического магометанского духовного правления о венчании 22 февраля 1888 г. мулой Некрашунской мечети Сулеманом Радецким дворян Ивана Мустафы Вильчинского и Розалии Самуиловны Ясинской. Основная масса документов в ГГМИР относится к межвоенному периоду, небольшое их количество отражает историю парафии в годы немецко-фашистской оккупации во время Великой Отечественной войны.

Отдельно стоит выделить религиозные книги, которые хранятся в фондах музея. Они подробно описаны в каталогах белорусских исследователей⁶, поэтому в данной статье не рассматриваются.

В представленной ниже классификации документов по истории Некрашунской парафии, хранящихся в ГГМИР, применялись принципы, описанные такими авторами, как А. Г. Голиков, А. К. Соколов, А. А. Корников⁷.

Основная масса материалов – *документы делопроизводства*.

К *учетным делопроизводственным* документам можно отнести списки татар-мусульман, которые жертвовали денежные средства на различные нужды общины. Так, например, татары-мусульмане, иммигрировавшие в США, прислали в Некрашунцы 100 долларов на ремонт мечети: Иван Яковлевич Александрович (10 долларов), Осип Яковлевич Александрович (15 долларов), Давид Адамович Селимович (5 долларов), Александр Осипович Ризванович (5 долларов), Константин Д. Радкевич (20 долларов), Иван Адамович Александрович (10 долларов), Салих А. Александрович

---

⁵ Подробнее см. в ст.: Грибова С. В. К вопросу о статусе вакуфных земель татар-мусульман Беларуси // Христианские ценности и межкультурное взаимодействие : сб. науч. ст. Междунар. науч.-практ. конф., Брест, 17–18 июня 2022 г. / Брест. гос. техн. ун-т ; редкол.: Т. В. Лисовская [и др.]. – Брест, 2022. – С. 28–32.

⁶ Рукапісы татараў Беларусі канца XVII – пачатку XX стагоддзя з дзяржаўных кнігазбораў краіны : каталог / склад.: М. У. Тарэлка, А. І. Цітавец. – Мінск : Беларус. навука, 2011. – С. 102–134; Рукапісы татараў Беларусі XVIII – пачатку XXI стагоддзя з дзяржаўных і грамадскіх кнігазбораў краіны : каталог / склад.: М. У. Тарэлка. – Мінск : Беларус. навука, 2015. – С. 43–49.

⁷ Голиков А. Г., Круглова Т. А. Источниковедение отечественной истории : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / под ред. А. Г. Голикова. – 4-е изд. – М. : Академия, 2010. – 464 с.; Источниковедение новейшей истории России: теория, методология и практика / под общ. ред. А. К. Соколова. – М. : РОССПЭН, 2004. – 744 с.

(10 долларов), Селим А. Александрович (10 долларов), Салих Стефанович Якубовский (5 долларов), Самуил Адамович Халецкий (5 долларов), Яков Адамович Халецкий (5 долларов). Пересылкой денег занимался Осип Яковлевич Александрович. В сопроводительном письме Селим Александрович просил Некрашунского имама прислать им обратно справку с печатью о получении денег.

Этот список датирован в ГГМИР 1901 г., но представляется, что эта дата не соответствует действительности, так как большинство указанных в списке татар прибыло в США значительно позже указанного времени:

- Иван Яковлевич Александрович, на основании надписи на памятнике на мизаре (татарском кладбище) в Нью-Йорке, родился в 1891 г. (таким образом, в 1901 г. ему было 10 лет);

- Осип Яковлевич Александрович родился в 1896 г. В США к брату Ивану он прибыл 21.04.1913 г.⁸;

- Давыд Адамович Селимович 1892 г. р., 1 марта 1913 г. прибыл в Нью-Йорк⁹;

- Селим А. Александрович родился 15.08.1885 г. В США прибыл 06.06.1911 г. к брату Иосифу через Канаду¹⁰;

- Самуил Адамович Халецкий родился в 1898 г. В США прибыл 04.11.1913 г. к брату Якубу¹¹;

- Яков Адамович Халецкий родился в 1885 г., прибыл в США в 1907 г.

Таким образом, можно предположить, что наиболее вероятная дата сбора денег и составления списка – 1920-е гг. В этот период все указанные в списке татары уже жили в США с семьями.

Стоит отметить, что в указанном выше списке значатся не только татары – выходцы из Некрашунской парафии (включая Эйшишки и Тавсюны), но также и из парафии Рейжи (д. Адаманцы и д. Рейжи), находящейся на значительном расстоянии от Некрашунцев (рисунок). Это можно объяснить тем, что все они на момент составления списка жили в г. Вустер (штат Массачусетс).

---

⁸ «New York Passenger Arrival Lists (Ellis Island), 1892–1924», database with images. Josef Alexandrowitch, 1913 // FamilySearch. – URL: <https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:JNPZ-D46> (дата обращения: 10.12.2023).

⁹ «New York Passenger Arrival Lists (Ellis Island), 1892–1924», database with images. Adam/szelimowitz or David Adam Selemovitz [Электронный ресурс] // FamilySearch. – URL: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-C9T2-9WXF-B?i=54&cc=1368704&personUrl=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3AJNY5-L2G> (дата обращения: 10.12.2023).

¹⁰ «New York Passenger Arrival Lists (Ellis Island), 1892–1924», database with images. Sielim Alexandrowicz, 1911 [Электронный ресурс] // FamilySearch. – URL: <https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:JJ2T-3YC> (дата обращения: 10.12.2023).

¹¹ «New York Passenger Arrival Lists (Ellis Island), 1892–1924», database with images. Jacob Chalecky in entry for Samuel Chalecky, 1913 [Электронный ресурс] // FamilySearch. – URL: <https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:QGPZ-9QGR> (дата обращения: 10.12.2023).

Список
Магометан
Пожертвовавших на починку
Некрашунской Мечети

№	Имя и фамилия магометана	Сумма денег
1	Мамант Шаб-Ахметович	10
2	Омар Шаб-Ахметович	15
3	Чабант Амант Саидович	3
4	Абдурамант Саидович	5
5	Ахметович С. Рахметович	20
6	Мамант Амант Шаб-Ахметович	10
7	Салим А. Ахметович	10
8	Салим А. Ахметович	10
9	Салим Ахметович	5
10	Салим Ахметович	500
11	Мамант Амант Шаб-Ахметович	500

Переселил Дина
Омар Ахметович
Александрович

Магометан

Магометане Али Мустафович
Топчинов Некрашунской Мечети
по получении от Юсуфа Алиевича Криницкого
Список магометан
для приобщения к мечети
Некрашунской Гродненской Мечети
Составлен Юсуфом Криницким
Салим Ахметович

1911

Список магометан, пожертвовавших на починку Некрашунской мечети¹²

В данном документе на обратной стороне расположена важная надпись на русском языке с белорусским акцентом, записанная арабскими буквами, которая гласит: «Из документального архива польского татарина господина Юсуфа Алиевича Криницкого, 1981». Таким образом, надпись свидетельствует о том, что документы, касающиеся Некрашунской парашии, в Гродненском государственном музее истории религии ранее принадлежали Ю. А. Криницкому, младшему сыну Али Мустафовича Криницкого (1928–2003 гг.) – активного татарско-мусульманского деятеля, родом из Сандыковщизны (Некрашунская парашия). Вероятно, документы хранились в их семье. Известно, что Юсуф Криницкий со своей первой женой выезжал в США в начале 1990-х гг., где у него жила тетя. Дети и жена остались в США, а он через несколько месяцев вернулся в Беларусь. Ю. А. Криницкий возглавлял татарскую общину г. Гродно с момента ее основания в 1991 г., был инициатором строительства мечети в Сандыковщизне в начале 1990-х гг. Он работал в Гродненском государственном музее истории религии и с 1987 по 1993 г. передавал данные документы по истории Некрашунской парашии в фонды музея¹³. К сожалению, в 1998 г. его жизнь, как

¹² ГГМИР. – КП 7634.

¹³ Информация получена в фондах ГГМИР.

и членов его новой семьи (жены и ребенка), закончилась гибелью, а мечеть в Сандыковщизне так и не была достроена.

К учетным делопроизводственным документам также относятся списки татар-мусульман из США (выходцев из парафии), которые прислали в 1926 г. свои пожертвования на строительство мечети в Некрашунцах: сумму в размере 100 долларов собрал мулла Шабанович и 100 долларов – Сафар Александрович¹⁴. Сохранились и списки татар Некрашунской парафии, которые в 1928 г. жертвовали средства на благоустройство своей мечети. Данный сбор средств связан с тем, что мечеть в Некрашунцах была разрушена в 1915 г. и в межвоенный период отстраивалась заново.

В музее хранятся и списки парафиан, которые предоставляли денежные средства на работы, связанные с ликвидацией чересполосицы вакуфных земель во второй половине 1930-х гг.¹⁵, на страхование мечети за 1935–1936 гг. (50 грошей с семьи), списки жителей д. Сандыковщизна Некрашунской парафии, имеющих право голосовать на выборах (47 человек, 1920–1930-е гг.)¹⁶. Сохранился также список жителей этой деревни на получение зарплаты за работу при постройке аэродрома в Гурнофеле в 1939–1940 гг.¹⁷

Также к *делопроизводственным учетным* документам можно отнести *расписки* татар-мусульман Некрашунской парафии по различным вопросам жизнедеятельности. Данного вида источников в фондах музея сохранилось большое количество. Они позволяют получить информацию в том числе о коммуникации татар-мусульман с представителями других национальностей, не членами Некрашунской парафии. Часть расписок касается получения денег за выполнение работ по строительству мечети. Так, 5 июня 1925 г. по завершении строительства мечети мастеру А. Подляшуку и его работникам была выдана сумма 670 злотых. За неграмотного А. Подляшука в получении средств расписывался Габриэль Подляшук. Изучая расписки, можно обратить внимание, что было выплачено за работы не 1200 злотых, как сказано в договоре на строительство мечети (о котором речь пойдет ниже), а почти 1600 злотых, однако выдано на 60 пудов ржи меньше¹⁸. Очевидно некоторое расхождение реальных выплат, указанных в расписках, с условиями договора.

За проживание мастера Подляшука и его работников в течение двух месяцев у А. Александровича последнему было выдано 6 пудов ржи, о чем свидетельствует расписка от 10 октября 1925 г.¹⁹

¹⁴ ГГМИР. – КП 8604/118.

¹⁵ Там же. – КП 8604/95.

¹⁶ Там же. – КП 8604/35.

¹⁷ Там же. – КП 8604/8.

¹⁸ Там же. – КП 8604/184.

¹⁹ Там же. – КП 8604/189, КП 8604/187.

По сохранившимся распискам о получении данными людьми денежных средств можно установить, кто занимался строительством мечети и какие работы выполнял. А. Мавшович застеклил двери, окна михраба и вежи. Карпович выполнял малярные работы, М. Заклюковский – столярные, М. Гутэлевский и Е. Валпянский крыли крышу, К. Ковалевский сделал пол в мечети, Б. Алешкевич – стол и скамейки, Ф. Подляший пилил балки, К. Козловский сделал ворота и ограждение для мизара. Таким образом, очевидно, что парафия нанимала мастеров из представителей местного немусульманского населения, что подчеркивает незамкнутость общины.

На основании информации, содержащейся в расписках, можно сделать вывод, что в 1928 г. начал строиться парафиальный дом для татар-мусульман Некрашунской парафии. Есть сведения, что 8 декабря 1928 г. братья Яшинские, Степан и Александр, получили оплату в 20 злотых от А. Радецкого за строительство фундамента²⁰, 17 ноября 1928 г. имамом И. Ясинским была оплачена установка печи²¹, 15 июля 1929 г. датируется расписка Ш. Шлэсберга Адаму Радецкому о получении оплаты за доски для парафиального дома²². В мае 1933 г. С. Радецкому были выплачены средства за привоз осины и изготовление дранки для крыши данной постройки. В 1934 г. был установлен забор вокруг парафиального дома, о чем свидетельствует расписка Яна Ивашкевича от 2 июня 1934 г. в получении оплаты за него от имама А. Криницкого.

Следующий комплекс расписок касается выполнения работ по ликвидации чересполосицы вакуфных земель. По сведениям из расписок можно констатировать, что 30 злотых за выполнение работ по ликвидации чересполосицы получил Ян Криницкий 10.09.1937 г. и 16 злотых 20 грошей – 02.12.1937 г. (9 дней работ с оплатой по 1,80 злотого)²³. Пятнадцать дней поработал К. Яблонский в августе 1937 г.²⁴, принимал участие в 1937 г. в этих мероприятиях и А. Асанович²⁵. В апреле 1938 г. К. Яблонскому за выполнение работ, связанных с объединением вакуфных земель, было выплачено 18 злотых (9 дней работ с оплатой по 2 злотых)²⁶.

К учетной делопроизводственной документации относятся также различные *квитанции об оплате, о почтовых переводах, выставленные счета, тетрадь учета приходов и расходов (1933–1935), тетрадь ре-*

---

²⁰ ГГМИР. – КП 8604/165.

²¹ Там же. – КП 8604/260.

²² Там же. – КП 8604/258.

²³ Там же. – КП 8604/205, КП 8604/203.

²⁴ Там же. – КП 8604/202.

²⁵ Там же. – КП 8604/209.

²⁶ Там же. – КП 8604/197.

*гистрации документов Некрашунской парафии (1928–1932)*²⁷. Из этих документов становится известно, что в ходе обустройства мечети приобретались товары в таких фирмах, как «Metal» в Лиде (жесть для мечети), «Pracownia świec Kościelnych Aleksandra Andrukowicza w Wilnie», «Skład wyrobów żelaznych i naczyń kuchennych S. Koriski i Syn», «Wileński Dom Towarowo-Przemysłowy Bracia Jabłkowcy» (плюш для мечети), «M. Niewiadomski. Zakład wyrobów srebrnych, złotych i platerowanych» (бронзовое бра для мечети, металлические изделия), а также о регулярных денежных переводах в 1930-х гг. муфтията Речи Посполитой на нужды общины (на строительство парафиального дома, ремонт мечети, на периодические издания и др.) и личные расходы для имама.

К данному виду источников относится *смета* на строительство мечети в Некрашунцах за 1924–1926 гг., согласно которой общее количество средств, потраченных на ее строительство, составило около 5520 злотых²⁸. А также смета на ремонт парафиального дома в 1938 г., по которой на его ремонт предполагалось израсходовать 225 злотых²⁹.

Очень важным делопроизводственным документом *организационного характера*, хранящимся в музее, является договор на строительство мечети от 20 февраля 1925 г. между полковником Александром Романовичем, проживавшим в Вильно по улице Сосновая 8, и Андреем Подляшукком из Бутрыманцев, гмина Полецкишки. По условиям договора Андрей Подляшук обязывался построить в окрестности Некрашунцы мечеть из материалов общины согласно приложенному плану и под руководством председателя общины Александра Романовича либо его доверенных лиц – имама И. Ясинского и Адама Радецкого. В договоре также прописывались строительные работы, которые должны были выполнить работники, и оплата их услуг.

Основные средства на строительства мечети предоставил А. Романович. Известно, что для расходов на возведение мечети он также брал кредит в Государственном земельном банке. Кредитная комиссия в г. Лиде 24 марта 1925 г. приняла положительное решение о выдаче кредита в размере 500 злотых на реконструкцию мечети в Некрашунцах³⁰. Известно, что денежные средства выдавались в два этапа. Вторую часть (242 злотых 50 грошей, с учетом вычета административного сбора) Виленский отдел Государственного земельного банка выдал А. Романовичу 15 апреля 1926 г.³¹

²⁷ ГГМИР. – КП 8604/41.

²⁸ Там же. – КП 8604/7.

²⁹ Там же. – КП 8604/111.

³⁰ Там же. – КП 8604/9.

³¹ Там же. – КП 8604/78.

Большой пласт документов в музее можно классифицировать как *переписку* по различным организационным вопросам между общиной в лице ее председателя и органами государственной власти, а также обращения имама к муфтию, к председателю общины.

Из имеющейся переписки известно, что было направлено извещение от 17 мая 1926 г. Новогрудским воеводством старосте в Лиде, о высылке талона на 500 злотых в качестве дотации на возведение мечети в Некрашунцах. В извещении отмечалось, что эти средства предназначаются председателю правления парафии мусульман в Некрашунцах, который должен отчитаться о их расходовании. Из переписки также известно, что обращение в Новогрудское воеводское управление комитета мусульманской парафии в Некрашунцах с просьбой о денежной выплате в 1932 г. удовлетворено не было³². Стоит, кстати, отметить и письма с благодарностью за приглашение на торжественное богослужение по поводу открытия мечети 8 октября 1926 г. в 12.00 раввина Радуньского М. Мирвиса и ксендза Радуньского костела, направленные комитету строительства мечети³³. Надо обратить внимание, что такая межконфессиональная коммуникация подчеркивает добрососедские отношения представителей различных конфессий на данной территории.

В рамках переписки в мае 1927 г. между представителями общины А. Радецким и А. Сулькевичем с председателем правления мусульманской гмины А. Романовичем, а также с муфтием было принято решение о покупке дома в д. Белунцы для мусульманской школы стоимостью 115 долларов. Но дом был не достроен, поэтому нужны были еще вложения в размере около 1000 злотых. Этот вариант одобрили, и в конце мая 1927 г. муфтият прислал 115 долларов на покупку дома³⁴.

Была удовлетворена и просьба имама А. Криницкого, который 15 августа 1938 г. обратился к муфтию в Вильно с просьбой не отказать в реализации ремонта в парафиальном доме, указывая, в первую очередь, на то, что зимой очень холодно в кухне, так как одна стена сделана из досок. Предполагалось сделать эту стену капитальной, а также переделать печи. Одна печь – хлебная, должна обогревать кухню и комнату в жилом помещении для имама, а вторая печь – шведская – в помещении, предназначенном для целей парафии³⁵.

Также в переписке с муфтием имам общины выяснял некоторые организационные вопросы, касающиеся объединения вакуфных земель. Так, например, 6 октября 1937 г. имам А. Криницкий обратился в муфтият с про-

³² ГГМИР. – КП 8604/11.

³³ Там же. – КП 8604/75, КП 8604/74.

³⁴ Там же. – КП 8604/70, КП 8604/128.

³⁵ Там же. – КП 8604/29.

шением о назначении в состав оценочной комиссии вакуфных земель заместителя муфтия в связи с важностью правильной оценки вакуфных земель, а также их нового положения. 22 февраля 1938 г. имам обратился к муфтию для разрешения следующей проблемной ситуации: 3 февраля 1938 г. Адам Радецкий, житель Некрашунцев, на границе его земли и вакуфных земель самовольно вырубил 2 дерева ясеня, стоимостью около 50 злотых. Свидетелем этого был Аладин, сын прежнего имама Сулеймана Радецкого³⁶.

Среди *распорядительных делопроизводственных документов*, хранящихся в музее, можно отметить следующие.

9 сентября 1927 г. председатель общины А. Романович обратился к мусульманам парафии в Некрашунцах по вопросу сбора средств для строительства мусульманской школы. Средства необходимо было собирать каждый год осенью по 10 грошей с десятины. Эта сумма должна стать «фондушем гмины», которую и нужно потратить на указанную цель. Отчет о расходах этих средств должен предоставляться ежегодно на всеобщем собрании парафиан³⁷.

Как известно, в межвоенный период развернул свою деятельность культурно-просветительский союз татар Польши. 4 декабря 1928 г. книжку-статут (программу) этого союза имам И. Ясинский прислал в околицу Сандыковщизна с предписанием (просьбой) срочно ознакомить мусульман с этим документом и отчитаться об этом, выслав подписанный протокол в срок до 5 декабря 1928 г.³⁸

К делопроизводственной документации распорядительного характера стоит отнести и некоторые документы, связанные с процессом объединения вакуфных земель в Некрашунской парафии в ходе борьбы с череспосицей, который был начат в 1936 г. Представителем от мусульманского прихода муфтиятом был назначен имам А. Криницкий (письмо староства в Лиде от 26.10.1936 г. № 1-282-7). В этом контексте 12 июля 1937 г. в Некрашунцы муфтиятом было направлено распоряжение о созыве общего собрания парафиан, где упоминалось также, что муфтият не располагает необходимыми средствами для оплаты работ, связанных с объединением вакуфных земель, но также подчеркивалось, что если землемер требует срочной отправки работника для измерений, то это нужно сделать, чтобы не задерживать работы³⁹.

А также в контексте распорядительной документации можно отметить документ оккупационного периода. Так, в уведомлении для Матвея Хильчинского из Сандыковщизны на доставку в магазин в Васишишках

---

³⁶ ГГМИР. – КП 8604/86.

³⁷ Там же. – КП 8604/114.

³⁸ Там же. – КП 8604/72.

³⁹ Там же. – КП 8604/89.

сельскохозяйственной продукции в установленных размерах по приказу оккупационных властей от 13 сентября 1942 г. содержится следующая информация: на основании распоряжения зондерфюрера в Василицах от 3 сентября 1942 г. приказываем доставить: ржи – 441 кг, овощей – 265 кг, гречки – 18 кг, картофеля – 1580 кг, соломы – 334 кг. В документе сделана пометка, что сдано картофеля 490 кг – 3 октября 1942 г., 300 кг – 26 декабря 1942 г., 400 кг – 3 февраля 1943 г. В данном уведомлении Матвею Хильчинскому обозначены сроки доставки: 50 % ржи – до 30 сентября 1942 г. и 50 % – до 30 ноября 1942 г.; картофеля – до 15 октября 1942 г. Отмечено, что за недоставку в срок он должен будет лично отвечать перед немецкими властями⁴⁰.

В Гродненском государственном музее истории религии хранится документ от 15 декабря 1941 г. с обращением муфтия к имамам о том, что в связи с распространением тифа не стоит проводить намазы⁴¹.

Хранятся в музее и *делопроизводственные документы отчетного характера*. В основном это отчеты общины о потраченных денежных средствах, выделенных на те или иные нужды: на ремонт мечети (1936 г.)⁴², на ремонт кухни в парафиальном доме в 1938 г. в Некрашунцах, отчет имама в муфтият о расходах на поездку в Варшаву на похороны А. Сулькевича (02.11.1935 г.)⁴³, о сумме поступившей от мусульман гмины на объединение вакуфных земель за 1937 г. (по 10 грошей с десятины земли)⁴⁴, рапорт имама Криницкого в муфтият о работах по ликвидации чересполосицы вакуфных земель (06.08.1937)⁴⁵.

К *документам деятельности коллегиальных органов*, хранящихся в музее, относится тетрадь с протоколами заседаний правления мусульманской парафии (начата 04.02.1927 г.)⁴⁶.

Таким образом, анализ документов в Гродненском государственном музее истории религии позволяет раскрыть особенности исторического развития Некрашунской парафии, особенно подробно в межвоенный период. Данные источники относятся к делопроизводственным документам таких видов, как: учетные, организационные, делопроизводственная переписка, распорядительные, отчетные, документы деятельности коллегиальных органов. Документы в большей степени, что логично, на польском языке, а также на литовском, присутствует арабская графика.

---

⁴⁰ ГГМИР. – КП 8607/31.

⁴¹ Там же. – КП 7628.

⁴² Там же. – КП 8604/107.

⁴³ Там же. – КП 8604/40.

⁴⁴ Там же. – КП 8604/106.

⁴⁵ Там же. – КП 8604/92.

⁴⁶ Там же. – КП 8604/42.

Нужно отметить безусловную ценность этих документов, так как они дают возможность в том числе подробно раскрыть историю строительства Некрашунской мечети, которая имела огромную значимость для местного татарско-мусульманского населения. Она выполняла консолидирующую функцию, способствовала сохранению татарской общины, так как исповедание ислама является важным фактором, препятствующим ассимиляции данной группы населения, проживающей в немусульманском окружении. Поэтому мечеть не раз ремонтировалась, восстанавливалась. Но после Великой Отечественной войны в 1950-е гг. мечеть в Некрашунцах была разобрана, сруб стен и другие элементы конструкции здания использованы для строительства местной больницы. На сегодняшний день от мечети сохранился лишь частично фундамент. Здание мусульманской школы было национализировано. Оно функционировало до конца 1970-х гг. как общеобразовательная начальная школа. Строение существует по сей день. А вот место нахождения парафиального дома сейчас даже проблематично установить.

Надо констатировать, что и количество татарского населения неуклонно уменьшалось. В 1994 г. в Некрашунцах проживало 5 татарских семей⁴⁷. В 1998 г. – 4 татарские семьи: Криницкие (2), Асановичи, Мухарские, которые относились к мусульманской гмине в Лиде⁴⁸. Сейчас в Некрашунцах на постоянной основе проживает лишь Софья (Зелийма) Криницкая (Мухарская) 1935 г. р. с сыном.

К сожалению, на современном этапе свидетельством существования здесь некогда значимого татарско-мусульманского поселения являются лишь сохранившиеся мизары.

Список использованных источников

Drozd, A. Meczety i cmentarze tatarów polsko-litewskich / A. Drozd, M. Dziekan, T. Majda. – Warszawa : Respublika Multiethnika, 1999. – 100 s.

Olechnowicz, K. Dolnosłąscy tatarzy (2) / K. Olechnowicz // Rocznik Tatarów Polskich. Seria 2. – 2020. – T. VIII (XXII). – S. 99–157.

«FamilySearch» / «New York Passenger Arrival Lists (Ellis Island), 1892–1924», database with images. – Режим доступа: <https://www.familysearch.org>. – Дата доступа: 10.12.2023.

---

⁴⁷ Olechnowicz K. Dolnosłąscy tatarzy (2) // Rocznik Tatarów Polskich. Seria 2. – 2020. – T. VIII (XXII). – S. 99–157.

⁴⁸ Drozd A., Dziekan M., Majda T. Meczety i cmentarze tatarów polsko-litewskich. – S. 47.

«ЯКОВ СТЕПАНОВ ЯКУБОВСКИЙ РУКУ ПРИЛОЖИЛ...»

Сярод месцаў пражывання татараў у Рэчы Паспалітай, а затым у складзе Расійскай імперыі акрамя вёсак і фальваркаў вылучаюцца таксама мястэчкі, сярод якіх – мястэчка Клецк. Змест артыкула звязаны з імем «дворянина из татар Минской губернии Слуцкого уезда местечка Клецка». У пэўнай ступені дадзены матэрыял з’яўляецца працягам публікацыі «Імёны на татарскім рукапісе»¹. У згаданай публікацыі мы спрабавалі ідэнтыфікаваць асобу ўладальніка *хамайла*, што захоўваецца ў фондах Гродзенскага дзяржаўнага музея гісторыі рэлігіі пад шыфрам КП 31389 і датуецца сярэдзінай XIX ст.² На падставе аналізу запісаў на старонках і ўкладках хамайла, а таксама супастаўлення пэўных фактаў (з публікацый у татарскіх часопісах сярэдзіны XX ст., з надпісаў на надмагільных камянях), мы прыйшлі да высновы, што ўладальнікам хамайла з’яўляўся жыхар мястэчка Клецк³ – імам Асмолаўскай саборнай мячэці Якаў (Якуб) Сцяпанавіч Якубоўскі (Яков Степанов Якубовский), а таксама ягоныя сыны Ібрагім і Бікір (Бекір)⁴. Імам Якубоўскі выконваў свае

¹ Александровіч-Туфкрэо, Р. А. Імёны на татарскім рукапісе // 3 рукапіснай спадчыны татараў ВКЛ : тэксты і даследаванні : зб. навук. прац / Цэнтр даследаванняў беларус. культуры, мовы і л-ры НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства ; навук. рэд.: І. А. Сынькова, М. У. Тарэлка. – Мінск : Беларус. навука, 2022. – С. 92–96.

² Да 2015 г. рукапіс захоўваўся пад шыфрам ЧЗ 1814, пад якім яго апісанне змешчана ў каталогу: Рукапісы татараў Беларусі канца XVII – пачатку XX стагоддзя з дзяржаўных кнігазбораў краіны : каталог / склад.: М. У. Тарэлка, А. І. Цітавец. – Мінск : Беларус. навука, 2011. – С. 110–115.

³ Імамам Асмолаўскай мячэці ў асноўным абіраліся асобы «в полном знании догматов магометанской веры и русской грамоты», і гэта былі дваране з татараў, большасць якіх пражывала ў Клецку (толькі 26-гадовы імам Якуб Ясінскі пераселіцца жыць у Асмолава пabлізу мячэці), а да асмолаўскага прыходу адносіліся яшчэ і жыхары з недалёкай вёскі Іванава, а таксама мястэчак Клецк і Капыль, пакуль там не пабудавалі мячэці. Мячэць у Клецку была пабудавана ў 1881 г. Дазвол на будаўніцтва мячэці ў Капылі быў атрыманы ад Мінскага губернскага праўлення ў 1884 г. (НГАБ. – Ф. 299. Воп. 1. Спр. 851. Арк. 133–134).

⁴ У кітабе маецца ўладальніцкі запіс арабскімі літарамі: зверху «Якуб Якубоўскі Ібрагім» (jaqub jaqubowŝki ibrāhim), унізе – «кітаб прынадляжыць да Бікіра Якубаўскаму гэты» (kitab prinadlāžic dā bikirā jāqubawŝqamu hatī). Гэтыя імёны шматкроць паўтараюцца з варыяцыямі арабскімі літарамі на аркушы 01а: «Ібрагім Якубоўскі, Ібрагім Якубоўскі,

абавязкі на працягу дваццаці гадоў: 1860–1881 гг. ці 1861–1880 гг.⁵ Аб тым, што на пачатку 1881 г. Якуб Якубоўскі па прычыне старасці і кепскага здароўя⁶ вымушаны быў адмовіцца ад выканання абавязкаў кіраўніка абшчыны татарай-мусульман, сведчыць змест Акта выбарання новага імама Асмолаўскага джаміату⁷.

Далейшыя росшукі, накіраваныя на пашырэнне і ўдакладненне звестак аб Якубе Якубоўскім, былі звязаны з матэрыяламі фондаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі (НГАБ). У фондзе нумар 147 сустракаецца пэўная колькасць спраў, якія ўмоўна назавем «татарскімі» (іх працэнт можна суаднесці з працэнтам татарскага насельніцтва сярод жыхароў пэўнай мясцовасці). «Татарскія» дакументы ўтрымліваюць важныя для нас звесткі: тапанімічныя назвы; імёны асоб, сувязі іх паміж сабой; лічбы з указаннем памераў зямельнай уласнасці (сядзібнай, пад агародамі, ворнай, сенакоснай) і квітанцыі аб выплаце зямельнага чыншу з указаннем сумы; асабістыя подпісы і ўказанне сацыяльнага становішча.

З пазіцыі таго часу справа, хутчэй за ўсё, мела прыватнаўласніцкі характар, бо тычылася канкрэтных асоб. Пры гэтым падобнага роду дакументы дазваляюць не толькі персаналізаваць асобных людзей, але «ажывіць» рэаліі таго часу. Неабходна адзначыць, што адсутнасць імён на старонцы карыстальнікаў (наш запіс быў першым⁸), дазваляе выказаць меркаванне аб неапісаных раней дакументах.

Фонд 147, вопіс 3 прадстаўлены дакументамі Мінскай аб'яднанай палаты Крымінальнага і Грамадзянскага суда Міністэрства юстыцыі па Мінскай губерні (1873–1880 гг.). Нашу ўвагу прыцягнула «Дело по спору между дворянами из татар и кн. Л. Радзивиллом о праве владения участками чиншевых земель в м. Клецц Слущкого у.»⁹ Справа вялася на польскай мове і перакладалася на рускую мову. Пачатак яе пазначаны 1859 г. Трэба меркаваць, справа не была завершана. Праз 10 гадоў да вырашэння спрэчкі звярнуліся новыя «поверенные» нясвіжскай канцылярыі Радзівілаў, з ініцыятывы якіх на працягу ад 24 лютага 1869 да 13 мая 1881 г. пісаліся звароты, адбываліся судовыя пасяджэнні, збіраліся дакументы.

Ібрагім Якаўлеў Якубоўскі, сын Якуба Якубоўскага, Якуп Якубоўскі, Ібрагім Якубоўскі, Ібрагім Якаўлеў, дваранін бкр Якаўлеў Якубоўскі).

⁵ Jakob s. Stefana Jakubowski (1861–1880) // *Życie Tatarskie*. – 1937. – № 2. – S. 5.

⁶ Я. Якубоўскі памёр у 1885 г.

⁷ Дело по прошению прихожан Осмоловской мечети Слущкого у. об избрании имамом Амурата Иосифова Смольского и сборе пожертвований на ремонт этой мечети. 10.09.1881–11.06.1886 // НГАБ. – Ф. 299. Воп. 2 (т. 3/1). Спр. 8083. Арк. 41–42.

⁸ Праца з дакументамі вялася на працягу года (ад лета 2022 да лета 2023 г.).

⁹ НГАБ. – Ф. 147. Воп. 3. Спр. 8105. На ўваходным аркушы запісана, што ў справе падшыта 787 аркушаў; відавочна некаторыя з іх адсутнічаюць, бо апошнім значыцца аркуш пад нумарам 799.

Асабліва вылучаўся жаданнем дагадзіць Льву Радзівілу «Главноуполномоченный его, помещик Артур Машевский». У выніку адміністрацыя маёнткаў князёў Радзівілаў быў заяўлены пазямельны чынш, большы чым у дзесяць разоў за той, што быў зацверджаны «привилегиями бывших Королей Польских и самих ординатов князей Радзивиллов»¹⁰. Татары вымушаны былі абскардзіць гэтае рашэнне.

Звароты як з боку адміністрацыі маёнткаў Радзівілаў, так і дваран з татараў падаваліся ў Слуцкі павятовы суд. У выпадку неабходнасці прадстаўляліся дакументы больш ранняга часу. У матэрыялах справы з парадкавым нумарам 8105 самы першы ліст – гэта «Прошение дворян Якубовского, Рафаловича, Байрашевского, Александровича и прочих»¹¹. Дакумент падшыты ў справу, хоць пазначаны нашмат ранейшай, чым пачатак вядзення справы, датай – 31 ліпеня 1838 г. Прашэнне пададзена ў адказ на запатрабаванне адміністрацыі маёнткаў князёў Радзівілаў аб павелічэнні памеру платы за карыстанне ардынацкімі землямі. Пасля пераліку прозвішчаў просьбітаў ідзе тэкст аб тым, што «по привилеям Королей польских и самих же ординатов <...> предки родов наших Дворяне татары жительствующие в м. Клецк, принадлежащем ординации Князей Радзивиллов», валодаюць землямі «уже от нескольких сот лет». У наступным дакуменце ад 2 верасня 1838 г. адзначаецца, што згодна з інвентаром 1552 г. «Князьями Радзивилами было определено уплаты чинша от уволоки пахотной земли 1 руб. 50 коп. серебром: по таковых условиях просители до настоящего времени пользовались теми условиями...»¹².

«Квитанция об уплате чиншевых» сведчыць аб тым, што войту месца Клецк ад татараў штогод выплачваўся чынш. У гэтай квітанцыі ўказваецца сума чыншу, якая ўносілася тымі, хто падпісаўся пад узгаданым прашэннем: «...от имама Байрашевского¹³ – 4 руб. 47 коп.; Якова Якубовского – 14 руб. 25 коп.; Бекира Рафаловича – 5 руб. 46 коп.; Иосифа Смольского – 1 руб. 59 коп.; Александра Александровича – 2 руб. 25 коп. А всего за пять дымов 28 руб. [1]2 коп.»^{14, 15}

Калі параўнаць памер чыншавых, то вылучаецца сума, якую ўносіў Якаў Якубоўскі. Гэта азначае, што сярод тых, хто меў дачыненне да су-

¹⁰ НГАБ. – Ф. 147. Воп. 3. Спр. 8105. Арк. 344.

¹¹ Тамсама. – Арк. 1.

¹² Тамсама. – Арк. 15.

¹³ На пачатку вядзення справы пад дакументамі першым ставіў свой подпіс «Имам Иосиф Богданов Байрашевский». У далейшым Якаў Сцяпанаў Якубоўскі амаль заўсёды распісваўся першым, прычына чаго становіцца зразумелай з наступных дакументаў.

¹⁴ НГАБ. – Ф. 147. Воп. 3. Спр. 8105. Арк. 9.

¹⁵ У іншых квітанцыях узгадваюцца таксама «Ибрагим Александров Миськевич» і «Сюлейман Степанов Якубовский». Апошні, верагодней за ўсё, родны брат Якуба Сцяпанава Якубоўскага.

довай справы, ён валодаў большымі за ўсіх памерамі зямлі. Хоць зямля вельмі часта пераходзіла па спадчыне, але права валодання зямельнымі надзеламі з цягам часу падмацоўвалася выдадзенымі новымі ўладамі дакументамі. Якаў Сцяпанаў Якубоўскі меў пацвярджэнні, якія датуюцца 1700, 1763, 1780 і 1789 гг.¹⁶ У пацвярджэннях на права валодання зямлёй указваюцца межы зямельных уладанняў. Відавочна, што пад агародамі мелася найбольш зямлі. Дакладныя памеры татарскіх агародаў будуць прыведзены ніжэй, але аб іх памерах у Якубоўскага можна меркаваць нават проста з пераліку прозвішчаў суседзяў – яго надзелы межавалі з агародамі гаспадароў Камінскіх, Браніцкіх, Шыманскіх, Карла Кейча, Базыля Шыкузя, Хвалеўскіх, Іосіфа Лісоўскага, Пятра Новіка, Юстыны Каханоўскай і інш.¹⁷

Аб тым, што зямля не толькі пераходзіла па спадчыне, але і набывалася ў іншых гаспадароў, сведчаць два дакументы ад імя былой уладальніцы. У матэрыялах справы тэкст прадстаўлены на польскай мове, а таксама ў перакладзе на рускую мову. Змяшчаем гэтыя дакументы на рускай мове¹⁸:

1. «Господам Якову и Марьянне с Якубовских Якубовским и их наследникам за 35 рублей было продано из угодий князей Радзивиллов огород, Салапецкий называемый. ГГ. Якубовские Яков и Марьяна, их наследники либо кто таковым огородом владеть будет без никакой от нас претензии, а на основании такового нашего вечно продажного документа. Огородом как своею собственностью управлять, распоряжаться и всякие выгоды по-искивать. Розалия з Сивицких Василева Шикунцевичева. 1845 года, мая 3 дня»¹⁹.

2. «Я, Розалия з Сивицких Василева Шикунцевичева вдова собственноручно тремя крестиками подписавшая подтверждаю их право на владение <...> делаю известным моим вечно продажным документом, выданным и служащим гг. Якову и Марьянне Якубовским <...> претензии с моей стороны нет кроме Администрации князя Льва Радзивилла ордината и вотчинника»²⁰.

Гэтыя два дакументы акрамя асноўнага сведчання аб законным валоданні набытым пляцам зямлі змяшчаюць і такія звесткі: імя жонкі Якубоўскага (і, адпаведна, маці яго сыноў²¹), імя і прозвішча былога ўла-

¹⁶ НГАБ. – Ф. 147. Воп. 3. Спр. 8105. Арк. 13.

¹⁷ Пералічваецца яшчэ 8 прозвішчаў, якія напісаны неразборліва.

¹⁸ Правапіс намі прыведзены да сучаснага.

¹⁹ НГАБ. – Ф. 147. Воп. 3. Спр. 8105. Арк. 78.

²⁰ Тамсама. – Арк. 100а.

²¹ Імя маці можа стаць арыенцірам пры знаходжанні звестак аб гадах жыцця маці і сыноў, бо на камянях татары ўказвалі звычайна імя маці. Пры гэтым неабходна ўлічваць, што імя «Марьянна» мы не ўбачым – будзе прадстаўлена мусульманскае яго гучанне.

дальніка і яго ўдавы, назвы мікратапонімаў і гідронімаў. Так, у першым дакуменце сустракаем мікратапонім «огород салапецкий»; у другім дакуменце ўказваюцца межы ворнай і сенакоснай зямлі ў трох надзелах – «от границы земель дербибаевых до речки Сильной», «от границы речки Сильной до границы земли деревни Сенержиц», «от границы земли деревни Горбунавщины до речки Лани». Магчыма, нехта з клецкіх татараў можа ўгадаць гэтыя назвы. Што тычыцца двух апошніх, то і сёння існуе вёска Гарбуноўшчына²², як і добра вядомая рэчка Лань²³.

Па меры далейшага знаёмства з матэрыяламі справы звяртаем увагу на дакументы, якія датуюцца годам пачатку справы і ўтрымліваюць ужо знаёмыя нам прозвішчы. У дакуменце «Выписка из Геометрического Планшета о числе Ординатских земель состоящих в пользовании Дворян с Татар и прочаго сословия Вольных людей, жительствоющих в м. Клецк, для взыскания следуемаго по новому исчислению чинша за 1858/59 год»²⁴ утрымліваюцца звесткі аб агульнай суме чыншу і выплаце чыншу асобнымі землеўласнікамі. З агульнай сумы 208 руб. 43 к. срэбрам найбольш заплацілі Якаў Якубоўскі – 115 руб. 21^{1/2} к., а таксама Іосіф Байрашэўскі – 31 руб. 23^{1/2} к. Дзякуючы выпісцы пашыраем спіс імён клецкіх татараў-землеўласнікаў – Аляксандр Александровіч, Іосіф Смольскі, Бекер Рафаловіч, Аўраам (Ибрагим. – *Р. А.*) Міськевіч, Халіль Мусіч. Насупраць прозвішчаў таксама падаюцца адпаведныя звесткі аб выплаце чыншу (сумы іх нашмат меншыя).

Большы прамежак часу ахоплівае «Выписка из Геометрического Планшета о числе Ординатских земель состоящих в пользовании Дворян с Татар и прочаго сословия Вольных людей, жительствоющих в м. Клецк, для взыскания следуемаго по новому исчислению чинша за 1858/59, 1859/60, 1860/61 годы»²⁵. Для больш поўнага ўяўлення аб тым, як выглядалі дакументы па справаводстве ў другой палове XIX ст., прыводзім табліцу²⁶ з другой выпіскі (папярэдняя выпіска таксама прадстаўлена падобным чынам).

Лічбы гэтай выпіскі паказваюць, што меў найбольш зямлі і плаціў найбольшы чынш Якаў Якубоўскі, менш за яго, але нашмат больш за іншых, – Іосіф Байрашэўскі і Бекер Рафаловіч.

²² Гарбуноўшчына знаходзіцца ў Клецкім раёне Мінскай вобласці, недалёка ад аўтамабільнай дарогі Клецк – Нясвіж, прыкладна на адлегласці 3 км ад Клецка; у 2010 г. у вёсцы пражывала 105 чалавек.

²³ Каля яе вытокаў і зараз існуе вёска з аднайменнай назвай, адна з самых вялікіх у Нясвіжскім раёне.

²⁴ НГАБ. – Ф. 147. Воп. 3. Спр. 8105. Арк. 500а.

²⁵ Тамсама. – Арк. 509.

²⁶ Табліца прыводзіцца ў арыгінале, на рускай мове.

Выписка из Геометрического Планшета о числе Ординатских земель, состоящих в пользовании Дворян с Татар <...>, жительствоющих в м. Клецк для взыскания следуемого по новому исчислению чинша за 1858/59, 1859/60, 1860/61 годы

Название лиц ²⁷	Качество земель								Следуемый чинш по новому исчислению (серебром)	
	Усадебная		Огородная		Пахотная		Сенокосная			
	Морги	Пренты	Морги	Пренты	Морги	Пренты	Морги	Пренты	рубли	копейки
Татары ²⁸	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
242 Александр Александрович		64	2	267				200	25	87 ^{1/2}
247 Адам Александрович		67	1	71				94	12	23
248 Иосиф Смольский		98 ^{1/2}		225					10	69 ^{1/2}
264 Бекер Рафалович	1	195 ^{1/2}	1	63	13	38	1	101	85	86
283 Халиль Мусич		70								
262 Яков Якубовский	1	105	11	170	41	80	8	296	345	65 ^{1/2}
263 Иосиф Байрашевский	1	1	2	11	13	299	1	102	93	70 ^{1/2}
289 Александр Гембицкий		110							3	42
442 Александр Пулторжский		230							7	14
Итого татары		936 ^{1/2}	20	167	68	117	13	79	597	52

Разам з тым адзін з апошніх падшытых у справе дакументаў сведчыць, што Якаў Якубоўскі быў адносна татараў не толькі буйным землеўласнікам, але і меў сярод іх давер. Прыводзім тэкст звароту на яго імя:

«Милостивый Государь, Яков Степанович!

Имея в Слуцком Уездном Суде дело судебное с кн. Радзивилом о правах, служащим татарам дворянам, проживающим в местечке Клецк, на право вечной уживальности²⁹ земель и прочих угодий нами занимаемых с определением годового чинша чрез несколько сот лет уплачиваемого, и не могущего никем увеличить.

Как мы сами заняться этим не имеем времени, то просим Вас, Милостивый Государь, принять на себя труды ходатайства в изъясненном деле³⁰ Генваря 4 дня 1863 года»³¹.

Пад зваротам паставілі подпісы: «Рафалович, Александр Бекиров Александрович, Адам Бекиров Александрович, Иосиф Александров Смольский,

²⁷ Побач з прозвішчам татараў указваем нумар з агульнага спіса.

²⁸ Форма напісання падаецца ў адпаведнасці з дакументам.

²⁹ Выкарыстанне такой формы ад слова «ўжываць» паказвае, наколькі глыбока беларуская мова пранікла ў мову татараў, так што яны не задумваліся пра выбар раўнацэннага слова з рускай мовы.

³⁰ Далей пералічваюцца неабходныя дзеянні: «писать прошения; слушать резолюции; присутствовать как на Уездных, так и Губернских местах, так и в Правительствующем Сенате, а также у всех должностных лиц».

³¹ НГАБ. – Ф. 147. Воп. 3. Спр. 8105. Арк. 799а. Уверсе на лісце штамп чырвонымі чарніламі: «Цена 20 коп. 1862».

Степан Иосифов Байрашевский, Tadeusz syn Stefana Sakowicz, за неграмотного по личной его просьбе Ивана Антонова Бельского расписался Адам Бекиров Александрович». Відавочна, што прозвішчы Саковіч і Бельскі належаць не татарам, што таксама выступае на карысьць даверанай асобы. На гэтым і іншых дакументах перад подпісам сустракаем пазнаку «дваранін». Вылучаюцца формы некаторых подпісаў. Смольскі часцей распісваўся «Smolski». Нашу ўвагу не мог не прыцягнуць выкананы арабіцай подпіс «Бекир Яковлев Рафалович собственноручно руку приложил»³², пад подпісам дробным пісьмом канцылярскі служачы пазначыў «Особенность ручной подписи Бекира Рафаловича»³³.

Вельмі пазнавальны подпіс Я. С. Якубоўскага. Хоць яго пісьмо не ўяўляе ўзор каліграфіі, але мае моцны націск, шырокі размах і нядробнае напісанне літар. Суадносіны яго подпісу пад дакументамі дадзенай справы і подпісу пад дакументамі з пячаткай Асмолаўскай саборнай мячэці з расшыфроўкай «имам Яков Степанов Якубовский» паказваюць – гэта адна і тая ж асоба.

Асноўная мэта нашага даследавання выканана. Але існуе яшчэ важны факт, звязаны з фундатарствам. Ахвяраванні былі шырока распаўсюджаны сярод татараў, многія з якіх складалі тастаменты на карысьць мячэцяў. За кошт прылеглых татарскіх маёнткаў ахвяравалася зямля пад будаўніцтва мячэці³⁴. Пляц пад будаўніцтва мячэці ў Клецку ахвяраваў Якуб Якубоўскі ў 1880 г. Драўніну для будаўніцтва даравалі князі Радзівілы. Мячэць пабудавана ў 1881 г.

Спіс выкарыстаных крыніц

Александровіч-Туфкрэо, Р. А. Імёны на татарскім рукапісе / Р. А. Александровіч-Туфкрэо // 3 рукапіснай спадчыны татараў ВКЛ : тэксты і даследаванні : зб. навук. прац / Цэнтр даследаванняў беларус. культуры, мовы і л-ры НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства ; навук. рэд.: І. А. Сынкова, М. У. Тарэлка. – Мінск : Беларус. навука, 2022. – 177 с.

Рукапісы татараў Беларусі канца XVII – пачатку XX ст. з дзяржаўных кнігазбораў краіны : каталог / склад. М. У. Тарэлка, А. І. Цітавец ; НАН Беларусі, ЦНБ імя Я. Коласа. – Мінск : Беларус. навука, 2011. – 221 с.

Jakób s. Stefana Jakubowski (1861–1880) // *Życie Tatarskie*. – 1937. – № 2. – S. 5.

³² НГАБ. – Ф. 147. Воп. 3. Спр. 8105. Арк. 774.

³³ Нашы пачатковыя веды ў чытанні па-арабску дазваляюць вызначыць, што гэты подпіс складаецца з зычных літар без агаласовак (як прынята ў арабскай мове, хоць нашы татары звычайна выкарыстоўвалі ў сваім пісьме значкі для абазначэння галосных гукіў).

³⁴ Тыя, хто ахвяраваў зямлю, называліся «вакуфамі», а такога роду зямля – «вакуфнай».

ГЕНЕАЛАГІЧНЫ КАНТЭКСТ РУКАПІСНАЙ СПАДЧЫНЫ ТАТАРАЎ БЫЛОГА ВКЛ

Рукапісы татараў былога Вялікага Княства Літоўскага, такія як тафсіры, кітабы, хамаілы, акрамя свайго значэння ў рэлігійным жыцці мусульман, з'яўляюцца каштоўнай крыніцай інфармацыі для даследчыкаў з розных галінаў навук, у тым ліку гісторыкаў, філолагаў. Часам у іх нават можна знайсці звесткі генеалагічнага кшталту, якія з'яўляюцца цікавымі не толькі для навукоўцаў, але таксама дапамагаюць людзям, што шукаюць інфармацыю пра сваіх продкаў. У рукапісах перапісчыкі і ўладальнікі занатоўвалі сямейныя падзеі, імёны і даты, што дазваляе даведацца пра склад іх сем'яў, пра якія не захавалася іншых звестак. З іншага боку, генеалагічная і біяграфічная інфармацыя з розных крыніц, у тым ліку архіўныя звесткі, і радавод людзей, чые імёны былі зафіксаваны так ці інакш на старонках кніг ці часцей на ўнутраных баках пераплётных вечкаў, дапамагае скласці больш поўнае ўяўленне пра гэтых асоб, робячы такім чынам пэўны ўнёсак у кітабістыку.

Вельмі важнай падзеяй для генеалагічных даследаванняў стаў выхад з друку ў 2020 г. каталога татарскіх рукапісаў з прыватных кнігазбораў Беларусі, складзены М. Тарэлкам¹. Дзякуючы дадатку з фотакопіямі рукапісаў, навукоўцы і ўсе зацікаўленыя атрымалі магчымасць пазнаёміцца з каштоўнымі матэрыяламі, што там апісаны.

Сярод кніжных помнікаў, якія туды трапілі, цікавым у аспекце генеалогіі аказаўся кітаб канца XVIII ст. сям'і Лебедзяў з Даўбуцішак². Адным з ягоных уладальнікаў быў Якуб Іосіфавіч Лебедзь (1749–1829), імам мячэці ў Даўбуцішках³. Затым рукапіс перадаваўся ў спадчыну нашчадкам імама, у тым ліку сыну Амурату, унуку Амурату Амуратавічу. У XX ст. ім валодаў муэдзін мячэці ў Іўі Ях'я Халілевіч Багдановіч, а затым ягоны праўнук Якаў Шабановіч.

Некалькі пакаленняў уладальнікаў кітаба падрабязна занатоўвалі на яго старонках падзеі з жыцця роду Лебедзяў. Так, першы запіс быў на конт

¹ Тафсіры, кітабы і хамаілы з прыватных кнігазбораў Беларусі : каталог / склад. М. У. Тарэлка. – Мінск : Беларус. навука, 2020. – 203 с.

² Тамсама. – С. 23–24.

³ Dumin S. Herbarz rodzin tatarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Wyd. III. – Dodruk. – Białystok : [Wydaw. Buk] ; [Sokołka] : Związek Tatarów Rzeczypospolitej Polskiej, 2019. – S. 67; Dziadulewicz S. Herbarz rodzin tatarskich w Polsce. – Wilno, 1929. – S. 242.

нараджэння сына імама – Іосіфа – у лютым 1789 г. Аднак, паводле гербоўніка Станіслава Думіна⁴, ён нарадзіўся 04.05.1790 г. Іосіф Лебедзь удзельнічаў у кампаніі супраць Напалеона, вайне супраць Турцыі, а ў 1831 г. – у штурме Варшавы. Даслужыўся да рангу генерал-маёра. Меў узнагароды. Валодаў родавым маёнткам Дзяракі каля Даўбуцішак⁵. Паводле запісаў у кітабе, генерал памёр у пятніцу 16 ліпеня 1848 у Адэсе, дзе і пахаваны «над Чорным морам». Звестак наконт ягонай сям’і не захавалася.

Другі сын імама – Ібрагім – нарадзіўся, паводле кітабных запісаў, у жніўні 1794 г. У 1811 г. падпісаў за бацьку рэвізію маёнтка Дзяракі, а пазней і сам стаў уладальнікам⁶. Памёр, як адзначана ў кітабе, у лютым 1854 г. у Дзяраках і пахаваны на мізары ў Даўбуцішках. Меў жонку Айшу з Чымбаевічаў, дзяцей Сафію і Іосіфа⁷.

Дачка імама Мяр’ема, паводле кітаба, нарадзілася ў жніўні 1799 г., была жонкай ротмістра Шчуцкага, памерла 1 ліпеня 1870 г. у Дзяраках і пахавана на мізары ў Даўбуцішках⁸. Няма звестак пра нашчадкаў.

Сын імама Ян Лебедзь нарадзіўся ў жніўні 1804 г., а памёр 27 верасня 1813 г. у Даўбуцішках⁹.

Сын імама Амурат нарадзіўся на пачатку лютага 1807 г.¹⁰ Атрымаў у спадчыну кітаб пасля смерці бацькі. Ён валодаў родавым маёнткам Дзяракі з прыгоннымі сялянамі¹¹. У 1858 г. Амурат згадваўся ў архіўнай справе аб шляхецтве роду Асановічаў як сведка¹², а ў 1860 г. – у архіўнай справе аб куплі зямлі татарамі Мейшутовічамі ў фальварку Сялец¹³. Пахаваны на мізары ў Даўбуцішках, але на камені даты нараджэння і смерці, на жаль, не пазначаны. Яго жонкай была Серафіма Іванаўна Яблонская, пахавана ў Даўбуцішках на 69-м годзе жыцця.

Амурат меў сына Амурата, што нарадзіўся 28.04.1859 г.¹⁴ і на пачатку ХХ ст. валодаў у Дзяраках каля 80 дзесяцінамі зямлі¹⁵. Нашчадкі Амура-

⁴ Dumin S. Herbarz rodzin tatarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego. – S. 67.

⁵ Lietuvos Vastybes Istorijos Archyvas (LVIA, Дзяржаўны гістарычны архіў Літвы). – Ф. 515. Воп. 15. Спр. 90.

⁶ LVIA. – Ф. 515. Воп. 15. Спр. 213.

⁷ Dumin S. Herbarz rodzin tatarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego. – S. 67; Dziadulewicz S. Herbarz rodzin tatarskich w Polsce. – S. 242.

⁸ Тафсіры, кітабы і хамаілы з прыватных кнігазбораў Беларусі. – С. 24.

⁹ Тамсама.

¹⁰ Тамсама.

¹¹ LVIA. – Ф. 515. Воп. 15. Спр. 213.

¹² Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). – Ф. 319. Воп. 2. Спр. 73, 74.

¹³ LVIA. – Ф. 394. Воп. 5. Спр. 591.

¹⁴ Dumin S. Herbarz rodzin tatarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego. – S. 67.

¹⁵ Байрашаускайте Т. Татарское землевладение в Виленской губернии во второй половине XIX – начале XX века // История и культура тюрок в Литве : сб. науч. ст. – Вильнюс : Vilniaus universiteto leidykla, 2014. – С. 57.

та Амуратавіча сцвярджаюць, што ён меў 2 дзяцей – сына Люта і дачку Сафію. Лют ажаніўся з Аніфай Мустафаўнай Шабановіч у Іўі¹⁶, меў дзяцей Ібрагіма ў Маладзечне, Мустафу ў Маскве, Амурата ў Крулеўшчыне, Зарэму ў Іўі, Танзілю¹⁷. Дачка Амурата Сафія (1891–1952) выйшла за Алея Мустафавіча Радкевіча¹⁸ (1901–1971), мела дачку Зінаїду ў Маладзечне (памерла ў студзені 2023 г. і пахавана ў Даўбуцішках).

Што да самога імама Якуба Лебедзя, то паводле метрыкі Лоўчыцкай мячэці¹⁹ ён нарадзіўся ў Наваградку 10.02.1749 г. Пасля падзелу Рэчы Паспалітай быў імамам у мячэці ў вёсцы Багонікі, якія апынуліся на тэрыторыі Прусіі, потым з 1801 г. жыў у Даўбуцішках. Меў зямлю (частка ўласная, а частка як вакуф мячэці) у Дзяраках і Даўбуцішках²⁰. Памёр 10 ліпеня 1829 г. і пахаваны на мізары ў Даўбуцішках²¹. Жонкай імама была Фаціма Сафарэвіч, якая памерла 11 чэрвеня 1814 г. і таксама пахавана ў Даўбуцішках²².

Такім чынам, звесткі з уладальніцкіх запісаў у кітабе дазволілі выявіць і спраўдзіць імёны і важныя даты з жыцця сям’і Лебедзяў на Ашмяншчыне.

У каталогу «Тафсіры, кітабы і хамаілы з прыватных кнігазбораў Беларусі» згадваецца таксама кітаб першай паловы XIX ст., што належаў сям’і муэдзіна з аколiцы Галянова Яна Магаметавіча Асановіча²³. Ён перайшоў у спадчыну да ягонай дачкі Сафіі Крыніцкай з Некрашунцаў. З гэтага рукапісу можна даведацца пра поўнае імя бацькі муэдзіна – Магамета Мустафавіча Асановіча, які памёр 21 красавіка 1922 г. Ён меў 10 дзесяцін у Галянова ў 1891 г.²⁴ Муэдзін Ян памёр 17 сакавіка 1968 г. і пахаваны на мізары ў аколiцы Сандыкоўшчына. Першая жонка муэдзіна Ева Амуратаўна Мухля памерла 7 студзеня 1923 г.²⁵ і пахавана ў Сандыкоўшчыне.

Муэдзін Ян Асановіч служыў падчас Першай сусветнай вайны ў 253-м пяхотным Перакопскім палку, быў паранены, эвакуяваны ў Казань. Меў другую жонку Фаціму Ібрагімаўну Паўтаржыцкую, пахаваную ў Некрашунцах²⁶. Нашчадкі муэдзіна жывуць у Польшчы, Літве, Беларусі, Германіі, Вялікабрытаніі²⁷.

¹⁶ Нацыянальны гістарычны архіў у г. Гродне. – Ф. 1824.

¹⁷ Тамсама.

¹⁸ Пасля смерці жонкі пераехаў у Глыбокае, пахаваны ў Амбросавічах.

¹⁹ Dumin S. Herbarz rodzin tatarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego. – S. 67.

²⁰ LVIA. – Ф. 515. Воп. 15. Спр. 213.

²¹ Тафсіры, кітабы і хамаілы з прыватных кнігазбораў Беларусі. – С. 24.

²² Тамсама.

²³ Тамсама. – С. 39.

²⁴ Байрашаускайте Т. Татарское землевладение в Виленской губернии во второй половине XIX – начале XX века. – С. 66.

²⁵ Тафсіры, кітабы і хамаілы з прыватных кнігазбораў Беларусі. – С. 41.

²⁶ Звесткі паводле дачкі Сафіі.

²⁷ Тамсама.

Таксама паводле запісаў з кітаба 1889 г.²⁸ стала вядома інфармацыя пра перапісчыкаў, братоў Хасеня Магаметавіча і Ібрагіма Магаметавіча Іллясевічаў з в. Жардэлі Пастаўскага раёна. Яны згадваюцца ў спісе дакументаў роду Іллясевічаў, паводле архіўнай справы з фондаў НГАБ²⁹. Хасень на пачатку XX ст. займаў пасаду імама ў Відзах, падчас Першай сусветнай вайны эвакуяваўся ў Крым, памёр у Ялце³⁰. Хамаіл перайшоў у спадчыну да сына Хасеня – Магамета (1891–1970), які жыў у Якавішках. Цікава, што зямлю ў Жардэлях набыў яшчэ дзед імама – Хасень Сулейманавіч Іллясевіч³¹.

Шмат якія татарскія сем’і захоўваюць старыя рукапісныя кнігі, у якіх часта можна знайсці запісы сямейнай хронікі пра нараджэнні, шлюбы і пахаванні. Сярод тых, з якімі аўтару гэтых радкоў пашчасціла пазнаёміцца, варта адзначыць генеалагічную каштоўнасць Хамаіла Ясінскіх, Кітаба Александровіча, Хамаіла Адама Міскевіча, Кур’ана Мустафы Міскевіча, Кітаба Радкевіча.

Хамаіл Ясінскіх быў перапісаны ў XVIII ст. і зараз захоўваецца ў сям’і Ясінскіх з Нью-Ёрка. У рукапісе занатаваны метрыкі нараджэння дзяцей у Бекіра Іванавіча Карыцкага і Розы з Юзафовічаў. Гэта Іосіф (01.10.1797), Фаціма (28.12.1798), Магамет (04.10.1800), Ян (14.10.1802), Мустафа (11.04.1804), Танзіля (03.11.1805). Гэтыя ж асобы згадваюцца ў архіўнай справе роду Карыцкіх з Асмолава³². Аднак на сёння цяжка вызначыць, якая сувязь існуе паміж сем’ямі Карыцкіх і Ясінскіх. Бацька цяперашняй уладальніцы хамаіла Аміні – Алядын Адамавіч Ясінскі (1911–1962) быў родам з Багонікаў і прыехаў у ЗША з бацькамі ў 1923 г. Маці – Фаціма Аляксандраўна Муха – нарадзілася ўжо ў Амерыцы, куды бацькі прыехалі са Смілавічаў. Алядын уваходзіў у склад камітэта парафіі ў Нью-Ёрку. Што да згаданых у хамаіле Карыцкіх, то Бекір у 1782 г. стаў харунжым у палку Азулевіча, а ў 1795 г. атрымаў ад Радзівіла землі ў вёсках Асмолава і Іванава³³.

Як ужо згадалася вышэй, імамам у Відзах быў Хасень Іллясевіч. А перад ім імамам там служыў Алей Мустафавіч Радкевіч, які таксама перапісаў некалькі рукапісаў. Найперш гэта кітаб 1890 г., які разам з імамам Радкевічам трапіў у Крым. Яшчэ адзін кітаб апынуўся ў сям’і Шчуцкіх у Докшыцах. Першы рукапіс зараз захоўваецца ў Крыме, другі – у Мінскай мячэці. Імам Радкевіч потым пабываў у Казані, а пасля Першай сусветнай

²⁸ Тафсіры, кітабы і хамаілы з прыватных кнігазбораў Беларусі. – С. 55.

²⁹ НГАБ. – Ф. 319. Воп. 2. Спр. 1271.

³⁰ Докладная дата смерці невядомая.

³¹ НГАБ. – Ф. 319. Воп. 2. Спр. 1271.

³² Тамсама. – Спр. 1531.

³³ Тамсама.

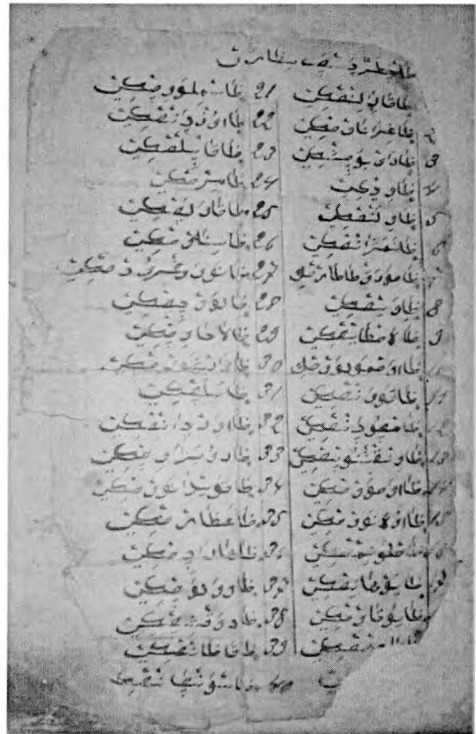
вайны вярнуўся ў Відзы і працягваў выконваць абавязкі імама. Меў жонку Зулю і дачку Айшу.

Кітаб Алея Якубавіча Александровіча, калегіяльнага сакратара, захоўваецца ў зборах Мінскай мячэці. Яшчэ адзін ягоны кітаб захоўваецца ў Літве³⁴. Александровіч быў уладальнікам фальварка Асмолава, што раз у Нясвіжскім раёне. На жаль, цяжка вызначыць карані Александровіча, бо на той час было некалькі чалавек, што мелі такое прозвішча. Але з запісаў можна даведацца пра жонку Розу з Сулькевічаў і дачку Сафію, што была двойчы замужам – за Алеем Яламоўскім і Алеем Карыцкім. Паводле Кітаба Александровіча можна даведацца пра жыхароў месца Асмолава каля Клецка.

Хамаіл Адама Сулейманавіча Міскевіча быў перапісаны ім у Іўі ў 1897 г. Ягоны сын Мустафа (1885–1953) перасяліўся ў 1911 г. у Амерыку, дзе выконваў абавязкі годжага і муэдзіна. Быў кандыдатам на пасаду імама, уваходзіў у склад пахавальнага камітэта. Дачка Аміна таксама была ў ЗША, дзе выйшла замуж за Бекіра Шчучкага. Сям’я вярнулася ў Іўе.

Адным з вядомых перапісчыкаў Кур’анаў быў імам мячэці ў мяст. Узда Мустафа Аляксандравіч Міскевіч. У 1850-я гг. ён перапісаў тры асобнікі, з якіх адзін захоўваецца ў прыватных зборах ва Уздзе, а два – у Мінскай мячэці. Нарадзіўся Мустафа ў мяст. Мір у 1819 г., пасля 1822 г. перасяліўся да дзядзькі ва Узду. У 1865 г. абраны за імама мячэці. Памёр у 1891 г. і пахаваны на мізараў ў мяст. Узда. Сям’і не меў.

Прыватныя зборы татарскіх рукапісных кніг не ўсе добра вядомы даследчыкам, тут часам можна знайсці зусім нечаканыя рэчы. Так, у адным з хамаілаў з прыватнага збору сям’і Сафарэвічаў з Узды захаваўся вельмі каштоўны для татарскай некрапалістыкі спіс мізараў былога ВКЛ, сярод якіх некалькі мізараў, раней не вядомых навукоўцам (малюнак). Там згадваліся Восаўскі,

Спіс мізараў з хамаіла
з мястэчка Узда

³⁴ Мишкинене Г., Намавичюте С., Покровская Е. Каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар. – [Вильнюс] : Изд-во Вильнюс. ун-та, 2005. – С. 64.

Уланаўскі³⁵, Койданаўскі, Рубяжэвіцкі, Юкаўскі³⁶, Яўганішскі, Каралецкі, Азерскі, Валоскі мізары, якія не былі пазначаныя на мапах, у календарых і літаратуры³⁷.

Спіс выкарыстаных крыніц

Байрашаускайте, Т. Татарское землевладение в Виленской губернии во второй половине XIX – начале XX века. История и культура тюрков в Литве : сборник научных статей подготовлен на основе докладов участников международной конференции, посвященной 615-летней годовщине поселения татар и караимов в Великом Княжестве Литовском. Конференция состоялась в Вильнюсском университете 29–31 мая 2013 г. – Вильнюс : Vilniaus universiteto leidykla, 2014. – 399 с. – С. 43–72.

Мишкинене, Г. Каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар / Г. Мишкинене, С. Намавичюте, Е. Покровская. – [Вильнюс] : Изд-во Вильнюс. ун-та, 2005. – 138 с.

Мискевич, С. Удивительная загадка истории / С. Мискевич // Байрам. – 2019. – № 45. – С. 15–17.

Тафсіры, кітабы і хамаілы з прыватных кнігазбораў Беларусі : каталог / склад. М. У. Тарэлка ; НАН Беларусі, Цэнтр даследаванняў бел. культуры, мовы і л-ры, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск : Беларус. навука, 2020. – 203 с.

Dumin, S. Herbarz rodzin tatarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego / Stanisław Dumin ; [redakcja naukowa: prof. dr hab. Selim Chazbijewicz ; autor rysunków: Dawid Gułordawa]. – Wyd. III. – Dodruk. – Białystok : [Wydaw. Buk] ; [Sokołka] : Związek Tatarów Rzeczypospolitej Polskiej, 2019. – 185, [3] strony, [94] strony tablic : faksymilia, il..

Dziadulewicz, S. Herbarz rodzin tatarskich w Polsce / S. Dziadulewicz. – Wilno : nakł. autora, 1929. – XXX, 495, [3] s., 12 k. tabl. genealog. rozkł.

---

³⁵ Відавочна, мізар каля месца Уланаўшчына. Адно з верагодных месцаў – Уланаўшчына каля Некрашунцаў, другое – Уланаўшчына каля Маладзечна, трэцяе – Уланаўшчына каля Наваельні. Ува ўсіх трох месцах згадваліся мізары.

³⁶ Магчыма, с. Юўкаўцы Шапятоўскага раёна Хмяльніцкай вобласці (Украіна), дзе захаваліся мізары.

³⁷ Мискевич С. Удивительная загадка истории // Байрам. – 2019. – № 45. – С. 15–17.

ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ Ё ТВОРЫ «МІРАДЖ»: СЛЯДЫ ЁСХОДНЯЙ ІДЫЯМАТЫКІ

З фразеалагізмаў, выкарыстаных у беларускім тэксце перакладнога рэлігійна-мастацкага твора «Мірадж»¹, можна скласці невялічкі слоўнічак, іх амаль што 30 адзінак. Паводле паходжання яны, як і лексіка, у пераважнай большасці славянскія (беларускія), толькі некаторая іх частка адносіцца да запазычанняў з еўрапейскіх моў у беларускую.

Апрача традыцыйнай для беларускай мовы фразеалогіі, пераклад «Міраджа» захоўвае і сляды ёсходняй ідыяматыкі. Некалькі фразеалагічных адзінак (ФА) выяўляюць непасрэдную сувязь з цюркскім тэкстам. Гэта, напрыклад, *адамскія дзеці* 'людзі, чалавечы род', *праўдзівая дарога* 'шлях рэлігіі, вера', перакладзеныя амаль літаральна.

Увогуле фразеалагізмы цяжка паддаюцца перакладу. Ідэальным быў бы падбор эквівалентных фразеалагічных адзінак, суадносных па значэнні, стылявой характарыстыцы, унутранай форме. На сучасным этапе фразеалагічная тэорыя выпрацавала эфектыўныя спосабы падбору міжмоўных фразеалагічных эквівалентаў. Але тады, калі перакладаўся тэкст «Міраджа» на беларускую мову, перакладчыкі кіраваліся сваім набытым вопытам і перакладніцкімі спосабамі, выпрацаванымі на той час. Вось чаму ў некаторых фрагментах нечакана знаходзяцца зусім нелагічныя элементы тэксту, якія, здараецца, не адпавядаюць агульнаму значэнню выказвання і іх цяжка патлумачыць. Адзін з такіх эпізодаў сустрэўся і ў «Міраджы».

Елі чалавечае мяса (йели лўдзкайе маса)

Калі прарок наведваў пекла, то бачыў жанчын, якія цярпелі вялікія пакуты: ім пілавалі пілой рукі на часткі, а тыя часткі зрасталіся зноў, і саміх іх кармілі мясам. Уражаны відовішчам, прарок звярнуўся да архангела Джабраіла: *йа мувил гетийе на свеце што чинили мўвил лўдзей за очне га-*

¹ Пад назвай «Мірадж» разумеецца рэлігійна-мастацкі твор пра начное падарожжа прарока Мухамада ў Іерусалім і ўзнясенне на нябёсы. Тэкст уключаны ў Кітаб Абрагіма Хасяневіча (1832). Назва паходзіць ад араб. мі'г'аğ 'узыходжанне' (гл.: Баранов Х. К. Арабско-русский словарь : ок. 42 000 слов. – 6-е изд., стер. – М. : Рус. яз., 1985. – С. 507).

варили *‘ебмавлали геварили йени лўдзкй ғейбеґ рвучи рвучи йели лўдзкайе маса* (108а:6–7)² «Я сказаў: Што яны на свеце рабілі? [Анёл] адказаў: людзей за вочы абгаворвалі, пляткарылі, **паклёпнічалі**».

Гэты фрагмент паказальны адлюстраваннем усходніх лексічных выяўленчых сродкаў. Тут, у прыватнасці, выкарыстаны лексіка-граматычны прыём паўтору (падваення) слова, які выкарыстоўваўся ў старажытнацюркскіх помніках і характэрны сучаснай турэцкай мове³ (*рвучи рвучи*). У фрагменце ён узмацняе значэнне дзееспрыслоўя, не ўносячы новага сэнсавага адцення. Слова *ғейбеґ* (= гайбэт) пакінута ў зыходнай форме, а выслоўе *йели лўдзкайе маса* было перакладзена літаральна, даслоўна.

Чаму ўсходняе слова *ғейбеґ* у адным выпадку перакладзена, а ў другім – не? Як успрымаць выраз *йели лўдзкайе маса* ў сэнсавых і структурных адносінах і што ён абазначае?

1. Слова *ғейбеґ* сустракаецца ў цюркскім тэксе двойчы, а ў беларускім – адзін раз. У адным выпадку перакладчык знаходзіць яму беларускі эквівалент – слова *за’очне* ‘за вочы, у адсутнасць’ (108а:6). Тут яно сапраўды мае такое ж значэнне, як і лексема *gaybubet* ‘адсутнасць’ у турэцкай мове⁴.

У другім выпадку перакладчык запісвае слова *ғейбеґ* (108а:7) у цюркскай рэдакцыі без перакладу. Верагодна, перакладчык меў на гэта пэўныя падставы. Пераносзячы ў беларускую копію слова *ғейбеґ* у зыходнай форме, ён тым самым падкрэслівае, што яно ў другім выказванні мае іншае значэнне ў адрозненне ад першага ўжывання (‘адсутнасць’, ‘завочна’). Вельмі падобна на тое. Вось у татарскай мове, якая належыць да ліку цюркскіх, слова *гайбэт* азначае ‘плёткі; паклёп’⁵ – якраз тое, што дакладна падыходзіць у другі кантэкст: *геварили йени лўдзкй ғейбеґ* (108а:7), літаральна: *пераказвалі яны людскія плёткі*, гэта значыць *пляткарылі*.

Атрымліваецца, мы маем справу з двума аднолькава запісанымі, але на самай справе адрознымі па значэнні словамі: у першым выпадку *ғейбеґ* азначае ‘адсутнасць’, а ў другім – ‘плёткі; паклёп’. Тым часам гэтыя словы

² Фрагменты з арабскаграфічнага твора запісваюцца ў транслітарацыі, распрацаванай А. К. Антановічам. Гл.: Антонович А. К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система. – Вильнюс, 1968. – С. 192–194.

³ Аганин Р. А. Повторы и однородные парные сочетания в современном турецком языке. – М. : Изд-во вост. лит., 1959. – С. 6 и след.

⁴ Турецко-русский словарь : 48 000 слов / авт. А. Н. Баскаков [и др.] ; ред.: Э. М.-Э. Муштафаев и Л. Н. Старостов ; АН СССР, Ин-т востоковедения. – М. : Рус. яз., 1977. – С. 315; *Китаб Ивана Луцкевича: памятник народной культуры литовских татар = Ivano Luckevičiaus kitabas: Lietuvos totorių liaudies kultūros paminklas* / [авт.-сост. Г. Мишкинене ; первичная транслитерация текста С. Намавичюте] ; Ин-т литов. языка. – Vilnius : Lietuvių kalbos institutas, 2009. – С. 777.

⁵ Татарско-русский словарь : в 2 т. – Казань : Магариф, 2007. – Т. 1 (А–Л). – С. 301.

ў арабскай мове аднакаранёвыя⁶. Пры гэтым ясна, што ў другім выпадку *гейбет* – гэта дэфармаванае арабскае слова *ġijbatun* (= гыйбат) ‘знеслаўленне, паклёп’. У ісламе яно абазначае завочнае асуджэнне, плёткі ў адрас іншага чалавека, імкненне даведацца асабістыя таямніцы чалавека для паўсюднага абвяшчэння, пераказу. Ісламская рэлігія забараняе такія дзеі і разглядае іх аднымі з самых богапраціўных. Гыйбат – вялікі грэх у ісламе⁷. Цяпер ясна, чаму ў другім выпадку слова *гейбет* не было перакладзена: яно тэрміналагічнае, і ім абазначаецца адмысловае паняцце ісламскай рэлігіі.

2. Пасля паўтору слоў *рвучи рвучи* цюркскі тэкст *yerlerdi ādam ātin* (108б:7) перакладаецца як *йели лўдзкайе маса* (= елі людское мяса)⁸. Гэта азначае, што перакладчык успрымаў яго як свабоднае словазлучэнне, у якім словы захоўваюць сваё лексічнае значэнне. Магчыма, яго збіла ўпамінанне пра тое, што грэшніц у пекле кармілі «тым масам» (= тым мясам) (108а:5), і ён выканаў фармальны пераклад⁹. Але ж *йели лўдзкайе маса* – выказванне, якое адносіцца да зямнога жыцця персанажаў.

Тым часам зварот *йели лўдзкайе маса* ў кантэксце мае не прамы, а метафарычны сэнс – ‘паклёпнічаць, зласловіць’ і, апрача гэтага, надае дадатковую адмоўную характарыстыку персанажам.

На існаванне ў мінулым у старатурэцкай мове гэтага выслоўя ўказвае і фразеалагізм *insan eti yemek* ‘зласловіць, завочна ганьбіць каго-н., нагаворваць на каго-н.’ (літар.: ‘ёсці чалавечае мяса’)¹⁰. У сучаснай турэцкай мове ён мае ідэнтычнае значэнне і такую ж унутраную форму, што і старатурэцкая ФА *yerlerdi ādam ātin*. Няма нічога дзіўнага ў тым, што кампанентны склад сучаснага фразеалагізма можа адрознівацца ад старажытнага.

Той акалічнасці, што перакладчык «Міраджа» ўспрыняў фразеалагізм як свабоднае словазлучэнне, магчыма, ёсць сваё тлумачэнне. Заклучаецца яно ў тым, што згаданая ФА не з’яўляецца ўласна цюркскай, а каранічнай.

⁶ Параўн.: *ġajbatun* ‘адсутнасць’ і *ġijbatun* ‘знеслаўленне, паклёп’ (гл.: Баранов Х. К. Арабско-русский словарь : ок. 42 000 слов. – С. 576).

⁷ Али-заде А. А. Исламский энциклопедический словарь. – М. : Ансар, 2007. – С. 169.

⁸ Слова *ātin* адпавядае сучаснаму турэцкаму слову *et* ‘мяса’, слова *ādam* перакладзена ў гэксце словам *людское, yerlerdi – елі*.

⁹ Цікава, што і ў шэрагу сучасных перакладаў Карана гэты фразеалагізм у 12-м аяце 49-й суры Аль-Худжурат («Пакоі») перадаецца як свабоднае словазлучэнне: «есть мясо умершего брата» (пераклад В. М. Порахавай); «есть мясо своего брата, когда он умер» (пераклад І. Ю. Крачкоўскага); «есть мясо своего покойного брата» (пераклад Э. Р. Куліева). Паводле сэнсу арабскі фразеалагізм перададзены ў перакладзе М.-Н. А. Асманова: «Разве захочет кто-либо из вас злословить о своем покойном брате?»

¹⁰ Турецко-русский словарь 1977. – С. 458; Pokrovskaia I. Турецкая фразеология и паремиология коранического происхождения как фрагмент языковой картины мира // KARADENİZ (Black Sea – Черное Море). Yıl 5. Sayı 17. – С. 71. – URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/155294> (дата обращения: 12.10.2023).

Ва ўсякім разе даследчык каранічнай фразеалогіі В. Д. Ушакоў ідэнтыфікуе арабскі зварот *'akala laħmahu* са значэннем 'няславіць, ганьбіць, абражаць, паклёпнічаць на каго-н.' (літаральна: 'есці мяса каго-н.')¹¹, адносіць яго да фразеаспалучэнняў і лічыць цалкам пераасэнсаваным і нематываваным. Гэтая арабская ФА ўдала ўпісваецца ў сэнсавы змест аята, у якім асуджаюцца паклёп, выдумкі, зласлоўе: «*Пазбягайце многіх домыслаў, бо некаторыя домysłы грахоўныя. І не сачыце адно за адным. І няхай адны з вас не зласловяць пра іншых у іх адсутнасць. Хіба вам спадабаецца знеслаўляць брата свайго, калі ён мёртвы? Дык гэта для вас агідна!*» (49:12)¹².

Як вядома, каранічная фразеалогія замацоўвалася ў мовах тых народаў, якія прымалі іслам, чыталі і вывучалі Каран. Выразы з Карана актыўна ўваходзілі ў штодзённае маўленне і мастацкую літаратуру. Кніжнікі арыентаваліся не толькі на каранічныя лексічныя нормы, але і на фразеалогію, мастацкія, адмысловыя звароты, вобразныя параўнанні, перыфразы для выкарыстання іх у жывым маўленні і пісьмовых тэкстах перш за ўсё ў якасці выразных моўных сродкаў. Каранічныя фразеалагізмы, як і ўвогуле ўсе запазычанні, праходзілі этап асваення. Арабскі фразеалагізм *'akala laħmahu*, які прыводзіць В. Д. Ушакоў, у цюркскім тэксце выступае ў пераўтвораным выглядзе з новым кампанентам ***ādam*** на месцы арабскага кампанента ***яго (-hu)***.

Такім чынам, ***йели лўдзкайе маса*** – усходні фразеалагізм, вытокама якога была фразеалагічная адзінка каранічнага (арабскага) паходжання, у творы мае значэнне 'паклёпнічаць, зласловіць', адаптаваны ў стараасманскай мове і праз яе пасрэдніцтва перанесены ў беларускамоўны варыянт твора ў выніку літаральнага, даслоўнага перакладу.

Спіс выкарыстаных крыніц

Аганин, Р. А. Повторы и однородные парные сочетания в современном турецком языке / Р. А. Аганин. – М. : Изд-во вост. лит., 1959. – 144 с.

Али-заде, А. А. Исламский энциклопедический словарь / А. А. Али-заде. – М. : Ансар, 2007. – 400 с.

Антонович, А. К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система / А. К. Антонович. – Вильнюс, 1968. – 418 с.

Баранов, Х. К. Арабско-русский словарь / Х. К. Баранов. – 6-е изд., стереотип. – М. : Рус. яз., 1985. – 944 с.

Китаб Ивана Луцкевича: памятник народной культуры литовских татар = Ivano Luckevičiaus kitabas: Lietuvos totorių liaudies kultūros paminklas / [авт.-сост. Г. Мишкинене ; первичная транслитерация текста С. Намавичюте] ; Ин-т литов. языка. – Vilnius : Lietuvių kalbos institutas, 2009. – 800 с. : факс.

¹¹ Ушаков В. Д. Фразеология Корана : (Опыт сопоставления фразеоречений Корана и арабского классического языка). – М. : Вост. лит., 1996. – С. 50.

¹² На беларускую мову перакладзена аўтарам публікацыі з рускага перакладу В. Д. Ушакова.

Татарско-русский словарь : в 2 т. – Казань : Магариф, 2007. – Т. 1 (А–Л). – 726 с.

Турецко-русский словарь : 48 000 слов / авт. А. Н. Баскаков [и др.]; ред.: Э. М.-Э. Мустафаев и Л. Н. Старостов; АН СССР, Ин-т востоковедения. – М. : Рус. яз., 1977. – 966 с.

Ушаков, В. Д. Фразеология Корана : (Опыт сопоставления фразеоречений Корана и арабского классического языка) / В. Д. Ушаков. – М. : Вост. лит., 1996. – 202 с.

Pokrovskaia, I. Турецкая фразеология и паремиология коранического происхождения как фрагмент языковой картины мира [Электронный ресурс] / I. Pokrovskaia // KARADENİZ (Black Sea – Черное Море). Yıl 5. Sayı 17. – С. 69–78. – Режим доступа: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/155294>. – Дата доступа: 10.12.2023.

**«ДЖАЎАГІРУ-ЛЬ-ІСЛАМ» («СУТНАСЦІ ІСЛАМУ») –
ПОМНІК АСМАНСКОЙ РЭЛІГІЙНАЙ ЛІТАРАТУРЫ XVII ст.
У ПЕРАКЛАДАХ БЕЛАРУСКА-ПОЛЬСКА-ЛІТОЎСКИХ
ТАТАРАЎ**

1. Уводзіны

1.1. Кадызадэ Мехмет Эфендзі і катэхізіс «Джаўагіру-ль-іслам»

У Асманскай імперыі ў XVII ст. папулярнасць сярод шырокіх колаў вернікаў-мусульман і разам з тым вялікі палітычны ўплыў меў рэлігійны рух, які атрымаў назву «кадызадэлі». Эпонімам стаў харызматычны стамбульскі прапаведнік (wā'iz¹) Кадызадэ Мехмет Эфендзі (1582–1635). Сын судзі горада Балыкесір, ён атрымаў адукацыю ў вучняў выбітнага багаслова Мухамада б. Пір Алі Біркаві (пам. 1572), некаторы час належаў да суфійскага ордэна Хальвація², расчараваўся, аднак, у містыцы і сканцэнтраваўся на прапаведніцкай кар'еры, якая хутка пайшла ўгору: Кадызадэ прамаўляў пятнічныя казані з мінбараў³ галоўных мяэціў імперыі – Султана Селіма I, Баязіда, Сулейманіі – і нарэшце быў прызначаны прапаведнікам у Ая Сафії. За гэты час былы містык стаў ультрарыгарыстам: ідэалам ён лічыў Медыну часоў прарока Мухамада, і Стамбул мусіў стаць яе копіяй⁴. Кадызадэ не толькі жорстка крытыкаваў ісламскія практыкі, якія лічыў «наватворнымі» (bid'a): суфійскія рытуалы з музыкай і танцамі, эзатэрычныя дактрыны андалузскага містыка Ібн Арабі, народныя культы святых (wālī) і нават святкаванне нараджэння прарока (mawūd), – але

¹ Тут і далей тэрміны арабскага паходжання, а таксама ўрыўкі на арабскай мове даюцца ў транслітарацыі Нямецкага ўсходазнаўчага таварыства (Deutsche Morgenländische Gesellschaft).

² Хальвація (aṭ-ṭarīqa al-ḥalwāṭiyya) – містычны ордэн, які ўзнік напрыканцы XIV ст. у Паўночна-Заходнім Іране. Заснавальнік-эпонім – Загір ад-Дзін Умар Хальваці (Zāhir ad-Dīn 'Umar Ḥalwāṭi, пам. у 1397 г.). Сфармуляваў для сваіх паслядоўнікаў шэраг строгіх правіл, заснаваных на аскетызме (zuhd), затворніцтве (ḥalwa) і 12-дзённым посце (адпаведна ліку імамаў, якія лічыліся духоўнымі продкамі лідараў ордэна, што сведчыць аб вялікім шыіцкім уплыве). З цягам часу ордэн распаўсюдзіўся па ўсім Блізкім Усходзе і стаў адным з найбольш масавых і ўплывовых у Асманскай імперыі.

³ Мінбар (minbar) – кафедра ў мяэці, з якой прамаўляецца пятнічная казань (ḥuṭba).

⁴ Zilfi M. C. The Kadizadelis: Discordant Revivalism in Seventeenth-Century Istanbul // J. of Near Eastern Studies. – 1986. – Vol. 45, No. 4. – P. 253, 262.

і заклікаў забараніць побытавыя з’явы, якія на той час ужо набылі статус культурных традыцый асманай: спажыванне кавы і тытуню. Ідэі Кадызадэ знайшлі падтрымку ў султана Мурада IV, аднак не столькі з рэлігійных, колькі з палітычных прычын: тья ж кавярні падаваліся султану расадні-камі непажаданых ідэй і агнянямі магчымага бунту⁵, а прапаведнік з Ая Сафії забяспечваў рэлігійнае абгрунтаванне іх зачынення. Увогуле, «фундаменталісцкі паварот» ва ўнутранай палітыцы Асманскай імперыі і хра-ністы, і даследчыкі амаль аднадушна звязваюць з крызіснымі з’явамі, якія былі сярод іншага вынікам усё больш няўдалай знешняй экспансіі⁶.

Пасля смерці Кадызадэ яго рух узначальвалі не менш уплывовыя і так-сама блізкія да султанаў прапаведнікі Устувані Мехмет Эфендзі (пам. 1661) і Вані Мехмет Эфендзі (пам. 1685). Абодва былі настроены нават больш радыкальна за свайго папярэдніка: так, у 1664 г. пасля пратэсту Вані не адбылася супольная малітва мусульман і хрысціян – звычайная да гэта-га ў Асманскай імперыі практыка напярэдадні важных пачынанняў⁷. Радыкалізм стаў у выніку галоўнай прычынай заняпаду «кадызадэлі». Багасловы-рыгарысты зусім не новая з’ява ў гісторыі ісламу – такім быў, напрыклад, і згаданы вышэй Біркаві. Пры гэтым, аднак, ён лічыў, што пра-ва пакарання за невыкананне законаў і патрабаванняў ісламу належыць выключна суверэну. Паслядоўнікі Кадызадэ аб’явілі пакаранне абавязкам кожнага мусульманіна, вынікам чаго сталі акты самасуду. На фоне яшчэ большага ўнутранага крызісу пасля паражэння пад Венай у 1683 г. асман-скія ўлады палічылі такое размыванне манаполіі дзяржавы на гвалт не-бяспекай, большай за музыку і танцы суфіяў і нават большай за спажыван-не кавы і тытуню. У выніку рух не толькі страціў падтрымку, але і трапіў у няміласць, што паскорыла яго згасанне.

Тым не менш пісьмовая спадчына «кадызадэлі» часам карыстаецца попытам і ў сучаснай Турцыі, а ў часы Асманскай імперыі ўвогуле ўяўля-ла з сябе папулярныя нават у аддаленых ад метраполіі кутках даведнікі ў пытаннях рэлігіі⁸. Тлумачыцца гэта вельмі проста: і Кадызадэ, і Устувані, і Вані былі не тэолагамі-інтэлектуаламі, а харызматычнымі і красамойнымі

⁵ Sheikh M. Ottoman Puritanism and Its Discontents: Ahmad al-Aqhisari and the Qadizadelis. – Oxford : Oxford Univ. Press, 2016. – P. 15.

⁶ Sheikh M. Ottoman Puritanism and Its Discontents. – P. 35–39 (Сам Мустафа Шэйх палемізуе з гэтым тэзісам).

⁷ Zilfi M. C. The Kadizadelis... – P. 264.

⁸ Так, напрыклад, спісы твораў лідараў руху «кадызадэлі» і іх духоўнага папярэдніка Мухамада б. Пір Алі Біркаві складаюць значную частку турэцкамоўных рукапісаў Нацыянальнай бібліятэкі Алжыра: Yazar S. Cezâyir Milli Kütüphanesi’ndeki Türkçe Yazmaların Kataloğu [Электронны рэсурс] // Hikmet – Akademik Edebiyat Dergisi (Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan Özel Sayısı), 2018. – S. 295–300 (№ 24–29, 31–34). – URL: <https://dergipark.org.tr/pub/hikmet/issue/41411/502810> (дата звароту: 18.10.2023).

(як адзначалі сучаснікі) прапаведнікамі, якія звярталіся ў мячэцях перш за ўсё да шараговых вернікаў. Галоўнай сваёй мэтай яны бачылі як мага болей дакладна і зразумела данесці да слухачоў той варыянт мусульманскага веравучэння, які падаваўся ім адзіным правільным, – суніцкі іслам ханафіцкага *мазгабу*⁹, ачышчаны ад любых «наватвораў». Яго ўнармаванне было цэнтральнай тэмай і тэкстаў «кадызадэлі». Напісаныя даволі проста і зразумелай не толькі высокаадукаваным элітам мовай, іх творы распаўсюджваліся спачатку ў рукапісах, а пасля – яшчэ і ў друкаваных выданнях.

Адным з найлепшых прыкладаў такога кшталту тэкстаў можна лічыць складзены самім Мехметам Кадызадэ катэхізіс «Джаўагіру-ль-іслам» («Сутнасці ісламу»), дзе ў пытаннях і адказах даецца тлумачэнне асноўных складнікаў і прынцыпаў суніцкага ісламу ханафіцкага *мазгабу*. Сучасны турэцкі даследчык Алі Дурмуш піша, што ў базе турэцкіх бібліятэк рукапісных помнікаў здолеў знайсці толькі два спісы згаданага твора¹⁰. Гэта падаецца крыху дзіўным, таму што ў еўрапейскіх кнігазборах катэхізіс Кадызадэ не з’яўляецца бібліяграфічнай рэдкасцю: яго апісваюць, напрыклад, каталогі Брытанскага музея¹¹, бібліятэк Лейпцыга¹², Готы¹³, Лейдэна¹⁴. Не выключана, што шэраг рукапісаў турэцкіх бібліятэк яшчэ не апрацаваны і не ўключаны ў базу.

Але нават два спісы, якія прааналізаваў Дурмуш і аб’яднаў у адзіны зводны тэкст, ускосна сведчаць пра папулярнасць «Джаўагіру-ль-іслам» у туркаў: нягледзячы на агульную пазнавальную аснову, якая, відавочна, узыходзіць непасрэдна да Кадызадэ, абедзве рэдакцыі маюць і істотныя адрозненні, прычынай чаго маглі стаць шматразовыя перапіскі і нават перапрацоўкі пратографа. Яшчэ адзін магчымы паказчык і папулярнасці, і дапрацовак – згадка ў абодвух спісах святых апекуноў для розных катэгорый людзей¹⁵, што супярэчыла б рыгарызму Кадызадэ, аднак з’яўлялася натуральным складнікам народнага ісламу.

⁹ Ханафіцкі мазгаб – адна з чатырох багаслоўска-юрыдычных школ (мазгабаў) у сучасным суніцкім ісламе. Эпонім – ісламскі багаслоў VIII ст. Абу Ханіфа Ну’ман (пам. 767), са спасылкай на тэксты якога яго паслядоўнікі распрацавалі адмысловую юрыдычную і багаслоўскую метадалогію.

¹⁰ Durmuş A. Kadızâde Mehmed Efendi'nin Cevâhîru'l-İslâm Adlı Eseri ve Bu Eserdeki İtikadî Görüşlerinin Tahlili // Usul İslam Araştırmaları. – İstanbul : İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, 2022. – Nr. 37. – S. 63.

¹¹ Rieu Ch. Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum. – London : Longmans, 1888. – P. 7b–8a.

¹² Fleischer H. L., Delitzsch F. Catalogus librorum manuscriptorum qui in Bibliotheca Senatoria civitatis Lipsiensis asservantur. – Grimma, J. M. Gebhardt, 1838. – P. 489 (Nr. CCXXVI/4).

¹³ Pertsch W. Die türkischen Handschriften der herzoglichen Bibliothek zu Gotha. – Wien : Druck der Kais. Kön. Hof- und Staatsdruckerei, 1864. – S. 53 (Nr. 49/5).

¹⁴ Witkam J. J. Inventory of the Oriental manuscripts in Leiden University Library. – Leiden : Ter Lugt Press, 2007. – Vol. 2. – P. 182 (Or. 1573).

¹⁵ Durmuş A. Kadızâde Mehmed Efendi'nin Cevâhîru'l-İslâm Adlı Eseri. – S. 71.

Не ўскосным, а ўжо прамым сведчаннем папулярнасці і запатрабаванасці твора ў Асманскай імперыі з'яўляюцца яго шматлікія друкаваныя выданні XIX – пачатку XX стагоддзя¹⁶. Вельмі часта «Джаўагіру-ль-іслам» публікаваўся ў якасці дадатку да ананімнага тэксту XVI ст. «Мызраклы ільміхаль»¹⁷, які змяшчаў падрабязнае апісанне асноўных рытуалаў і тлумачэнне ключавых багаслоўска-юрыдычных тэрмінаў сунітаў-ханафітаў. Сёння на сайтах турэцкіх антыквараў можна знайсці дзясяткі яго экзэмпляраў, выдадзеных паміж 1851 і 1927 гг. У 1862 г. «Джаўагіру-ль-іслам» (у якасці аднаго з дадаткаў да «Мызраклы ільміхаль») на асманска-турэцкай мове быў перадрукаваны нават у Казані (Расійская імперыя)¹⁸.

1.2. «Джаўагіру-ль-іслам» у рукапіснай традыцыі мусульман ВКЛ (ліпкаў)

Катэхізіс Мехмета Кадызадэ добра ведалі і татары-мусульмане былога Вялікага Княства Літоўскага. Васямнаццаць з татарскіх рукапісаў, апісаных у каталогах беларускімі і літоўскімі навукоўцамі, змяшчаюць пераклад «Джаўагіру-ль-іслам» на беларускую, польскую альбо беларуска-польскую мову¹⁹. Яшчэ тры пераклады (два беларускія і адзін польскі)

¹⁶ Факсімільныя перавыданні арабскім алфавітам і выданні лацінскім шрыфтам з'яўляюцца ў Турцыі і ў нашы дні.

¹⁷ «Ільміхаль» (тур.: ilmihal; ад араб.: علم حال ['ilm-u hāl] – літаральна «навука аб паводзінах») – жанр рэлігійнай літаратуры, які з'явіўся ў Асманскай імперыі, верагодна, у XV–XVI стст. Творы жанру «ільміхаль» змяшчалі кароткі выклад асноўных складнікаў і прынцыпаў суніцкага ісламу, а таксама апісанне галоўных рытуалаў і прызначаліся для шароговых вернікаў. Адзін з самых папулярных тэкстаў такога кшталту называўся «Мызраклы ільміхаль» (Mızraklı ilmihal), вядомы таксама як «Ключ да раю» (Miftâhu'l-cenne) і напісаны, верагодна, у XVI ст. Слова «мызраклы» азначае «з дзідай». Сэнс назвы не зусім зразумелы. Адно з магчымых тлумачэнняў: прычынай магла стаць спецыфічная выява на вокладцы рукапісу з гэтым тэкстам. Гл.: Yaşaroğlu M. K. Mızraklı İlmihal // İslam Ansiklopedisi [Электронны рэсурс]. – URL: <https://islamansiklopedisi.org.tr/mizrakli-ilmihal> (дата звароту: 18.11.2023). У 2000 г. у Варшаве выйшла кніга польскіх даследчыкаў Генрыка Янкоўскага і Чэслава Лапіча «Ключ да раю: кніга татараў літоўска-польскіх з XVIII ст.» Апублікаваны імі польскі пераклад тэксту аднаго з кітабаў змяшчае фрагменты і «Мызраклы ільміхаль», і «Джаўагіру-ль-іслам». І назва, і фрагменты сведчаць пра тое, што «Мызраклы ільміхаль» быў вядомы татарам ВКЛ. Гл.: Jankowski H., Łapicz Cz. Klucz do raju Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku. – Warszawa : Dialog, 2000. – 262 s.

¹⁸ Mélanges Asiatiques: Tirés Du Bulletin de L'Académie Imperiale des Sciences de St.-Petersbourg. – St.-Petersbourg : Commissionaires de l'Académie impériale des sciences, 1864. – Vol. 5. – P. 576.

¹⁹ Гл.: Мишкинене Г., Намавичюте С., Покровская Е. Каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар. – Вильнюс : Изд-во Вильнюс. ун-та, 2005. – С. 39–43 (№ 34, 35), с. 46–49 (№ 38), с. 55–58 (№ 41), с. 88–90 (№ 53); Рукапісы татараў Беларусі канца XVII – пачатку XX ст. з дзяржаўных кнігазбораў краіны : каталог / склад.: М. У. Тарэлка, А. І. Цітавец. – Мінск : Беларус. навука, 2011. – С. 58–62; Рукапісы татараў Беларусі

былі знойдзены ў не даследаванай пакуль калекцыі пісьмовых помнікаў Мінскай саборнай мячэці. Некаторыя рукапісы з катэхізіса і пачынаюцца. Пераклады пры гэтым рабіліся з праграфаў, у якіх тэкст Кадызадэ дапоўнены дэталёвымі тлумачэннямі базавых рытуалаў і багаслоўска-юрыдычных тэрмінаў. Творам (ці творамі), адкуль браўся матэрыял для дапрацовак, мог быць той ці іншы трактат даволі распаўсюджанага з пачатку XV ст. у асманскай рэлігійнай літаратуры жанру «*ільміхаль*»²⁰. Не выключана нават, што адной з такіх крыніц быў іншы опус Мехмета Эфендзі пад назвай «Рысале-і Кадызадэ» («Пасланне Кадызадэ») альбо згаданы вышэй «Мызраклы ільміхаль».

Праграфаў, з якіх рабіліся вядомыя на сёння беларускататарскія пераклады, – тры. Аб'ядноўвае іх тое, што ядром кожнага з'яўляецца катэхізіс «Джаўагіру-ль-іслам», назва якога ў большасці выпадкаў вынесена ў заглавак усяго перакладу. Асноўныя адрозненні зводзяцца да наяўнасці ці адсутнасці тых ці іншых тлумачэнняў, іх аб'ёму і зместу, а таксама да структурных асаблівасцей тэксту.

Калі дакладна татары былога ВКЛ пазнаёміліся з асманска-турэцкімі варыянтамі катэхізіса Кадызадэ, сказаць цяжка. Пэўную ролю ў гэтым мог адыграць так званы «Бунт ліпкаў» 1672 г., калі эканамічныя фактары і пэўныя абмежаванні ў рэлігійнай сферы падштурхнулі некаторыя вайсковыя атрады татараў-мусульман Рэчы Паспалітай стаць на бок Асманскай імперыі. Шмат хто нават перасяліўся на тэрыторыю сучаснай Турцыі. Пасля перамір'я і амністыі 1676 г. былія паўстанцы атрымалі дазвол вярнуцца і зноў паступіць на службу Рэчы Паспалітай, чым многія з іх скарысталіся²¹.

XVIII – пачатку XIX стагоддзя з дзяржаўных і грамадскіх кнігазбораў краіны / склад. М. У. Тарэлка. – Мінск : Беларус. навука, 2015. – С. 32–35 (№ 2), с. 77–81 (№ 6), с. 127–130 (№ 5); Тафсіры, кітабы і хамаілы з прыватных кнігазбораў Беларусі : каталог / склад. М. У. Тарэлка. – Мінск : Беларус. навука, 2015. – С. 27–30 (№ 3), с. 34–41 (№№ 6, 7), с. 50–52 (№ 10), с. 56–59 (№ 13), с. 60–65 (№ 15), с. 66–72 (№ 1), с. 93–112 (№ 6, 7). Колькасць рукапісаў, якія змяшчаюць пераклады «Джаўагіру-ль-іслам», можа быць і большай: «Каталог арабскоалфавітных рукопісёў літоўскіх татар» (Вільня, 2005) згадвае яшчэ некалькі катэхізісаў, якія аўтар не змог упэўнена ідэнтыфікаваць па апісаннях і падчас падрыхтоўкі артыкула не меў магчымасці асабіста папрацаваць з гэтымі спісамі. Акрамя гэтага існуе шэраг недаследаваных і неапісаных калекцый, як, напрыклад, калекцыя Мінскай саборнай мячэці, якая час ад часу папаўняецца.

²⁰ Гл., напрыклад: Yazar S. Cezâyir Milli Kütüphanesi'ndeki Türkçe Yazmaların Kataloğu. – S. 290–294 (№ 15–19, 21–23). Твор пад назвай «Ільміхаль» згадваецца і ў літоўскім каталогу: Мишкинене Г., Намавичюте С., Покровская Е. Каталог арабскоалфавітных рукопісёў літоўскіх татар. – С. 79–80.

²¹ Больш падрабязна пра «Бунт ліпкаў» гл.: Kryczyński S. Bej Barski: szkic z dziejów Tatarów polskich w XVII wieku // Rocznik Tatarski : czasopismo naukowe, literackie i społeczne, poświęcone historii, kulturze i życiu Tatarów w Polsce. – Zamość : Związek kulturalno-oświatowy Tatarów Rzeczypospolitej Polskiej, 1935. – Т. 2. – С. 258–271.

1670-я гады якраз былі часам даволі вялікага ўплыву і папулярнасці «кадызадэлі», да іх тагачаснага правадыра Вані Мехмета Эфендзі прыслухоўваўся султан Мехмет IV, а творы заснавальніка руху актыўна распаўсюджваліся, таму няцяжка сабе ўявіць, што яны трапілі ў рукі і мігрантам-ліпкам, а потым з тымі, хто вярнуўся, апынуліся ў Рэчы Паспалітай.

Можна, аднак, уявіць сабе і больш прасты шлях: татары ВКЛ, відавочна, ніколі не былі цалкам ізаляванымі ад «вялікага ісламскага свету», пра што сведчыць наяўнасць у іх рукапісах добра вядомых сярод мусульман тэкстаў²², а таму маглі атрымаць катэхізісы ў выніку перыядычных кантактаў з аднавернікамі.

Самы стары з вядомых спісаў перакладу змяшчаецца ў Кітабе Луцкевіча, складзеным не раней за першую палову XVIII ст.²³, і мае назву «Kitāb šarāyīṭ al-islām» («Кніга ўмоў ісламу»). Тэкст з такой самай назвай згадваецца ў каталогу арабскіх, персідскіх і турэцкіх рукапісаў Імператарска-каралеўскай палацавай бібліятэкі Вены (сучасная Нацыянальная бібліятэка Аўстрыі) і апісваецца як ананімны «катэхізіс у пытаннях і адказах аб правілах і прадпісаннях мухамаданскай рэлігіі»²⁴. Катэхізіс уяўляе з сябе алігат у канвалюце, які сярод іншага змяшчае твор «Рысале-і Кадызадэ»²⁵, таму нельга выключыць, што ў Нацыянальнай бібліятэцы Аўстрыі захоўваецца спіс асманска-турэцкага пратографа перакладу з Кітаба Луцкевіча. Адказ на гэтае пытанне патрабуе, аднак, уважлівага даследавання апісанага ў венскім каталогу канвалюта.

2. Тэхнічныя заўвагі і сістэма транслітарацыі

У залежнасці ад пратографа перакладу падзяляюцца на тры групы тэкстаў, якія ўмоўна пазначаюцца: «варыянт А», «варыянт В», «варыянт С». Тэкст перакладу з кожнай групы прыводзіцца ў транслітарацыі паводле самага старога з рукапісаў, які яго змяшчае. Пасля транслітарацыі, па старонках, даецца яе набліжаная да сучаснай беларускай мовы каментаваная адаптацыя. Арыенталізмы, архаізмы, дыялектызмы, рэдкія і малаўжывальныя словы ў большасці сваёй захоўваюцца і тлумачацца ў спасылках. Такі падыход вынікае з жадання аўтара спрасціць супастаўленне паміж арыгі-

---

²² Напрыклад, рэлігійная паэма «Мірадж-намэ» альбо эпічныя творы пра Алі ібн Абі Таліба.

²³ Антонович А. К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система. – Вильнюс : Изд-во Вильнюс. ун-та, 1968. – С. 54.

²⁴ Flügel G. Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien. – Wien : Druck der Kais. Kön. Hof- und Staatsdruckerei, 1867. – Bd. 3 – S. 132.

²⁵ Flügel G. Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien. – S. 133.

нальным тэкстам і яго адаптацыяй у першую чаргу для тых, хто не валодае ісламскай багаслоўска-юрыдычнай лексікай. Акрамя таго, не толькі арыенталізмы, але і некаторыя беларускія словы ў рукапісах татараў ВКЛ можна разглядаць як рэлігійныя тэрміны, і перадача іх сродкамі сучаснай беларускай мовы сказіла б сэнс напісанага.

Пераклады параўноўваліся з апублікаваным Алі Дурмушам зводным тэкстам «Джаўагіру-ль-іслам», складзеным на падставе двух спісаў твора, а таксама з друкаваным стамбульскім выданнем катэхізіса 1897 г.²⁶

Каб унікнуць празмернай грувасткасці і без таго аб'ёмных каментарыяў, аўтар не даваў спасылак на даведачную літаратуру і крыніцы, дзе тлумачыцца адмысловая мусульманская тэрміналогія. Больш падрабязную інфармацыю пра тую ці іншую асобу альбо багаслоўска-юрыдычную катэгорыю можна знайсці, напрыклад, у другім выданні «Энцыклапедыі ісламу» («Encyclopaedia of Islam»)²⁷.

Табліца транслітарацыі славянскіх тэкстаў

Зычныя

Літара	Транслітарацыя	Літара	Транслітарацыя
ء	'	ص	ş
ب	b	ض	ž
پ	p	ط	†
ت	t	ظ	ẓ
ث	ṯ	ع	'
ج	ǧ	غ	ǧ
چ	č	ف	f
ح	ḥ	ق	q
خ	ḫ	ك	k
د	d	گ	g
ذ	dz	ك	ñ
ذ / ز ²⁸	z	ل	l
ژ	ž	م	m
ر	r	ن	n
س	s	و	w
ش	š	ه	h
ص	c	ی	y

Дадаткова: ّ – падваенне зычнага.

²⁶ Mızraklı İlmihal [Электронны рэсурс]. – İstanbul : Matbaa-i Osmaniyye, 1312/1314 (1897). – 134 s. – URL: <https://archive.org/details/RE14177/mode/2up> (дата звароту: 18.10.2023).

²⁷ Encyclopaedia of Islam. – Second edition (EI2). – Leiden : E. J. Brill, 1960–2005. – Vol. 1–12.

²⁸ У славянскіх тэкстах татараў ВКЛ гэтыя дзве літары амаль немагчыма адрозніць, вымаўленне, відавочна, было аднолькавым, таму падаецца мэтазгодным перадаваць іх адным знакам транслітарацыі.

Галосныя

Абзначэнне	Транслітарацыя	Абзначэнне	Транслітарацыя
◌َ	e; а (пасля зычных ح [h], خ [ħ], ص [s], ض [z], ط [t], ظ [z], ع [ʿ], غ [ġ], ف [k], у рэлігійных тэрмінах і імёнах уласных арыентальнага паходжання, напр.: ramāzān, namāz, farz, Aḥmed)	◌ُ	ū
◌ِ (вертыкальная фатха)	а	◌ِ	ī
◌ِ / ◌ِ	ā	يِ	ī
◌ُ	ō	◌ُ	Адсутнасць галоснага гукі
◌ُ	u		

3. Пераклады на беларускую мову

3.1. Рукапісы з перакладамі катэхізіса на беларускую мову

Параўнанне і аналіз вядомых перакладаў «Джаўагіру-ль-іслам» на беларускую і польскую мовы дазваляе меркаваць, што спачатку катэхізіс перакладаўся татарамі ВКЛ на беларускую мову і толькі пазней на польскую, пры гэтым польскі пераклад (за адным выключэннем) рабіўся альбо наўпрост з беларускага тэксту (а не з асманска-турэцкага арыгінала), альбо пад яго моцным уплывам. Таму ўяўляецца натуральным разгляд перакладаў пачаць менавіта з беларускіх. Рабіліся яны з двух розных пратографаў і на сённяшні дзень вядомыя ў наступных спісах²⁹:

а) варыянт А³⁰:

²⁹ Тут і далей назвы рукапісаў даюцца паводле каталогаў, у якіх яны апісаны: Мишкинене Г., Намавичюте С., Покровская Е. Каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар; Рукапісы татараў Беларусі XVIII – пачатку XXI стагоддзяў з дзяржаўных і грамадскіх кнігазбораў краіны; Тафсіры, кітабы і хамаілы з прыватных кнігазбораў Беларусі.

³⁰ З тых пералічаных ніжэй рукапісаў, якія захоўваюцца ў літоўскіх фондах, аўтар меў магчымасць працаваць толькі з факсімільным выданнем Кітаба Луцкевіча: Мишкинене Г. Кітаб Ивана Луцкевича: памятник народной культуры литовских татар. – Вильнюс : Ин-т литов. языка, 2009. – 800 с. Мова астатніх згаданых перакладаў і іх прыналежнасць да «варыянта А» ідэнтыфікаваны на падставе цытат і апісанняў у каталогу літоўскіх даследчыкаў: Мишкинене Г., Намавичюте С., Покровская Е. Каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар. Пры ідэнтыфікацыі мовы тэкстаў з Кітаба Яна Лебедзя, Кітаба Аішы Смольскай і Кітаба Шагідэвіча 1837 г. аўтар абапіраўся і на гісторыка-філалагічны даследаванні А. К. Антановіча: Антонович А. К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система. – С. 64–84.

• Кітаб Луцкевіча (не раней за першую палову XVIII ст.; с. 37b–46a; бібліятэка Акадэміі навук Літвы); тэкст прыводзіцца пад назвай «Kitāb šarāyīṭ al-islām»;

• Кітаб Яна Лебедзя (1771–1775 гг.; с. 73–83; Нацыянальны музей Літвы); «Каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар» не згадвае ў апісанні назву тэксту;

• Кітаб Аішы Смольскай (1814 г.; с. 106–130; Нацыянальны музей Літвы); «Каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар» не згадвае ў апісанні назву тэксту;

• Кітаб 2 Б.Т.М.С.М. (1835 г.; с. 86a–94b; музей Мінскай саборнай мячэці); тэкст прыводзіцца пад назвай «Kitāb šarāyīṭ al-islām»;

• Кітаб Шагідэвіча (1837 г.; с. 45–78; Нацыянальны музей Літвы); «Каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар» прыводзіць у апісанні назву: «*haza kitab jewahir būdur*»³¹;

• Кітаб 11Н//58К (026) (магчыма, 1861 г.; с. 53b–58a; Нацыянальная бібліятэка Беларусі); тэкст прыводзіцца пад назвай «Kitāb šarāyīṭ al-islām»;

• Кітаб 1 Б.Т.М.С.М. (дата перапіскі невядомая; с. 171–188; музей Мінскай саборнай мячэці); тэкст прыводзіцца пад назвай «Haḍā u kitābe šarāyīṭ al-islām»;

б) варыянт В:

• Хамаіл 1809 г. (с. 205a–218a; прыватны кнігазбор, Іўеўскі раён);

• Хамаіл Адама Якубоўскага (першая палова XIX ст.; с. 142–146 і далей; Нацыянальны музей Літвы);

• Хамаіл Самуіла Варановіча (1876 г.; с. 358a–369a; прыватны кнігазбор, Ляхавіцкі раён);

• Кітаб Сулеймана Рафаловіча (1926–1934 гг.; с. 225a–236a; прыватны кнігазбор, Іўеўскі раён);

• Хамаіл П19-20/Нр28 (1909 г.; с. 55b–69b; Цэнтральная навуковая бібліятэка імя Я. Коласа НАН Беларусі, Мінск);

• Хамаіл КП 8752 (другая чвэрць XIX ст.; пачынаецца на с. 23b – апошні тэкст у рукапісе; Навагрудскі гістарычна-краязнаўчы музей).

---

³¹ Мишкинене Г., Намавичюте С., Покровская Е. Каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар. – С. 55.

3.2. Варыянт А (тэкст)

«Kitāb šarāyiṭ al-islām»³²

(«Кніга ўмоў ісламу»)

Тэкст паводле Кітаба Луцкевіча
(не раней за першую палову XVIII ст.)

37b³³ (транслітарацыя)

Уступ-тлумачэнне на палях:

1)³⁴ ḥṭū³⁵ yeṣṭ 2) musulmāninām 3) ṭrebā wedāc 4) yāḳ piṭāc 5) ṭāḳ ‘ād
6) ḳažāc

Асноўны тэкст:

1) bāb 2) *hadā kitāb šarāyit al-islām her mūmin* 3) *bismi-llāhi-r-raḥmāni-r-raḥīmi* 4) *al-ḥamdu li-llāhi rabbi-l-‘ālamīna-r-raḥmāni-r-raḥīmi wa-ṣ-ṣalawat ‘alā rasūlihi muḥammadin wa-‘ālihi*³⁶ 5) *ağma‘īna ḥwālā būhu ṣṭwurci ‘āsmi-nāccāci tisecey ṣweṭūw* 6) *ṣṭwāriwši lāṣḳu i milāsc ‘uċiniwši nād prārūkem muḥammedam* 7) *i nād ūsimi ṣweṭimi preṭū ḥṭū ḳūlweḳ būduċi musulmāninām wedāy* 8) *i žnāy ṣṭū žā ṣpūṣāb i priḳlād dā weri musulmānṣkey ḳažniy* 9) *musulmānin žnāy i wedāy yāḳ piṭāc ṭāḳ i ‘ādḳažāc* 10) *ḳāli ḥṭū ṣpiṭāye ci-musulmānin*³⁷ *ṭi yeṣṭ mūw ṭāḳ al-ḥamdu li-llāhi* 11) *ḥwālā būhu yeṣṭem musulmāninām ḳāli ṣḳaže al-ḥamdu li-llāhi wiḳlād* 12) *ṣṭū yeṣṭ mūw pānā būhā žnāc i wṣpāmināc yemū ḥwālu* 13) *pāwinen ‘addāwāc ḳāli ṣpiṭāye būhā ċi-žnāyeš ṭi-mūw žnāyu* 14) *ḳāli ṣḳaže pā ċūm žnāyeš ṭi-mūw ċiṣṭiy būh niḳūmu būhā* 15) *priḳlādāc rāwnāwāc ne-māyuc bū būhu rūw[ni]*³⁸ *ne-māš w žā* 16) *dney reċi ṣṭāteċniy ‘ād malženṣṭwā i rūženya ‘ād ṣinūw* 17) *‘ād dāčūḳ ‘ād ūsūhu ċiṣṭiy ḳāli ṣpiṭāyuc ċiyhū ṭi*

37b (адаптаваны варыянт)

Уступ-тлумачэнне на палях:

1) хто ёсць 2) мусульманінам, 3) трэба ведаць, 4) як пытаць, 5) так ад
6) казаць.

³² Транслітарацыя і адаптаваны варыянт зроблены паводле факсімільнага выдання рукапісу: Мишкинене Г. Кітаб Івана Луцкевіча: памятник народной культуры литовских татар. – С. 37b–46a.

³³ Тут і далей так пазначаецца нумар старонкі.

³⁴ Тут і далей так пазначаецца нумар радка на старонцы.

³⁵ У беларускататарскіх рукапісах XVIII ст. амаль не ўжываецца асобны знак для абазначэння галоснага [o]. У большасці выпадкаў гукі [u] і [o] абазначаюцца аднолькава.

³⁶ Тут і далей звычайным курсівам – транслітарацыя арабскага тэксту.

³⁷ Тут і далей праз злучок даюцца словы, у арыгінальным славянскім тэксе напісаныя разам.

³⁸ Тут і далей у квадратных дужках гіпатэтычная рэканструкцыя неразборлівага ў арыгінале месца.

Асноўны тэкст:

1) *Bāb* 2) *hadā kitāb šarāyit al-islām her mūmin*³⁹ 3) *bismi-llāhi-r-raḥmāni-r-raḥīmi* 4) *al-ḥamdu li-llāhi rabbi-l-‘ālamīna r-raḥmāni-r-raḥīmi wa-ṣ-ṣalawat ‘alā rasūlihi muḥammadin wa-‘ālihi* 5) *ağma‘īna*⁴⁰ Хвала Богу, створцы⁴¹ ва-сямнаццаці тысячаў светаў, 6) стварыўшы ласку і міласць учыніўшы над прарокам Мухамадам 7) і над усімі святымі. Бо хто-кольвек будучы мусульманінам, ведай 8) і знай, што за спосаб і прыклад да веры мусульманскай. Кожны 9) мусульманін знай і ведай, як пытаць, так і адказаць. 10) Калі хто спытае: «Ці мусульманін ты ёсць?» Моў⁴²: «Так, *al-ḥamdu li-llāhi*⁴³, 11) хвала Богу, ёсць я мусульманінам». Калі скажа: «*Al-ḥamdu li-llāhi* выклад 12) што ёсць?» Моў: «Пана Бога знаць і ўспамінаць, яму хвалу 13) павінен аддаваць». Калі спытае: «Бога ці знаеш?» Ты моў: «Знаю». 14) Калі скажа: «Па чым знаеш?» Ты моў: «Чысты Бог. Нікому Бога прыкладаць, раўнаваць не маюць⁴⁴, бо Богу роўні няма, ні ў ад б) ной рэчы не статэчны⁴⁵. Ад малжэнства⁴⁶ і раджэння, ад сыноў, 17) ад дачок – ад усяго чысты». Калі спытаюць: «Чыйго ты

38a (транслітарцыя)

1) *nārūdu ʔi-mūw ādām prārūka yehū milūsci yeṣtem nārūdu kālī* 2) *ṣpiṭāyūc ʕiyhū ʔi yeṣtet (sic!) lūdu ʔi-mūw nūhā prārūka yeṣtem* 3) *lūdu kālī ṣpiṭāyūc ʕiyhū ʔi zākūnu ʔi-mūw ibrahīm prārūka* 4) *yehū milūsci yeṣtem zākūnu kālī ṣpiṭāyūc ʕiyhū ʔi yeṣt* 5) *ummetu ʔi-mūw muḥammed muṣtafā milūṣniḳa būžehu lāṣḳā būžā nād nim* 6) *ya yeṣtem yehū ummetu kālī ṣpiṭāyūc ʕiyey ʔi nā‘uki ʔi-mūw* 7) *imāmā weliḳāhu ‘aycā ḥanīfeyā kūfeysḳāhu ṣinā ṣabitūwāhu yeṣtem* 8) *nā‘uki lāṣḳa būžā nād nim kālī ṣpiṭāyūc ‘u-cebe ‘usiḥ nā‘uḳ* 9) *kūlḳa yeṣt ʔi-mūw ʕeṭiri persāye nā‘uḳā imāmā weliḳāhu ‘ayca* 10) *ḥanīfeyā kūfeysḳāhu prāwdziwey weri musulmānskey imām ‘usiḥ* 11) *nā‘uḳ yūn yeṣt a drūhāye nā‘uḳā imāmā šāfi‘ī ‘ā trecāye* 12) *nā‘uḳā imāmā mālik ʕwārṭāye nā‘uḳā imāmā aḥmedā ḥanbeliyā ʕeṭiri* 13) *imāmi lāṣḳā pānā būhā ‘ādzinnāhu nād nimi ‘ūsimi ʕeṭiruḥ nā‘uḳ prā* 14) *wdziwiḥ yeṣt kālī ṣpiṭāyūc imām abū ḥanīfe nā‘uki ‘ād kāhu* 15) *‘uḳiwe ʔi-mūw ‘ād imāmā ḥamālī kālī ṣpiṭāyūc imām ḥamālī* 16) *‘ad kāhu nā‘uki ‘uḳiwe ʔi-mūw ‘ād imāmā ‘aleḳamā ‘uḳiwe kālī* 17) *ṣpiṭāyūc imām ‘aleḳām ‘ād kāhu ‘uḳiwe ʔi-mūw ‘ād imāmā ibrahīma*

³⁹ Араб.-тур.: «Раздел: гэта кніга “Умовы ісламу” кожнага дабравернага».

⁴⁰ Араб.: «У імя Аллага, рахманага, літасцівага. Хвала Аллагу, уладару сусветаў, рахманаму, літасціваму і малітва над яго паслом Мухамадам і ўсім яго родам».

⁴¹ Створцы – тут: стваральніку.

⁴² Моў, мовіць – тут і далей: кажы, казаць, прамаўляць.

⁴³ Араб.: «Хвала Аллагу».

⁴⁴ Гэта значыць: ні з кім бога параўноўваць нельга і нікога нельга лічыць яму роўным.

⁴⁵ Верагодна, маецца на ўвазе: не абмежаваны ніводнай рэччу.

⁴⁶ Малжэнства – сужэнства, шлюб.

38a (адаптаваны варыянт)

1) народу?» Ты моў: «Адам-прарока, яго міласці, ёсць я народу». Калі 2) спытаюць: «Чыйго ты ёсць люду?» Ты моў: «Нуха прарока ёсць я 3) люду». Калі спытаюць: «Чыйго ты закону?» Ты моў: «Ібрагім-прарока, 4) яго міласці, ёсць я закону». Калі спытаюць: «Чыйго ты ёсць 5) *уммету*⁴⁷?» Ты моў: «Мухамад Мустафа, міласніка божага, ласка божа над ім, 6) я ёсць яго *уммету*». Калі спытаюць: «Чыёй ты навукі⁴⁸?» Ты моў: 7) «Імама вялікага айца Ханіфея Куфейскага сына Сабітовага⁴⁹ ёсць я 8) навукі – ласка божая над ім». Калі спытаюць у цябе: «Усіх навук 9) колькі?» Ты моў: «Чатыры. Першая навук – імама вялікага айца 10) Ханіфея Куфейскага. Праўдзівай веры мусульманскай імам усіх 11) навук ён ёсць. А другая навук – імама Шафіі⁵⁰. А трэцяя 12) навук – імама Маліка⁵¹. Чацвёртая навук – імама Ахмеда Ханбелія⁵². Чатыры 13) імамы – ласка Пана Бога адзінага над імі ўсімі – чатырох навук пра 14) ўдзівых ёсць». Калі спытаюць: «Імам Абу Ханіфа навукам ад каго 15) вучыўся?» Ты моў: «Ад імама Хамалі⁵³». Калі спытаюць: «Імам Хамалі 16) ад каго навукам вучыўся?» Ты моў: «Ад імама Алекама⁵⁴ вучыўся». Калі 17) спытаюць: «Імам Алекам ад каго вучыўся?» Ты моў: «Ад імама Ібрагіма⁵⁵

38b (транслітарацыя)

⁴⁷ *Уммет* (перс.-тур. *امت* [ommat/ummet] ад араб. *أمة* [umma]) – супольнасць людзей, аб'яднаная рэлігіяй альбо этнічным паходжаннем. У сучасных мовах Блізкага Усходу звычайна ўжываецца ў сэнсе «мусульманская супольнасць».

⁴⁸ Словам «навука» тут перакладаецца тэрмін «мазгаб» (араб.: *مذهب* [madhab] – літаральна «кірунак руху») – абазначэнне багаслоўска-юрыдычнай школы ў ісламе.

⁴⁹ Абу Ханіфа ан-Нуман ібн Сабіт аль-Куфі (*أبو حنيفة النعمان بن ثابت الكوفي*), каля 699–767 гг.) – мусульманскі тэолаг і юрыст, паслядоўнікі якога заснавалі багаслоўска-юрыдычную школу ў суніцкім ісламе, эпонімам якой і стаў Абу Ханіфа.

⁵⁰ Мухамад ібн Ідрыс аш-Шафіі (*محمد بن إدریس الشافعي*, 767–820 гг.) – мусульманскі багаслоў і юрыст, заснавальнік і эпонім адной з чатырох багаслоўска-юрыдычных школ у сучасным суніцкім ісламе.

⁵¹ Малік ібн Анас (*مالك بن أنس*), каля 711–795 гг.) – мусульманскі багаслоў, знаўца хадзісаў і юрыст, эпонім адной з чатырох багаслоўска-юрыдычных школ у сучасным суніцкім ісламе.

⁵² Ахмад ібн Ханбаль (*أحمد بن حنبل*), 780–855 гг.) – мусульманскі мусульманскі багаслоў, знаўца хадзісаў і юрыст, эпонім адной з чатырох багаслоўска-юрыдычных школ у сучасным суніцкім ісламе.

⁵³ Відавочна, памылка перапісчыка. Маецца на ўвазе Хамад ібн Абі Сулейман (*حماد بن أبي سليمان*), пам. каля 737 г.) – багаслоў з г. Куфа (сучасны Ірак), настаўнік Абу Ханіфы.

⁵⁴ Маецца на ўвазе Алькама ібн Кайс ан-Наха'і (*علقمة بن قيس النخعي*), пам. у 681/682 г.) – багаслоў і каментатар Кур'ана з другога пакалення мусульман (т. зв. «табіінаў»), лічыцца заснавальнікам багаслоўскай мусульманскай школы ў Куфе.

⁵⁵ Верагодна, маецца на ўвазе Ібрагім ібн Язід ан-Наха'і (*إبراهيم بن يزيد النخعي*), каля 670–714 гг.) – багаслоў з другога пакалення мусульман і адзін з заснавальнікаў іракскай багаслоўскай школы. У тэксце мае месца парушэнне паслядоўнасці: Ібрагім быў вучнем, а не настаўнікам Алькамы. Гэтае ж парушэнне храналогіі прысутнічае і ў друкаваным выдан-

1) 'učiwse k̄ali špiṭāyūc imām ibrahīm 'ād k̄ahu 'učiwse ṭi-mūw 2) 'ād 'abdu allāh imāmā 'učiwse k̄ali špiṭāyūc imām 'abdu allah 'ād 3) k̄ahu 'učiwse ṭi-mūw 'ād šina mes'ūdāwāhu učiwse k̄ali špiṭā 4) yuc šin mes'ūdāw 'ād k̄ahu 'učiwse 'ā ṭi-mūw 'ād muḥammed 5) prārūka yehū milūsci k̄ali špiṭāyūc muḥammed 'ād k̄ahu 'učiwse 6) ṭi-mūw 'ād ibrahīm prārūka 'učiwse k̄ali špiṭāyūc ibrahīm 7) 'ād k̄ahu 'učiwse ṭi-mūw 'ād nūḥ prārūka učiwse k̄ali 8) špiṭāyūc nūḥ 'ād k̄ahu 'učiwse ṭi-mūw 'ād šit 9) prārūka 'učiwse k̄ali špiṭāyūc šit 'ād k̄ahū 'učiwse 10) ṭi-mūw 'ād ādām prārūka 'učiwse k̄ali špiṭāyūc ādām 11) 'ād k̄ahū 'učiwse ṭi-mūw 'ād ġebra'ilā yehū milūsci 12) 'učiwse k̄ali špiṭāyūc ġebra'il 'ād k̄ahu 'učiwse ṭi-mūw 13) 'ād mekā'ilā 'učiwse k̄ali špiṭāyūc mekā'il 'ād k̄ahū 'učiwse ṭi-mūw 14) 'ād isrāfilā k̄ali špiṭāyūc isrāfil 'ād k̄ahu 'učiwse ṭi-mūw 'ād 15) 'azrā'ilā 'učiwse k̄ali špiṭāyūc 'azrā'il 'ād k̄ahu 'učiwse ṭi-mūw 16) ṭāḵ *rabbi-l-âlemîne'den*⁵⁶ *ğalla ġalālahu* 'ād štwāricelā pānā būhā 17) ḳatūriy 'āšmināccāc tisecey s̄wetūw štwāriw 'ād tāhu

38b (адаптованы варыянт)

1) вучыўся». Калі спытаюць: «Імам Ібрагім ад каго вучыўся?» Ты моў: 2) «Ад Абдуллага імама⁵⁷ вучыўся». Калі спытаюць: «Імам Абдуллаг ад 3) каго вучыўся?» Ты моў: «Ад сына Мес'удавага вучыўся». Калі спыта 4) юць: «Сын Мес'удаў ад каго вучыўся?» А ты моў: «Ад Мухамад- 5) прарока, яго міласці». Калі спытаюць: «Мухамад ад каго вучыўся?» 6) Ты моў: «Ад Ібрагім-прарока вучыўся». Калі спытаюць: «Ібрагім 7) ад каго вучыўся?» Ты моў: «Ад Нух-прарока вучыўся». Калі 8) спытаюць: «Нух ад каго вучыўся?» Ты моў: «Ад Шыт- 9) прарока вучыўся». Калі спытаюць: «Шыт ад каго вучыўся?» 10) Ты моў: «Ад Адам-прарока вучыўся». Калі спытаюць: «Адам 11) ад каго вучыўся?» Ты моў: «Ад Джабраіла, яго міласці 12) вучыўся». Калі спытаюць: «Джабраіл ад каго вучыўся?» Ты моў: 13) «Ад Мекаіла вучыўся». Калі спытаюць: «Мекаіл ад каго вучыўся?» Ты моў: 14) «Ад Ісрафіла». Калі спытаюць: «Ісрафіл ад каго вучыўся?» Ты моў: «Ад 15) Азраіла вучыўся». Калі спытаюць: «Азраіл ад каго вучыўся?» Ты моў 16) так: «*Rabbi-l-âlemîne'den ġalla ġalālahu*⁵⁸ Ад стварыцеля Пана Бога, 17) каторы васямнаццаць тысячаў светаў стварыў, ад таго

39a (транслітарация)

1) 'učiwse ūn yeṣṭ nād wišimi wiž[čī?]y pān-būh wišey yehū 2) niḳāhū nemāš *kaṁā qāla allāhu ta'ālā inna ad-dīna 'inda-llāhi al-islām* 3) yaḳ pān-būh

ні «Джаўагіру-ль-іслам» (с. 4 (16 электроннай версіі), гл. Mizraklı İlmihal [Электронны рэсурс]. – URL: <https://archive.org/details/RE14177/mode/2up> (дата звароту: 18.10.2023)).

⁵⁶ Тут і далей тлустым курсівам – тэкст на асманска-турэцкай мове.

⁵⁷ Верагодна, памылка, якая трапіла праз асманскі арыгінал: маецца на ўвазе палечнік Мухамада і адзін з першых аўтарытэтаў у пытаннях ісламу Абдуллаг ібн Мас'уд (عبد الله بن مسعود, пам. у 652 г.). Складальнік праатографа, відавочна, зрабіў з яго дзвюх асоб – Абдуллага і Ібн Мас'уда.

⁵⁸ Араб.-тур.: «Ад уладара сусветаў, няхай узвялічыцца яго веліч».

u ƙur'ane mūwi pewne medzi wār wārā'u-pānā būhā nāylepša 4) musulmānṣkāye ƙālī ṣpīṭāyuc musulmānin ṣṭū yeṣṭ 5) ƙaṣi tāƙ pānā būhā rāṣƙāzāne prināwši 'āplūšnāsci 6) 'ušelāƙay wiṣcerehaciṣe trebā ƙālī ṣpīṭāyuc īmān 7) ṣṭū yeṣṭ ṭi-mūw 'uwerenye 'u-pānā būhā 'ādzināhu i w prārūƙa 8) muḥammedā i wsū yehū rāṣƙāzāne ṣṭū pān-būh prez 'anheli 9) prez ƙnihi i prez ūṣe prārūki 'āznāyimiw 'ā īmān 10) nā ṭūm ṣwece pred pānem būhem pewnim ṣwedƙām māye bic 11) yeziƙūm i nuṭrum pānā būhā 'uṣpāmināy būžeye 'ādzinūṣṭwā 12) wižnāwāy pūṣlā muḥammed prārūƙa yehū milūṣci prāwdziwe 13) wer rāyu i peƙlu i ṣirāṭ mūṣṭu i wṣṭāwānū iz-mārtwiḥ 14) i liǧbi ždāwāne pered pānem būhem ṣudnāhu dnā i wāze 15) 'i-ūčīnƙām dubrim i žlim i māhīlnāy mūki i piṭālniƙām 16) ṣṭū māyuc piṭāc 'u-mahile i ṣṭū māye 'umerci iz-mār 17) ṭwiḥ 'uṣṭāne ṭāmū 'uṣūmū weric farz pāwinnāṣc

39a (адаптованы варьянт)

1) вучыўся. Ён ёсць над вышэйшымі вышэйшы. Пан Бог, вышэй яго
 2) нікога няма. *Kamā qāla allāhu ta'ālā inna ad-dīna 'inda-llāhi al-islām*⁵⁹
 3) Як Пан Бог у Кур'ане мовіць: “Пэўна між вер вера ў Пана Бога най-
 лепшая 4) мусульманская”». Калі спытаюць: «Мусульманін што ёсць?»
 5) Кажы так: «Пана Бога расказанне прыняўшы, аплошнасці 6) ўсялякай
 высцерагацца трэба». Калі спытаюць: «*Іман*⁶⁰ 7) што ёсць?» Ты моў: «Вера
 ў Пана Бога адзінага, і ў прарока 8) Мухамада, і ўсё яго расказанне, што
 Пан Бог праз ангелаў, 9) праз кнігі азнайміў⁶¹. А *іман* 10) на тым свеце пе-
 рад Панам Богам пэўным сведкам мае быць». 11) Языкам і нутром Пана
 Бога ўспамінай, божае адзінства 12) вызнавай, пасла Мухамад-прарока,
 яго міласці праўдзіва 13) вер, раю і пеклу, і *Сырат*-масту⁶² і ўставанню
 з мёртвых, 14) і лічбы здаванню⁶³ перад Панам Богам Суднага дня, і вазэ,

⁵⁹ Араб.: «Як сказаў Аллаг усявышні “Сапраўды, рэлігія ў Аллага – іслам”». Цытата з Кур'ана (3:19).

⁶⁰ *Іман* (араб.: ایمان [īmān]) – вера. Адно з трох вымярэнняў мусульманскай рэлігіі, побач з *ісламам* (добраахвотнай пакорнасцю Аллагу) і *іхсанам* (вяршэннем добрых спраў). Звычайна разумеецца як унутраная вера, якая складаецца з шасці асноўных прынцыпаў: 1) вера ў адзінага бога; 2) вера ў анёлаў; 3) вера ў святыя кнігі; 4) вера ў прарокаў; 5) вера ў Судны дзень; 6) вера ў боскае прадвызначэнне. Такі падзел заснаваны на так званым «хадзісе Джабраіла», розныя рэдакцыі якога змяшчаюцца ў аўтарытэтных зборніках хадзісаў (Сахіх Бухары, Сахіх Мусліма, зборнік Ахмада ібн Ханбалы). Хадзіс, сюжэтная рамка якога ўзыходзіць да больш старажытных яшчэ даісламскіх легенд, распавядае, як аднойчы да прарока Мухамада прыйшоў незвычайнага выгляду чалавек (анёл Джабраіл) і паслядоўна задаў яму пытанні пра *іслам*, *іман* і *іхсан*. Адказы Мухамада і сталі часткай традыцыі. Пры гэтым аўтарытэтныя багасловы розных часоў па-рознаму тлумачылі суадносіны *ісламу* і *іману*.

⁶¹ Азнайміў – тут і далей: абвясціў.

⁶² Мост *Сырат* (араб.: الصراط [aṣ-ṣirāt]) – у ісламскай эсхаталогіі: мост да раю, які знаходзіцца над вогненнай геенай, і праз які трэба будзе прайсці ў Судны дзень.

⁶³ Лічбы здаванне – падлік у Судны дзень добрых і дрэнных учынкаў чалавека, здзейсненых пры жыцці.

15) і ўчынкам добрым і злым, і магільнай муцы, і пытальнікам, 16) што маюць пытаць у магіле, і што мае ўмерці, з мёр 17) твух устане – таму ўсяму верыць *фарз* павіннасць⁶⁴.

39b (транслітарация)

1) і bārzu 'u-sābe īmān scereži bū īmān ne-ķūžen yešt ['ādnaķū]⁶⁵ 2) pā-pāc rāz namāz iz ġeme'atem klāneyučise tiḥ lūdzey īmān 3) welikī yešt 'ā inših mneyšiy 'a-ķatūriye lūdzi 'umisle namāz 4) ne-klāneyuccā ū tiḥ lūdzey īmānu neṭ na'ūdu bi-llāhi min dalika al-ḥidlān 5) 'abārāni būže 'ad tāķūy prihūdi 'a-ķatūriye lūdzi iz īmānām 6) žašliye bež-piṭāne bež mūki 'uwuyduc dā rāyu 'a bež īmānu 7) 'umerliye bež-paḥibi prūštā pūydzuc dā peklā 'a-ḥūc-bi nā yeden 8) pil iz īmānem 'umer ķūnečne iz-peklā wišewši dā rāyu 9) 'uwuyduc ķāli ḥtū mnūha dubrehū 'učinķu činic tū 'u-tūm 10) čeleweķu imān žūpelen būdze ķāli trūḥe 'učinķu dūbrehū 'učinic 11) tū 'u-yūm imānu trūḥe būdze ķāli špiṭāyuc imanūwe serce štū 12) yešt ti-mūw ķur'an yešt ķāli špiṭāyuc imānāwi hālīni štū yešt 13) ti-mūw štwāricelā pānā būhā ḥwālic zikir pec ķāli špiṭāyuc imānew 14) yeziķ štū yešt prāwdu hewāric dā kážney reči ķāli špiṭāyuc 15) imān čim žhūbiš ti-mūw ḥtū neprāwdu hāwuric tūy imān 16) žhūbic ķāli špiṭāyuc imān ū niweč štū yešt ti-mūw 17) ḥtū namāz žānehāye ne-klāneyucca tūy čeleweķ weru swāyu

39b (адаптованы варианты)

1) і барзо⁶⁶ ў сабе *іман* сцеражы, бо іман не кожны ёсць аднолькавы. 2) Па пяць разоў *намаз*⁶⁷ з *джамаатам*⁶⁸ кланяйся. Тых людзей *іман* 3) вялікі ёсць, а іншых меншы, а каторыя людзі ўмысле⁶⁹ *намаз* 4) не кланяюцца, у тых людзей *іману* няма. *Na'ūdu bi-llāhi min dalika al-ḥidlān*⁷⁰: 5) абарані божа ад такой прыгоды. А каторыя людзі з *іманам* 6) зэшлыя⁷¹ без пытання, без мукі ўвойдуць да раю, а без *іману* 7) ўмерлыя без пахібы проста пойдуць да пекла, а хоць бы на адзін 8) пыл⁷² з *іманам* умер, канечна⁷³, з пекла выйшаўшы, да раю 9) ўвойдуць. Калі хто многа добрага ўчынку чыніць, то ў тым 10) чалавеку *іман* зупоўны⁷⁴ будзе. Калі троху ўчынку

⁶⁴ *Фарз* (ад араб.: فرض [fard]) – абавязковае дзеянне паводле ісламскага закону. Абавязковасць яго выканання грунтуюцца на найбольш аўтарытэтных крыніцах мусульманскага права, у першую чаргу – на Кур'ане.

⁶⁵ У Кітабе Луцкевіча – неразборліва. У Кітабе Шагідэвіча – гэтак ж месца (7a:13): bo iman ne-quzdīy yest yednaqowī...

⁶⁶ Тут: вельмі.

⁶⁷ *Намаз* (перс.-тур.: نماز [namāz]) – малітва.

⁶⁸ *Джамаат* (ад араб.: جماعة [ġamā'a]) – мусульманская супольнасць. З джамаатам кланяцца – супольна маліцца разам з іншымі мусульманамі.

⁶⁹ Тут: наўмысна.

⁷⁰ Араб.: «Абарані божа ад такой занядбанасці».

⁷¹ Зэшлыя – тут: памерлыя (тыя, што зышлі).

⁷² На адну пылінку.

⁷³ Тут: урэшце рэшт.

⁷⁴ Зупоўны, зупельны – тут і далей: поўны.

добрага ўчыніць, 11) то ў ім *іману* троху будзе. Калі спытаюць: «Іманавы сэрца што 12) ёсць?» Ты моў: «Кур’ан ёсць». Калі спытаюць: «Іманавы галіны што ёсць?» 13) Ты моў: «Стварыцеля, Пана Бога, хваліць, *зікр*⁷⁵ пець». Калі спытаюць: «Іманаў 14) язык што ёсць?» «Праўду гаварыць да кожнай рэчы». Калі спытаюць: 15) «Іман чым згубіш?» Ты моў: «Хто няпраўду гаворыць, той *іман* 16) згубіць». Калі спытаюць: «*Іман* у нявеч што ёсць?»⁷⁶ Ты моў: 17) «Хто намаз заняхае не кланяецца, – той чалавек веру сваю

40а (транслітарацыя)

1) *ṣpālīw ā ḥṭū pā peci rāz nā dzen namāz iz-ḡeme‘atem ḵlāneyecca* 2) *pān-būh ṭīm lūdzem pā tiseče šehidew ṣpāsenye dāsc ḵālī* 3) *ṣpīṭāyuc imānāw liṣṭ ṣṭū yeṣṭ ṭi-mūw ḥṭū bāyāzn* 4) *būzuyu māye pānā būhā bayicca ḵālī ṣpīṭāyuc imānāwā ṣḵura* 5) *ṣṭū yeṣṭ ṭi-mūw ‘uṣṭidliwaṣc musulmāninu ālbū musulmānce* 6) *tū imānāwā ṣḵura ḵālī ṣpīṭāyuc imānāwā ruḵa ṣṭū yeṣṭ* 7) *ṭi-mūw prūzbā dā ṣṭwāricela būhā ḵālī ṣpīṭāyuc imanew* 8) *pūp ṣṭū yeṣṭ ṭi-mūw ṣḥirim paḵūrnim ṣercem qul huwa allāhu* 9) *pec ‘ā qul huwa allāhu ne-‘ābraḵayūciṣe ne-prināṭa būdze* 10) *ḵālī ṣpīṭāyuc imānew meysce ṣṭū yeṣṭ ṭi-mūw musulmānskiy* 11) *ḵiwoṭ yeṣṭ ḵālī ṣpīṭāyuc ci-‘ū ṭābe imān ‘abū ṭi u imane* 12) *ṭi-mūw imān nāṣā pāceḥā i ḵarūnā ‘i-‘ārenzā yeṣṭ ḵālī* 13) *ṣpīṭāyuc ‘ū imānu mnūha rāznic yeṣṭ ṭi-mūw pāc yeṣṭ* 14) *perṣiy imān ‘anelskiṭy ṭāhū zāwuc meṭbū‘u drūhi imān* 15) *prārūckiṭy ṭāhu zāwuc me‘sum ṭreciy imān musulmānskiy* 16) *ṭāhu zāwuc meḵbūl ḥwārtiy imān nedāwerḵāw ṭāhu zāwuc* 17) *merdūd pāṭiy imān māliḥ dzecey ṭāhū zāwuc mevkūf*

40а (адаптаваны варыянт)

1) спаліў, а хто па пяць раз на дзень *намаз з джамаатам* кланяецца, 2) Пан Бог тым людзям па тысячы *шагідаў* спасенье⁷⁷ дасць». Калі 3) спытаюць: «Іманаў ліст⁷⁸ што ёсць?» Ты моў: «Хто баязь 4) божую мае, Пана Бога баіцца». Калі спытаюць: «Іманавы скура 5) што ёсць?» Ты моў: «Устыдлівасць мусульманіну альбо мусульманцы – 6) тое іманавы скура». Калі спытаюць: «Іманавы рука што ёсць?» 7) Ты моў: «Просьба да стварыцеля Бога». Калі спытаюць: «Іманаў 8) пуп што ёсць?» Ты моў: «Шчырым пакорным сэрцам *Qul huwa allāhu*⁷⁹ 9) пець. А *Qul huwa allāhu* не абракаючыся⁸⁰, не прынята будзе». 10) Калі спытаюць: «Іманавы месца што ёсць?»

⁷⁵ *Зікр* (араб.: *ذکر* [dīkr]) – формулы памінання Аллага. Звычайна складаюцца з яго эпітэтаў.

⁷⁶ Іман у нявеч што ёсць? – гэта значыць: Што іман знішчыць?

⁷⁷ «Па тысячы *шагідаў* спасенье». *Шагід* (ад араб.: *شهيد* [šahīd] – у сучасным значэнні: пакутнік (за веру)). Маецца на ўвазе: той, хто штодзень моліцца па пяць разоў, дапамогу і паратунак (спасенье/спасенне) ад Аллага атрымае такія ж, як і тысяча *шагідаў*.

⁷⁸ Іманаў ліст – літаральны пераклад турэцкага выразу «*imānın uyarğı*».

⁷⁹ Араб.: «Скажы, ён Аллаг» – пачатак 112-й суры Кур’ана, якая лічыцца адной з найважнейшых. Маецца на ўвазе, што трэба прачытаць суру цалкам.

⁸⁰ Не абракаючыся – тут: не прамовіўшы *нійет*, то-бок, не аб’явіўшы намер прачытаць малітву.

Ты моў: «Мусульманскі 11) живот ёсць». Калі спытаюць: «Ці ў табе *іман*, або ты ў *імане*?» 12) Ты моў: «*Іман* наша пацеха, і карона, і арэнжа⁸¹ ёсць». Калі 13) спытаюць: «У *іману* многа розніц ёсць?» Ты моў: «Пяць ёсць. 14) Першы *іман* – анельскі, таго завуць *матбуа*⁸². Другі *іман* – 15) прароцкі, таго завуць *ма'сум*. Трэці *іман* – мусульманскі, 16) таго завуць *макбуль*. Чацвёрты *іман* – недаверкаў⁸³, таго завуць 17) *мердуд*. Пяты *іман* – малых дзяцей⁸⁴, таго завуць *маўкуф*».

40b (транслітарацыя)

1) *amma eš-šemsu-l-e'immeti 'ani-r-rahmeti ve-l-ğufrân* pân-būh rāşkā-żāw ž-lā 2) ſki ſwāyey prārūķu yehū milūşci mūw қаžnāmu mužčine i newesce 3) kālī ḥtū cāhu ſpīṭāye 'a-yūn ne-ūmeye 'adkažāc kālī ſkāžuc 4) 'učīse 'ā yeni ne-ḥūcuc ṭū ṭākī lūdzi yāķ bidlā ṭiḥ lūžey namāz (на палях: *öğret derler*) 5) nedāḥudni i weri pri yiḥ nemāš i werenec yiḥ newāžen kālī īmānu 6) ne-žnāyuc 'umre ṭākīḥ lūžey mežī musulmānşkiḥ māhil 7) ne-ḥāwāyuc қаžnāmu čeleweķu pāwinnāşc dżeci ſwāye 'učic 8) dā weri musulmānşkey i ſpūşābu nāležāčehū imān kālī žaneḥāw 9) āni-wčiw mūž žāni tū tūy žane wulne bež-mūžnāhū 10) dāžwālene dā-şkūli pāydzci nā'uki 'učicīse imān ſpūşāb 11) dā weri musulmānşkey nāležāčey kālī žānā қаtūrāya ſpūşāb 12) dā weri musulmānşkey ne-ūmeye ṭū nā ṭūm ſwece ṭrum čeleweķām 13) muķa būdze peršāmu mūžu drūhūy žāne ṭrecemu brāṭu čemu ne-ūčiw 14) kālī ſpīṭāyuc 'anhelew čī-mnūhā yaķ wele yeşṭ ṭi-mūw 'aķrum pānā 15) būhā niḥtū ne-wādāye kālī ſpīṭāyuc iz-ne-ba kūlķa kitabūw žašlū 16) ṭi-mūw četiri kḥihi 'ā ṣṭū ſuḥufuw zwiṭķūw prārūckiḥ ſit 17) prarūķu pecdzeşāt zwiṭķāw ṭricāc zwiṭķūw

40b (адаптаваны варыянт)

1) *Amma eš-šemsu-l-e'immeti 'ani-r-rahmeti ve-l-ğufrân*⁸⁵ Пан Бог расказаў з ла 2) скі сваёй прароку, яго міласці, моў кожнаму мужчыне і жанчыне: 3) «Калі хто чаго спытае, а ён не ўмее адказаць, калі скажучь 4) “Вучы-

⁸¹ Верагодна, ад пол. «oreż» – зброя.

⁸² Тут і далей у адаптаванай версіі напісанне тыпаў веры даецца ў варыянце, набліжаным да іх вымаўлення ў арабскай мове, адкуль самі паняцці і прыйшлі. Іх адэкватны пераклад на іншыя мовы не падаецца магчымым і мэтазгодным.

⁸³ Недаверак – пераклад слова *munāfiq*, якое сустракаецца ў Кур'ане і ў ісламскай традыцыі трактуецца як «крывадушнік».

⁸⁴ «Іман малых дзяцей» – у асманска-турэцкім тэксе «Джаўагіру-ль-іслам»: *mübtedi'ler imānī* (іман «наватворцаў» – тых, хто самавольна дадае да веры тыя ці іншыя рытуалы і практыкі). Ад арабска-мусульманскага тэрміна *بدعة* [*bid'a*] – «наватвор». У большасці выпадкаў тэрмін мае негатывную канатацыю, а з'явы, якія ім абазначаюцца, лічацца скажэннем веры і асуджаюцца. Чаму гэты выраз у варыянце А перакладаецца як «іман малых дзяцей» – не зусім зразумела.

⁸⁵ Тур.: «Але Сонца імамаў – міласць над ім і дараванне грахоў». Верагодна, маецца на ўвазе імам Абу Бакр Мухамад ібн Ахмад ас-Сарахсі (*أبو بكر محمد بن أحمد السرخسي*) пам. у 1090 г. у Фергане). Выбітны ханафіцкі багаслоў, тэксты якога перакладаліся на стараасманскую мову і былі папулярнымі ў тым ліку і сярод мусульман Асманскай імперыі. Быў вядомы пад эпітэтам «Сонца імамаў» (*šamsu-l-a'imma*).

ся”, а яны не хочуць, то такія людзі, як быдла, тых людзей намаз (*тут жа на палях: öğret derler*⁸⁶) 5) недаходны⁸⁷, і веры пры іх няма, і верэнец іх няважны⁸⁸, калі *іману* 6) не знаюць. Умрэ – такіх людзей між мусульманскіх магіл 7) не хаваюць. Кожнаму чалавеку павіннасць дзяцей сваіх вучыць 8) да веры мусульманскай спосабу належнага. *Іман* калі заняхаў⁸⁹ 9) і не вучыў муж жонкі, то той жонцы вольна без мужняга 10) дазвалення да школы пайсці, навукі вучыцца, *іман(у)*, спосаб(у) 11) да веры мусульманскай належачай. Калі жонка, каторая спосаб 12) да веры мусульманскай не ўмеє⁹⁰, на том свеце тром чалавекам 13) мука будзе: першаму – мужу; другой – жонцы; трэцяму – брату, чаму не вучыў». 14) Калі спытаюць: «Ангелаў ці многа? Як веле⁹¹ ёсць?» Ты моў: «Акром Пана 15) Бога ніхто не ведае». Калі спытаюць: «З неба колькі *кітабаў*⁹² зышло?» 16) Ты моў: «Чатыры кнігі, а сто *сухуфаў*⁹³ – звіткаў прароцкіх. Шыт- 17) прароку пяцьдзясят звіткаў. Трыццаць звіткаў – 41а (транслітарация)

1) idrīs prārūku bū idrīs prārūḡ nāprūd nā ḡwece ḡalem 2) ‘uzāwši pācāw piḡāc ‘ā dwāccāc zwiḡḡāw kitābūw ibrā 3) hīm prārūku žiḡlū ‘ā pūḡim četiri ḡnihi žaḡlānū tewrīt 4) zebūr inḡīl furḡān tewrīt mūsā prārūku žiḡūw ‘ā 5) pūḡle mūsā prārūḡa ū tiseče hūd dāwid prārūku zebūr 6) žaḡlānū ‘a-pū dāwidu u tiseče hūd ‘īsā prārūku inḡīl 7) žaḡlānū ‘a-pū ‘īsā prārūku ū ḡeḡc ḡūt hūd muḡammed 8) prarōḡu yehū milūḡci furḡān žaḡlāniy lāḡḡā būžā nād nimi ‘uḡimi 9) yeḡḡ inna ḡadā la-fī-ḡ-ḡuḡufi-l-ūlā ḡuḡufi ibrāhīm wa mūsā pān-būh 10) mūwi i muḡammed prārūce pewne ḡtū yeḡḡ heḡiye zwiḡḡūwiye kitābi 11) ‘u-perḡiḡ zwiḡḡāḡ dāniḡ perḡim prārūḡām ḡtū yeḡḡ tū ūḡū 12) tūye ‘u-zwiḡḡāḡ ibrāhīmūwiḡ yeḡḡ ā ḡtū ‘u-zwiḡḡāḡ ibrāhīm 13) prārūḡa yeḡḡ tūye ‘uḡū u mūsā prarūḡa ḡnihi yeḡḡ ‘ā ḡtū 14) bilū ‘u-tiḡ zwiḡḡāḡ i mūsā prārūḡa ḡnize tiḡḡū heḡiye ḡlāwā 15) bili perḡeye tū yeḡḡ ḡḡaḡliwiy tū čeleweḡ ḡatūriy tā 16) mḡūy ḡweḡ ne-žābiwāye i žnāye ḡtū tū ḡweḡ lepḡiy 17) žā heḡiḡ ḡweḡ drūhūye tū rāžūmniy tū čeleweḡ ḡtū ḡām ḡwāyu

На палях: 1) Mūsāya tevrīt 2) Dāvuda zebūr 3) Īsāya incil 4) ḡaḡ te‘ala 5) Muhammed Mustafāya sallā 6) ‘aleyhi ve sallam kitābi 7) Cebrā‘illerinden 8) furkān indi kadır 9) gecesi

41а (адаптаваны варыянт)

1) Ідрыс-прароку, бо Ідрыс-прарок наперад⁹⁴ на свеце *калем*⁹⁵ 2) узяўшы, пачаў пісаць. А дваццаць звіткаў-*кітабаў* Ібра 3) гім-прароку зышло.

⁸⁶ Тур.: «Вучыся» – кажуць.

⁸⁷ Намаз недаходны – тут: малітва не будзе пачутая.

⁸⁸ Верэнец няважны – тут: вера іх недасканалая.

⁸⁹ Тут і далей: заняджаць.

⁹⁰ Гэта значыць, не навучана асновам мусульманскай веры.

⁹¹ Тут і далей: шмат.

⁹² *Кітаб* (ад араб.: كتاب [kitāb] – «кніга») – тут: святая кніга.

⁹³ *Сухуфы* (ад араб.: صحف [ḡuḡuf] – «скруткі») – тут: скруткі са святымі тэкстамі.

⁹⁴ Наперад – тут: раней за іншых.

⁹⁵ *Калем* (араб.: قلم [qalam]) – трысняговае пяро.

А потым чатыры кнігі заслана: *Таўрыт*⁹⁶, 4) *Зэбур*⁹⁷, *Інджыль*⁹⁸, *Фуркан*⁹⁹. *Таўрыт* Муса-прароку зышоў. А 5) пасля Муса-прарока ў тысячы год Давід-прароку *Зэбур* 6) засланы. А па Давіду ў тысячы год Іса-прароку *Інджыль* 7) засланы. А па Іса-прароку ў шэсцьсот год Мухамад- 8) прапроку, яго міласці, *Фуркан* засланы. Ласка божая над імі ўсімі 9) ёсць. «*Inna haḏā la-fti-ṣ-ṣuḥufi-l-ūlā ṣuḥufi Ibrāhīm wa Mūsā*»¹⁰⁰. Пан Бог 10) мовіць: «Эй, Мухамад, прароча, пэўна, што ёсць гэтыя звітковыя *кітабы* 11) ў першых звітках, дадзеных першым прапрокам, што ёсць, то ўсё 12) тое ў звітках Ібрагімавых ёсць. А што ў звітках Ібрагіма- 13) прапрока ёсць, тое ўсё ў Муса-прапрока кнізе ёсць. А што 14) было ў тых звітках і Муса-прапрока кнізе, – толькі гэтыя словы 15) былі першыя: «То ёсць шчаслівы то(й) чалавек, каторы та 16) мтой свет не забывае і знае, што то(й) свет лепшы 17) за гэты свет. Другое: то разумны то(й) чалавек, што сам сваю

*На палях: 1) Mūsāya tevrit 2) Dāvuda zebūr 3) Īsāya incil 4) haḡ te'ala 5) Muhammed Mustafāya sallā 6) 'aleyhi ve sallam kitābı 7) Cebrā'illerinden (sic!) 8) furkân indi kadir 9) gecesi*¹⁰¹

41b (транслітарацыя)

1) rābūtu rūbic 'ā ṣwuy yeziḡ 'ād perehāwuru 'ād silā mūwunā wiṣcere 2) hāye i žnāye rūndziḡse iz ṣwāyim dūmem 'ā ḡtū heḡim çeḡirum ḡnihām 3) neweric i prārūckim zwiḡkam 'ā pānu būhu biw prāciwniy 4) ḡyū çelewēḡ yeṣḡ kāfirin a'uḡu bi-llāhi min ḡalika 'abārāni pāne 5) būḡe 'ād ḡākiḡ ḡliḡ 'umiṣlāw ḡāli ṣpiḡāyūc farḡaw pāwinniḡ (*на палях: ayn farḡ*) 6) ḡūlḡa 'ādḡāzi ḡāḡ yedna pāwinnāṣc 'ayn farḡ ḡū ḡūneḡne 7) ḡreba wipelnic ḡāli ne-wipelnic kāfirinām žāṣḡāne 'ā drūhaye 8) pāwinnāṣc kifāye farḡ yeṣḡ pāwinnāṣc bū 'ayn farḡ ṣām 9) dūbre ne-ḡiniwṣi iz-ṣiyi ṣwāyey ḡū 'ā 'ād hreḡūw ṣwāyih 10) ne-mecimeṣ yenūḡ pāwinnāṣc kifāye farḡ ḡū yeṣḡ ḡāli 'ād 11) ḡeme'atu 'ādzin ḡinicime ḡū i drūhim pūmāḡ 'i-'ābrūnā hreḡūw 12) būḡze 'ā 'ayn farḡ ḡū yeṣḡ ṣḡū pān-būh ḡur'ānām priḡazāw 13) imān abdes ḡusul brāc pāc rāḡ na dzen namāz ḡlāneciṣe ramaḡān 14) meṣec pūṣniḡac zekewet i dzeṣecinu dāwāc ḡāmū ṣḡāye bāhātemu 15) dā ke'beyu icci 'ā kifāye farḡ ḡū yeṣḡ ḡināze namāz pec ḡāḡ 16) nāmu pāḡrebnāmu çelewēḡu dūbre ḡinic i žiḡic dūbre 17) i ḡūriḡ lūḡzey nāweḡāc ḡāli ṣpiḡāyūc pālūdñāw

41b (адаптаваны варыянт)

⁹⁶ *Таўрыт* (ад араб.: تورا [tawrāt]) – Тора.

⁹⁷ *Зэбур* (ад араб.: زبور [zabūr]) – Псалмы.

⁹⁸ *Інджыль* (ад араб.: إنجيل [inḡil]) – Евангелле.

⁹⁹ *Фуркан* (ад араб.: فرقان [furqān]) – Кур'ан (па назве адной з сур).

¹⁰⁰ Кур'ан 87:18–19: «Сапраўды, гэта ў першых скрутках. Скрутках Ібрагіма і Мусы».

¹⁰¹ Тур.: Мусу – Тора, Давуду – Псалмы, Ісу – Евангелле. Ісціна Усявышняя (= Бог Усявышні) Мухамаду Мустафе – міласць і блаславенне над ім – кнігу праз Джабраіла(ў) Фуркан паслаў у ноч вызначэння лёсу.

1) работу робіць, а свой язык ад перагавору¹⁰², ад сілы мовення¹⁰³ вы-
сцера 2) гае і знае рондзіцца¹⁰⁴ з сваім домам. А хто гэтым чатыром кнігам
3) не верыць і прароцкім звіткам, а Пану Богу быў праціўны, 4) той чалавек
ёсць *кафірын*¹⁰⁵ – “*A ‘uḏu bi-llāhi min ḏalika*”¹⁰⁶ абарані Пане 5) Божа ад такіх
злых умыслаў». Калі спытаюць: «*Фарзаў павінных (на палях: ‘ayn farz)*»¹⁰⁷
б) колькі?» Адкажы так: «Адна павіннасць *айн фарз* – тое канечне 7) трэ-

¹⁰² Перагавор – Я. Станкевіч, прыводзячы прыклады з Кітаба Луцкевіча, тлумачыць як «хвастовство хорошим поступком». Гл.: Станкевіч Я. Белорусско-русский (Великопольско-русский) словарь. – New York : Lew Sapieha Greatlitvan (Byelorussian) Foundation, [1990]. – С. 865. У сучасным перавыданні слоўніка гэтае ж слова тлумачыцца як «гше-славие». Гл.: Станкевич Я. Белорусско-русский словарь / под ред. Г. Ребенковой, В. Булгакова; предисл. Г. Ребенковой, В. Булгакова. – Смоленск : Инбелкульт, 2020. – С. 50. Не выключана, аднак, што слова магло мець іншае значэнне: у татарскім тафсіры XVII ст. (рукапіс P214 Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа НАН Беларусі) «перагавор» выкарыстоўваецца пры перакладзе слова لغو [laḡw], якое ў арабскай мове мае значэнне «пустаслоўе, бязглуздзіца, бессэнсоўная размова». Напрыклад, Кур’ан 19:62: *lā yasma‘ūna fīhā laḡwan illā salāman* (не пачуюць там **пустаслоўя**, а толькі прывітанне), P214 (253a:10,12): *ne uṣliṣūn ṭām ṣwōrū perehāwurū ūbmuwiṣkā ṭilḵō rūḏrūwene*; Кур’ан 28:55: *wa-īdā samī ū al-laḡwa a‘raḏū ‘anhu* (і калі чуюць **пустаслоўе**, адварочваюцца ад яго), P214 (323b:6): *a kedi uṣliṣūn ḏle ṣlūwō perehāwurūw ūdwrāḏzāyūnṣe ūd ṭeḡū*; Кур’ан 56: 25: *lā yasma‘ūna fīhā laḡwan wa-lā ta‘ṭīman* (і не пачуюць там **пустаслоўя** і абвінавачвання ў грахах), P214 (450b:6): *i ne uṣliṣūn ṭām perehāwurū i ūbmuwiṣḵ lūḏzkiḵ i hreṣne ṣlūwō*. «Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча» тлумачыць дзеяслоў «перагаворваць» як «абгаворваць» (*Яна перагаворвая ўсіх, Людзі перагаворваць будуць*), гл.: Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча / пад рэд. Ю. Ф. Мацкевіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1982. – Т. 3. – С. 486. Гл. таксама: Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка / под ред. проф. И. А. Бодуэна де Куртэнэ). – М. : Терра, 2000. – Т. 3. – С. 106: «Переговаривать, переговорить, что, говорить снова то же, повторить говоренное, сказанное или / переносить, сплетничать, передавать под рукой чужие речи (...) / Кого, закидать словами, замять болтовней, многословием. (...) Наговорить лишнее, говорить чрез меру. (...) На людские переговоры смотреть – никому не угодить, на пересуды. (...) Переговор (...) действие по гл[аголу]». Гл. таксама «перагаворка» ў значэнні «плётка»: Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / гал. рэд. Г. А. Цыхун. – Мінск : Беларус. навука, 2004. – Т. 9. – С. 37.

¹⁰³ Ад сілы мовення – ад шматслоўя. Кітаб Шагідэвіча 1847 года, 10a: 2: *ōd wele mōwenā*.

¹⁰⁴ Рондзіцца – ад: **рoндзіць** – «правіць, наводзіць парадкі, кіраваць, распараджацца, камандаваць», збеларушанае пол. *Rządzić*. Гл.: Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / гал. рэд. Г. А. Цыхун. – Мінск : Беларус. навука, 2006. – Т. 11. – С. 182.

¹⁰⁵ *Кафірын* альбо *кафір* (ад араб: *كافر* [kāfir]) – няверны.

¹⁰⁶ Араб.: «Звяртаюся да Аллага па абарону ад гэтага».

¹⁰⁷ Далей у тэксце ідзе тлумачэнне двух відаў абавязковых дзеянняў (*фарз*) у суніцкім ісламе: *фарз айн* і *фарз кіфая*. *Фарз айн* – гэта дзеянне, якое павінен выконваць кожны мусульманін (напрыклад, малітва). *Фарз кіфая* – дзеянне, якое дастаткова выканаць аднаму з прадстаўнікоў супольнасці, калі, аднак, яно не будзе выкананае, віна за невыкананне кладзецца на кожнага прадстаўніка супольнасці (напрыклад, падчас пахавання дастаткова, каб неабходную малітву прачытаў толькі адзін чалавек, калі ж яе не прачытае ніхто, то вінаватымі будуць усе прысутныя).

ба выканаць. Калі не выканаць, *кафірынам* застане¹⁰⁸. А другая 8) павіннасць – *кіфая фарз* ёсць павіннасць. Бо *айн фарз* сам 9) добра не чыніўшы з шыі сваёй, то а ад грахоў¹⁰⁹ сваіх 10) не мецінеш¹¹⁰. Толькі ж павіннасць *кіфая фарз* – то ёсць калі ад 11) *джамаату* адзін чыніціме, то другім помач і абарона грахоў 12) будзе. А *айн фарз* – тое ёсць, што Пан Бог Кур'анам прыказаў: 13) *іман*, *абдэс*¹¹¹, *гусуль*¹¹² браць¹¹³; пяць раз(оў) на дзень *намаз* кланяцца; рамазан 14) месяц поснікаць¹¹⁴; *зьякят*¹¹⁵ і дзесяціну даваць; каму стае багатаму, 15) да *Ке'бею*¹¹⁶ ісці. А *кіфая фарз* то ёсць *джыназэ-намаз*¹¹⁷ пець; кож 16) наму патрэбнаму чалавеку добра чыніць і згычыць добра, 17) і хворых людзей наважаць¹¹⁸». Калі спытаюць: «Палудняў¹¹⁹

42а (транслітарцыя)

1) *kūlqā yeṣṭ 'ādqāzi 'ādzin 'arš 'ā drūhiy beyti-l-ma'mūr* 2) 'ā ṭreciy *beyti-l-muqaddis* tū yeṣṭ yeruzālim hḏe suleyman 3) prārūḳ mecič žbūdāwāw čwārtiy kūrš pātiy ke'bey 4) dūm būžiy 'arš yeṣṭ iz yāšnāsci 'ā kūrš iz-žlūṭā 5) 'ā *beyti-l-ma'mūr* iz zelūnāhu žemčūhu 'ā *beyti-l-muqaddis* iz-čir 6) dunāhu yāḥanṭu 'ā dūm būžiy ke'bey iṣ-ḳāmenā yeṣṭ ḥamelelere 7) būduc u kursu kerrūabilūwe predneyšiyе 'anheli būduc 'u-dūme būžim 8) me'mūru 'anheli būduc 'u-dūme būžim muqaddisu prārūki būduc 'u-dūme 9) būžim ke'beyu musulmāne būduc ḳāli špiṭāyuc dā weri musulmānskey 10) špūšābāw ḳūlqā yeṣṭ ḳāzi dwānāšce yeṣṭ persā pānā būhā 11) 'ādzinim pāwinen wišnāwāc muḥammed prārūḳa pūšlem būžim prāwdziwim 12) wišnāwāc z lūdzmi dubre žic drūhuye abdes brāc

¹⁰⁸ Застане – стане.

¹⁰⁹ Верагодна, недапісанае «а[бароны] ад грахоў».

¹¹⁰ Фрагмент перапісаны з прабеламі і таму незразумелы. Гэтае ж месца ў Кітабе Асановічаў 92b:7–8: *yesli cō dōbre ani-činiṭ ḳ-šiyi yārmā ne-zrūcil leḳārštḡ ḡreḥōw ne-bendze*. У Кітабе 2 Б.Т.М.С.М. 90a:9–11: *bō 'ayn farz šām dōbre ne-činiwši iz-šiyi šwāyey ṭō 'ābrōni 'ād hreḥōw šwāyih ne-mecimeš*. У Кітабе 11Н//58К(026) 55b:14–15: *bō 'ayn farz šām dōbre ne-činiwši iz-šiyi šwāyey ṭō 'ābrōni 'ād hreḥōw ne-mecimeš*. У Кітабе Шагідэвіча 1847 г. 10a:8–9: *fārz 'ayin dōbre ne-činiwši ṭō ḳ-šiyi yarmā ne-zrūciš i ḡd ḡreḥow šwōih ḡbrōni ne-mecimeš*. У Кітабе Мустафы Ждановіча 66b:10–12: *bō 'ayn fārz šām dōbze ne-činiwši iz-šiyi šwōyey ṭō ḡbrōni ḡd ḡzeḥōw šwōyih ne-mecimež*.

¹¹¹ *Абдэс/абдэс* альбо *абдэст* (ад перс. *آبدست* [abdest]) – звычайнае рытуальнае ўмыванне.

¹¹² *Гусль* альбо *гусуль* (ад араб.: *غسل* [ḡsul]) – поўнае рытуальнае ўмыванне, якое робіцца ў выпадку вялікай рытуальнай нечыстаты.

¹¹³ *Абдэс/гусуль* браць – рабіць звычайнае альбо поўнае рытуальнае ўмыванне.

¹¹⁴ *Поснікаць* – пасціцца.

¹¹⁵ *Зьякят* (араб. *زكاة* альбо *زکوٰة* [zakāt]) – абавязковая міласціна.

¹¹⁶ *Ке'бей* – Кааба, галоўная святыня мусульман, знаходзіцца ў г. Мекка. Да *Ке'бею* ісці – ісці ў паломніцтва да Каабы.

¹¹⁷ *Джыназэ-намаз* (ад араб.: *جنازة* [ḡanāza]) – пахаванне і перс.-тур. «намаз» – малітва) – пахавальны намаз.

¹¹⁸ *Наважаць* – наведваць.

¹¹⁹ *Палудняў* – тут: кірункаў малітвы.

treceye pāc 13) rāz nā dzen namāz k̄lāneccā čwārtāye zekewet dāwāc pāṭāye dā ḥāḡḡu 14) icci šuṣṭāye ramažān meṣec pūšniḡāc sūmūye ḡusul 15) brāc 'uṣmāye iz-kāfiremi zā weru bicṣe dzewāṭāye 'ušelākiy 16) būžiy priḡāz žnāc i dzeržāc dzewāṭāye (sic!) 'ād žlūhā 17) wiṣcerehāciṣe 'ādzināccāṭāye nād musulmānmi milūṣc mec

(На палях: 1) dā weri 2) musulmānskey 3) ṣpūṣāb[aw] 4) dwānāṣ[ce])

42a (адаптаваны варыянт)

1) колькі ёсць?» Адкажы: «Адзін – *арш*¹²⁰. А другі – *байт аль-ма'мур*¹²¹. 2) А трэці – *байт аль-мукаддзіс*¹²², то ёсць Ерузалім, дзе Сулейман- 3) прарок мячэць збудаваў. Чацвёрты – *курс*¹²³. Пяты – *Ке'бей*, 4) дом Божы. *Арш* ёсць з яснасці, а *курс* – з золата. 5) А *байт аль-ма'мур* з зялёнага жэмчугу. А *байт аль-мукаддзіс* – з чыр 6) вонага яханту. А дом божы *Ке'бей* з каменя ёсць. *Хамелеры*¹²⁴ 7) будуць у *курсу*. *Керабілёве*¹²⁵, прэднеішыя ангелы, будуць у доме божым 8) *ма'муру* ангелы будуць, у доме божым *мукаддзісу* прарокі будуць, у доме 9) божым *Ке'бею* мусульмане будуць. Калі спытаюць: «Да веры мусульманскай 10) спосабаў колькі ёсць?» Кажы: «Дванаццаць ёсць. Першае – Пана Бога 11) адзіным павінен вызнаваць; Мухамад-прарока паслом божым праўдзівым 12) вызнаваць; з людзьмі добра жыць. Другое – *абдэс* браць. Трэцяе – пяць 13) раз на дзень *намаз* кланяцца. Чацвёртае – *закят* даваць. Пятае – да *хаджу*¹²⁶ 14) ісці. Шостае – рамазан месяц поснікаць. Сёмае – *гусуль* 15) браць. Восьмае – з *кафірамі* за веру біцца. Дзявятае – усялякі 16) божы загад знаць і трымаць. Дзявятая¹²⁷ – ад злога 17) высцерагацца. Адзінаццатае – над мусульманамі міласць мець.

(На палях: 1) да веры 2) мусульманскай 3) спосабаў 4) дванаццаць)

42b (транслітарцыя)

1) dwānāccāṭāye žwičāy musulmānskiy pereṣcerehāy k̄ālī ṣpīṭāyuc 2) 'u-kāž-nām namāze āžān i k̄āmet yeṣṭ ā w ḡināzeyu čemū nemāš ṭi-kaži 3) ne-ṭrebā

¹²⁰ *Арш* (араб.: عرش [‘arš]) – трон (Аллага).

¹²¹ *Байт аль-ма'мур* (араб.: البيت المعمور; тур.: el-beytü'l-ma'mûr) згадваецца ў Кур'ане (52:4) і звычайна перакладаецца як «дом, які шмат наведваюць». Паводле адной з традыцый – храм анёлаў, нябесная праекцыя Каабы.

¹²² *Байт аль-мукаддзіс* (араб.: بيت المقدس, тур.: beytü'l-mukaddes – літаральна: «дом святасці») – назва, якая ў ісламскай традыцыі замацавалася за Іерусалімам, які быў першым кірункам малітвы мусульман.

¹²³ *Курс* (ад араб.: كرسي [kursi] – літаральна: «крэсла») – яшчэ адно абазначэнне трона Аллага ў ісламскай традыцыі, якая адрознівае паміж тронам-*арш* (гл. вышэй) і тронам-*курсі*.

¹²⁴ *Хамелер* (ад араб.: حملة العرش [ḥamlat al-‘arš] – «тыя, хто трымае трон») – анёлы, якія трымаюць трон Аллага.

¹²⁵ *Керабілёве* (ад араб.: كروبون [kaḡbūn]) – херувімы.

¹²⁶ *Хадж* (араб.: حج [ḡaḡḡ]) – паломніцтва ў Мекку.

¹²⁷ Памылка ў арыгінале замест «дзясятая».

dā ġināzeyu āzānu i kāmētu ṣ-ṭiḥ pričin yāḵ dzicā nārūdziccā 4) tāhdi pec āzān ‘u-prāwuye uḥa ā kāmēt pec ‘u-lewāye wuḥa kālī 5) ṣpiṭāyuc ‘u-ḵaḷ[nem] namaze ruke‘a i seḡde yeṣṭ ‘u-ġināzeyu čemu net 6) ti-ḵāzi tāhu ne-ṭrebā činic šṭū pānā būhā pāminūwši mew bi ḵāmu 7) seḡde činic bū zā tūye kāfirinam nā sūdneḡ dnū muḵa welikāye būdze 8) šṭū yenī ‘aḵrūm būhā inšim seḡde činec dlā tāhu ne-ṭrebā niḵūmu 9) seḡde cinic ṭilḵū ‘ādžināmu būhu šṭwuricelu kālī ṣpiṭāyuc ‘u-dze 10) nniḥ namāzāḥ čemū mūwčikam peyuc ‘ā w nūčniḥ hulāšām peyuc 11) ṭi-ḵāzi ‘anheli ṭāḵ činili bū prārūḵa yehū milōsci ūse namāzi hulāšām 12) pewālī bū ‘u-dzenniḥ namāzāḥ ‘ād kāfirew welikāyu prešḵūdu mewālī 13) dlā tāhū heṭiy āyet pān-būh prārūḵu zašlāw *wa-lā taḡḥar bi-šalā* 14) *tika wa-lā tuḡāfit bihā wa-bṭaḡi bayna ḡalika sabīlan* i muḡammed prārūče 15) ne-pey hulāšām namāz ‘i-‘āzān āni-ṭaž nišḵām ‘ā beri šābe mež 16) ṭimi šeredniy hulāš tū yeṣṭ pūšepḵūm pey kālī ṣpiṭāyuc 17) āzān šṭū yeṣṭ ṭi-ḵāzi sunnet yeṣṭ pūwud šṭāršiy

42b (адаптованы варианты)

1) Дванаццатае – звычай мусульманскі перасцерагай. Калі спытаюць: 2) «У кожным намазе *азан і камет*¹²⁸ ёсць, а ў *джыназею*¹²⁹ чаму няма?» Ты кажы: 3) «Не трэба да джыназею *азану і камету* з тых прычын: як дзіця народзіцца, 4) тады пець *азан* у правае вуха, а *камет* пець у левае вуха». Калі 5) спытаюць: «У кожным намазе *рукеа*¹³⁰ і *сэдждэ*¹³¹ ёсць, у *джыназею* чаму няма?» 6) Ты кажы: «Таго не трэба чыніць, што Пана Бога памянуўшы, меў бы, каму 7) *сэдждэ* чыніць, бо за тое *кафірынам* на Судным дні мука вялікая будзе, 8) што яны акром Бога іншым *сэдждэ* чыняць. Для таго не трэба нікому 9) *сэдждэ* чыніць, толькі адзінаму Богу-стварыцелю». Калі спытаюць: «У дзё 10) нных *намазах* чаму моўчыкам пяюць, а ў начных голасам пяюць?» 11) Ты кажы: «Так чынілі, бо прарока, яго міласці, усе *намазы* голасам 12) пывалі, бо ў дзённых *намазах* ад *кафіраў* вялікую перашкоду мелі. 13) Для таго гэты *аят*¹³² Пан Бог прароку заслаў: “*Wa-lā taḡḥar bi-šalā* 14) *wa-bṭaḡi bayna ḡalika sabīlan*”¹³³ – Эй, Мухамад, прароча, 15) не пей голасам *намаз* і *азан*, ані тэж нішкам, а бяры сабе між 16) тымі сярэдні голас, то ёсць пошпаккам пей». Калі спытаюць: 17) «*Азан* што ёсць?» Ты кажы: «*Суннет*¹³⁴ ёсць, повад старшы».

¹²⁸ *Азан і камет* (араб.: الأذان والإقامة [al-aḡḡān wa-l-iqāma]; тур.: azan ve kamet) – першы (азан) і другі (камет) заклікі да малітвы. Азан чытаецца да таго, як мусульмане збіраюцца ў мячэці, камет – вернікам перад пачаткам малітвы ўжо ў мячэці. Традыцыя чытаць два заклікі з’явілася ў ісламе даволі рана – у пачатку VII ст.

¹²⁹ *Джыназэй* – тут: пахавальная малітва.

¹³⁰ *Рукеа* альбо *руку’* (ад араб.: ركوع [rukū’]) – паясны паклон у мусульманскай малітве.

¹³¹ *Сэдждэ* (ад араб. – سجدة [saḡda]) – зямны паклон.

¹³² *Аят* (ад араб.: آية [āya]) – верш Кур’ана.

¹³³ Кур’ан (17:110): «Не прамаўляй гучна тваёй малітвы і не шапчы яе, а знайдзі між гэтым шлях».

¹³⁴ *Суннет/сунет* (тур.: sünnet; ад араб.: سنة [sunna]) – звычай, традыцыя (рэлігійная). Звычайна гэтым тэрмінам абазначаецца традыцыя, якая ўзыходзіць да прарока Мухамада.

43а (транслітарацыя)

1) *ḳāli špiṭāyuc* 'ū abdesu farzaw *ḳūlḳi yeṣṭ ṭi-ḳāzi* četiri yeṣṭ 2) ruki mic *ṭwār mic helāwu mic ṭū yeṣṭ mesiḥ* činic 'ā 3) bedwe nāhi mic *ḳāli špiṭāyuc* u abdesu sunnetuw *ḳālḳa yeṣṭ 'ā ti* 4) *mūw ūsim yeṣṭ* ruki *zā lūḳāc mic bismi-llāhi* *mūwic* 5) *būžeye* ime *ūspāmināc muṣweḳam* žubi cerc *iṣḳrāk ž-nūsā* 6) *wikinūc* 'u-ābedwe *ūši mesiḥ ūši* činic i *pālcāmi imānnimi* 7) 'ādzin 'āb-'ādzin *zāṭḳnūci* *ḳāžniy šlūneḳ pā tri rāzi* 8) mic *ḳāli špiṭāyuc* *ḳūlḳa šṭū ḳūlweḳ priṣṭūynasci* yeṣṭ 9) *ṭi-ḳāzi pāc yeṣṭ 'ābreḳānye zūpelne* 'učinic i *nā hālāwu ṣṭātačne* 10) *mesiḥ* činic i *žwičāyu musulmānšḳāhu* peresčerehāc *ṣ-prāwāy* 11) *ṣṭārāni pāčināc* *ḳāžniy šlūneḳ 'ād nečiṣṭāsci* mic *ḳāli* 12) *špiṭāyuc* mic *ḳāli špiṭāyuc* abdesu *ḳūlḳā prešḳud nehūziḥ* 13) yeṣṭ *ti-ḳāzi* 'ūsim yeṣṭ *peršāye tūye* 'u-*ṭwār wāduyu mūcnā* 'uda 14) *ric* i *ž-žānūyu ihrāc* i *ž-lewey* ruki *pāčināc* mic *prāwey ruḳūy* 15) *nūš čisic iṣḳrāk* 'u-*wādu* 'ukinuc *ṣehūṣwetnāyu rāzmūwu* činic 16) *prāwāy ruḳūy ṭahret brāc* *ḳāžniy šlūneḳ būley ṭruḥ rāž* 17) mic *ḳāli ž-heṭiḥ* rečey *šṭū učinic ṭū abdes zāpsūye*

43а (адаптаваны варыянт)

1) Калі спытаюць: «У абдэсу фарзаў колькі ёсць?»¹³⁵ Ты кажы: «Чатыры ёсць: 2) рукі мыць, твар мыць, галаву мыць, то-бок, *месіх*¹³⁶ чыніць, а 3) бэдзье нагі мыць». Калі спытаюць: «У абдэсу суннетаў¹³⁷ колькі ёсць?» А ты 4) моў: «Восем ёсць: рукі за локаць мыць, *bismi-llāhi*¹³⁸ мовіць, 5) божае імя ўспамінаць, *мусвекам*¹³⁹ зубы церці, *іскрак*¹⁴⁰ з носа 6) выкінуць, у абедзве вушы *месіх* вушы чыніць¹⁴¹ і пальцамі іманнымі¹⁴² 7) адзін аб адзін заткнуці. Кожны шлунак¹⁴³ па тры разы 8) мыць». Калі спытаюць: «Колькі што-кольвек прыстойнасці¹⁴⁴ ёсць?» 9) Ты кажы: «Пяць ёсць: абраканне¹⁴⁵ зу-

¹³⁵ «У абдэсу колькі фарзаў ёсць?» – гэта значыць: «Колькі абавязковых дзеянняў трэба зрабіць пры звычайным умыванні?»

¹³⁶ *Mesix* (ад араб.: مسح [maṣḥ]) – трэнне, намазванне. «*Mesix* чыніць» – церці галаву, то-бок, мыць.

¹³⁷ У абдэсу колькі суннетаў ёсць? – гэта значыць: «Колькі дзеянняў пры звычайным умыванні трэба выканаць у адпаведнасці з традыцыяй, што ўзыходзіць да прарока Мухамада?»

¹³⁸ Араб.: «У імя Аллага».

¹³⁹ *Мусвек* (ад араб.: مسواك [miswāk]) – зубачыстка.

¹⁴⁰ *Іскрак* – слоўнік Я. Станкевіча дае пераклад «козявка в носу», гл.: Станкевич Я. Белорусско-русский словарь. – С. 567. Гл. таксама тлумачэнні да слова «возгря»: Аникин А. Е. Русский этимологический словарь. – М.: Ин-т рус. языка им. Виноградова РАН, 2014. – Вып. 8. – С. 84–85.

¹⁴¹ *Mesix* вушы чыніць – гэта значыць: вушы мыць.

¹⁴² Іманныя пальцы – указальныя пальцы.

¹⁴³ Шлунак – тут: частка цела.

¹⁴⁴ Прыстойнасць – тут: пераклад ісламсакага тэрміна *мустахаб* (араб.: مستحب [mustaḥabb]); тур.: müstehap). Дзеянне, якое не з'яўляецца абавязковым альбо прадугледжаным традыцыяй, выкананне якога, аднак, ухваляецца і лічыцца пажаданым.

¹⁴⁵ *Абраканне* – прыводзячы прыклады з *Кітаба Луцкевіча*, Я. Станкевіч дае значэнне «исполнение обета», гл.: Станкевич Я. Белорусско-русский словарь. – С. 56. Насамрэч

поўнае ўчыніць, і на галаву статэчне¹⁴⁶ 10) *mesix* чыніць, і звычайу мусульманскага перасцерагаць, з правай 11) стараны пачынаць, кожны шлунак ад нячыстасці мыць». /Калі 12) спытаюць, мыць,¹⁴⁷ калі спытаюць: «*Абдэсу* колькі перашкод нягожых¹⁴⁸ 13) ёсць?» Ты кажы: «Восем ёсць. Першая – то ў твар вадою моцна ўда 14) рыць, і з жонкаю іграць, і з левай рукі пачынаць мыць, правай рукой 15) нос чысціць, *іскрак* у ваду ўкінуць, сегасветную¹⁴⁹ размову чыніць, 16) правай рукой *тагрэт*¹⁵⁰ браць, кожны шлунак болей трох раз 17) мыць. Калі з гэтых рэчаў што ўчыніць, то *абдэс* запсеу».

43b (транслітарацыя)

1) *qāli špiṭayuc u abdesu yešče qūlqa prešqūdi ṭi-qāzi dwenāccāc* 2) *yešt peršāye prešqūdā iz žanūy ihrāc šṭub ḥuc wi* 3) *šlā 'ābū seč 'ābū (ta) wādā yeḳāye nečištāya 'ābū šlinā čužāyā* 4) *'ābū iskrāk 'ābū iz-bālūtā nečištāhu qāmen wiyme 'ābū dūlem duḥ* 5) *wiydze 'ābū lāyne čelewečāye būdze 'ābū šqūlu rāzdāwic 'ābū ž-nūšā* 6) *krūw pūydze 'ābū žālāk yakiy 'ābū smeyāwse welmi yāk žābiwse 'ābū* 7) *nā pālwanā hlānuw 'ābū nā čužiye ženki 'umisle hleḏzew ṭu heṭimi rečāmi abdes* 8) *pāpsūye qāli š-ṭiḥ rečey 'ādna reč pākāzeccā ṭu abdes žāpsūye* 9) *ṭu ṭrebā abdes žnūwu brāc qāli špiṭayuc u ḡusulu* 10) *qūlqā wišcerēhācse ṭrebā ṭi-qāzi 'u-ḏešeci rečāḥ 'u-truḥ* 11) *rečāḥ pāwinnāsc farz dūwh yešt 'ā 'u-ṭruḥ rečāḥ sunnet* 12) *'u-ād-nūy mušteḡeb prištūynāsc 'ā 'u-ād-nūy wāḡib* 13) *hūynūsc farz ḡusul ād ḡunubu 'ād ḥayzu* 14) *'ād nifāsu ā sunnet ḡusul 'u-pātnicu dā ḡum'a namāzu* 15) *i dā bāyrām namāzu imāmu ḡusul hūže i sunnet ḡusul 'a-nā* 16) *leži ṭiy ḡusul žašlemū musul-māninu 'ā prištūyniy ḡusul* 17) *kāfirinu qatūriy dā imānu priḥūdzic qāli*

(На палях: 1) *u ḡusulu* 2) *prešqūdi*)

43b (адаптаваны варыянт)

1) Калі спытаюць: «У *абдэсу* яшчэ колькі перашкод?» Ты кажы: «Дванаццаць 2) ёсць. Першая перашкода – з жонкай іграць, каб хоць¹⁵¹ вы 3) шла, або сеч¹⁵², або вада якая нячыстая, або сліна чужая, 4) або іскрак,

словам «абраканне» ў беларускататарскіх рукапісах перакладаецца спецыяльны тэрмін «нійет» (ад араб.: نية [niyya] – «намер») – аб'яўленне аб намеры здзейсніць малітву, што, паводле ісламскай традыцыі, робіцца непасрэдна перад малітвай і з'яўляецца абавязковай часткай рытуалу.

¹⁴⁶ Тут: «статэчне», «статечне» – «паважна, прыстойна». Гл.: Гістарычны слоўнік беларускай мовы / пад рэд. А. М. Булькі. – Мінск : Беларус. навука, 2012. – Т. 32. – С. 354.

¹⁴⁷ Верагодна, памылкова напісаныя словы, пасля якіх сказ пачынаецца нанавя.

¹⁴⁸ Нягожая перашкода – тут: пераклад багаслоўска-юрыдычнага тэрміна «макруг», які абазначае непажаданыя і няўхвальныя дзеянні.

¹⁴⁹ Тут: штодзённую, абывацельскую.

¹⁵⁰ *Тагрэт* (ад араб. طهارة [tahāra] – літаральна: «чысціня») – тут: рытуальная чысціня, для дасягнення якой неабходна звычайнае альбо поўнае ўмыванне.

¹⁵¹ «Хуць, хоць» – «жаданне, ахвота». Гл.: Гістарычны слоўнік беларускай мовы / пад рэд. А. М. Булькі. – Мінск : Беларус. навука, 2016. – Вып. 36. – С. 187.

¹⁵² Сеч – мача. Гл.: Етымалогічны слоўнік украінскай мовы / гол. ред. О. С. Мельничук. – Київ : Наук. думка, 2006. – Т. 5. – С. 223.

або з балота нячыстага камень выйме, або долам дух 5) выйдзе, або лайно чалавечае будзе, або скулу раздавіць, або з носа 6) кроў пойдзе, або залак¹⁵³ які, або смяяўся вельмі, як забыўся, або 7) на балвана глянуў, або на чужых жонак умысле глядзеў, – то гэтымі рэчамі *абдэс* 8) папсуе. Калі з тых рэчаў адна рэч пакажацца, то *абдэс* запсуе, 9) то трэба *абдэс* зноў браць». Калі спытаюць: «У *гусулю* 10) колькі высцерагацца трэба?» Ты кажы: «У дзесяці рэчах. У трох 11) рэчах павіннасць *фарз* доўг ёсць, а ў трох – *суннет*. 12) У адной – *мустаджаб*¹⁵⁴ – прыстойнасць, а ў адной – *ваджыб*¹⁵⁵ 13) гойнасць¹⁵⁶. *Фарз гусуль*¹⁵⁷ ад *джунубу*¹⁵⁸, ад *хайзу*¹⁵⁹, 14) ад *ніфасу*¹⁶⁰. А *суннет гусуль*¹⁶¹ – у пятніцу да *джума-намазу*¹⁶² 15) і да *байрам-намазу*¹⁶³ *гусуль* гожэ¹⁶⁴ (?) і *суннет гусуль*, а на 16) лежы тый *гусуль* зэшламу¹⁶⁵ мусульманіну, а прыстойны *гусуль* – 17) *кафірыну*, каторы да іману прыходзіць». Калі

(На палях: 1) у *гусулю* 2) перашкоды)

44а (транслітарацыя)

1) *špīṭāyūs* ‘u-cebe musulmāne ṭi-nāš imām yeṣtes ‘ā ṭwūy imām 2) *ḥṭū yeṣṭ ṭi-ḳāži mūy imām ḳur’ān yeṣṭ ḳāli špīṭāyuc mi-ṭābe* 3) *ḳlāneyemse i žā ṭābūy pālecāyemse ‘ā ṭi ḳamū pālecāyeṣe ṭi-ḳāži* 4) *pānu būhu ‘āḏzināmu i pāšlān-*

¹⁵³ Залак – слоўнік Я. Станкевіча дае значэнне «сопли, гной», гл.: Станкевич Я. Белорусско-русский словарь. – С. 493.

¹⁵⁴ *Мустаджаб* – відавочна, памылка альбо перапісчыка праатографа, альбо перакладчыка. Катэгорыя ўчынкаў, не абавязковых, але пажаданых для выканання, называецца мустахаб (араб.: مستحب [mustahabb]; туп.: müstehap).

¹⁵⁵ *Ваджыб* (ад араб. واجب [wāḡib]) – літаральна: «абавязковы». Катэгорыя мусульманскага права – абавязковыя для мусульманіна дзеянні. Розніцу паміж *ваджыбам* і *фарзам* суніты-ханафіты бачаць у тым, што *ваджыб* грунтуецца на менш аўтарытэтных крыніцах, чым *фарз*, што, аднак, не адмяняе яго абавязковасць.

¹⁵⁶ Гойнасць – гістарычны слоўнік перакладае як «шчодрасць», гл.: Гістарычны слоўнік беларускай мовы / гал. рэд. А. І. Жураўскі). – Мінск : Навука і тэхніка, 1986. – Вып. 7. – С. 30. Аднак у кантэксце азначанага тэксту слова, верагодна, мае іншае значэнне і, магчыма, з’яўляецца славянскім адпаведнікам тэрміну «ваджыб». «Толковый словарь живого великорусского языка» У. І. Даля тлумачыць дзеяслоў «гоить» з пазнакай «зап.» (заходняе) як «блюсти, хранить, холить», што семантычна ўжо бліжэй да слова «ваджыб» як абазначэння катэгорыі абавязковых учынкаў: Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка / под ред. проф. И. А. Бодуэна де Куртенэ). – М. : Терра, 2000. – Т. 1. – С. 902.

¹⁵⁷ *Фарз гусуль* – тут: выпадкі, у якіх поўнае рытуальнае ўмыванне з’яўляецца абавязковым.

¹⁵⁸ *Джунуб* (ад араб. جنب [ḡunub]) – стан рытуальнай нячыстасці.

¹⁵⁹ *Хайз* (ад араб. حیض [ḥayḍ]) – менструацыя.

¹⁶⁰ *Ніфас* (ад араб.: نفاس [nifās]) – роды.

¹⁶¹ *Суннет гусуль* – тут: выпадкі, у якіх поўнае рытуальнае ўмыванне варта рабіць у адпаведнасці з традыцыяй прарока Мухамада.

¹⁶² *Джума-намаз* – пятнічная малітва.

¹⁶³ *Байрам-намаз* – малітва перад святам.

¹⁶⁴ Магчыма, пераклад ісламскага тэрміна.

¹⁶⁵ Зэшлы – тут: памерлы.

cu bŭžemu muḥammed prārŭķu nāš namāz 5) tābŭyu žŭpelen bŭdze ‘ā ṭwŭy namāz kim žŭpelen bŭdze ṭi-ķāži 6) mŭy namāz muḥammed prārŭķa nā‘ŭķāyu žŭpelen bŭdze ķāli-ṭi nām 7) ķlāneyeše ‘a-ṭābe ḥṭŭ činic ‘uķlŭni ṭi-ķāži yā iz-wāmi ķlāneyŭse 8) i wām i šābe ķlāneyŭse ‘ādzināmu būhu šṭwuricelu šwāymŭ 9) ķāli ḥṭŭ ṭāhu piṭānye ne-‘ŭmeye piṭāc ‘i-‘ādķazāc ṭŭy 10) čeleweķ imāmem i šwedķām bic ne-hŭdzen bū ne-žnāye špŭšābu 11) dā weri musulmānskey yāķ pān-bŭh u ķur‘āne muwil *inna allāhu* 12) *yuḥibbu al-mu‘minīna* pān-bŭh lŭbic musulmān werniḥ 13) musulmānin ṭŭ yeṣṭ ḥṭŭ žnāye priķāz būžiy i špŭšāb 14) dā weri musulmānskey ķāli ḥṭŭ ne-‘ŭmeye i ne-šlŭḥāye čŭwši ‘ād 15) nāwčŭnāhu ‘ā ne-priḥilāyecca dā ṭiḥ ķaṭŭriye priķāz būžiy 16) ķazŭc ṭāki čeleweķ hŭršiy bidlāci bū bidlā rŭžumu ne-māye 17) ḥṭŭ nā‘uķi ne-žnāye špŭšābu da weri musulmānskey ‘ābŭ

44a (адаптаваны варыянт)

1) спытаюць у цябе мусульмане: «Ты наш *імам*¹⁶⁶ ёсць, а твой *імам* 2) хто ёсць?» Ты кажы: «Мой *імам* Кур’ан ёсць». Калі спытаюць: «Мы табе 3) кланяемся і за табою паляцаемся, а ты каму паляцаешся?» Ты кажы: 4) «Пану Богу і пасланцу божаму Мухамад-прапроку». «Наш *намаз* 5) табою зупоўны будзе, а твой намаз кім зупоўны будзе?» Ты кажы: 6) «Мой *намаз* Мухамад-прапрока навукаю зупоўны будзе». «Калі ты нам 7) кланяешся, а табе хто чыніць уклёны?» Ты кажы: «Я з вамі кланяюся 8) і вам, і сабе, кланяюся адзінаму стварыцелю свайму». 9) Калі хто таго пытання не ўмее пытаць і адказаць, той 10) чалавек *імамам* і сведкам быць не годзен, бо не знае спосабу 11) да веры мусульманскай. Як Пан Бог у Кур’ане мовіў: «*Inna Allāhu* 12) *yuḥibbu al-mu‘minīna*¹⁶⁷ / Пан Бог любіць мусульман верных». 13) Мусульманін то(й) ёсць, хто знае загад божы і спосаб 14) да веры мусульманскай. Калі хто не ўмее і не слухае, чуўшы ад 15) навучонага, а не прыхіляецца да тых, каторыя загад божы 16) кажуць, такі чалавек горшы за быдла, бо быдла розуму не мае. 17) Хто навукі не знае, спосабу да веры мусульманскай, або

44b (транслітарацыя)

1) čuwši ‘ād nāwčŭniḥ ne-slŭḥāye šwāyim ‘umislām šṭŭ ḥŭ[če] 2) ṭŭ šprāwuye ṭāki čeleweķ yāķ bidlā nemŭye šṭŭ bidlā dzerāwām 3) byŭc i prādāyuc ***yuḡ getŭ-rŭb gidŭr elden ele kendŭ išin*** 4) ***bilmeye hayvāndur*** ķaṭŭreye ‘u-lŭdzey iz-ruķ dā ruķ ḥŭdzic 5) ṭāķ ṭŭy čeleweķ šṭŭ špŭšābu dā weri ne-žnāye yāķ bidlā 6) ***belki hayvān dur dahi batar durur kendi išin bilmeye da‘avā*** 7) ***harām*** ‘ābŭ hŭršey žā bidlā bū yŭn māye ruzum ‘ā ne-ḥŭče 8) umiṣle žnāc iṣ-ṭākim čelāweķām ne-hŭže

¹⁶⁶ *Имам* (араб.: إمام [imām] – літаральна «той, хто наперадзе») – у мусульман-сунітаў звычайна: чалавек, дастаткова дасведчаны ў пытаннях рэлігіі, каб кіраваць калектыўнай малітвай.

¹⁶⁷ Араб.: «Сапраўды Аллаг любіць прававерных». У такім выглядзе выраз у Кур’ане адсутнічае.

rāzmāwīlāc *nede'iyūm ben 9) ol kişiden ne-soram* bŭ nemāš 'u-ṭāhu čeleweķa čāhu piṭāc šṭū 10) z nim hāwāric *işini bilmek gerekdür kamuya iş iline eltemeyeler* 11) *tamuya* bŭ ḥṭū şpūşāb dā weri znāye ne-pāwedud dā peķlā 12) āle ṭre-bā kŭznāmu znāc kāžniy čeleweķ ḥṭū musulmāninām 13) pāṭrebūye nā'uki sām i žānu i dzeci nā'učāy kāžnāhu čeleweķa 14) dā weri musulmānskey nā'učāy *ṭalibu-l-ilmu (sic!) farīdatun 'alā kulli* 15) *muslimin wa muslimatin* pāwinnāsc nā'uki 'učicse kāžnāmu 16) musulmāninu i musulmānce *uṭlubu al-ilmu (sic!) min al-mahdi ila-l-lahdi* 17) pāṭrābuy nā'uki yāķ wiydzeš iz-ķāliški pŭki [puydzeš]

44b (адаптаваны варыянт)

1) чуўшы ад навучоных, не слухае, сваім умыслам што хоча, 2) то(е) справуе¹⁶⁸, такі чалавек, як быдла няное, што быдла дрэвам 3) б'юць і прадаюць (*yuğ getürüb gidür elden ele kendü işin* 4) *bilmeye hayvândur*)¹⁶⁹, каторае ў людзей з рук да рук ходзіць, 5) так той чалавек, што спосабу да веры не знае, як быдла 6) (*belki hayvân dur dahi batar durur kendi işin bilmeye da'avâ* 7) *harâm*)¹⁷⁰ або горшай за быдла, бо ён мае розум, а не хоча 8) ўмысле знаць. З такім чалавекам нягожа размаўляць (*nede'iyūm ben 9) ol kişiden ne-soram*), бо няма ў таго чалавека чаго пытаць, што 10) з ім гаварыць (*işini bilmek gerekdür kamuya iş iline eltemeyeler* 11) *tamuya*)¹⁷¹. Бо хто спосаб да веры знае, не павядуць да пекла, 12) але трэба кожнаму знаць: кожны чалавек, хто мусульманінам [ёсць], 13) патрабуе навукі сам, і жонку, і дзяцей навучай; кожнага чалавека 14) да веры мусульманскай навучай. *Ṭalibu-l-ilmu (sic!) farīdatun 'alā kulli* 15) *muslimin wa muslimatin*¹⁷²: павіннасць навукам вучыцца – кожнаму 16) мусульманіну і мусульманцы. *Uṭlubu al-ilmu (sic!) min al-mahdi ila-l-lahdi*¹⁷³: 17) патрабуй навукі, як выйдзеш з калыскі, пакуль пойдзеш

45a (транслітарцыя)

1) dā hrebāwuy duşki *şarafa al-insānu bi-l-ilmu wa-l-adab lā bi-l-māli* 2) *walā bi-n-nasab* 'āzdubic čeleweķa nā'ūka i cnūṭā ne-māyentnūsc 3) 'āni 'urūdā pāwinen kāžniy musulmānin znāc šṭū werā 4) musulmānsķāye nā čim žāwişā i nā kaṭūriḥ pŭnķṭāḥ ķāli būdzeš 5) znāc i weric mec mŭcnŭ 'ušelākiye nābūženşṭwa ķāli 6) şpiṭāyuc *islām şeri'at kaçdur* şpūşāb dā weri musulmānskey na 7) leži ṭiḥ rečey yāķ wele yeşṭ nā čim werā musulmānsķā ķündāwānā¹⁷⁴ 8) 'ūdpuwedz şeşc rečey yeşṭ maş znāc i weric i yeziķŭm 9) mŭwic pilnewāc i činic *evvel*

¹⁶⁸ Тут: робіць.

¹⁶⁹ Тур.: «Хто сваёй справы не ведае, падобны да быдла, што з рук у рукі пераходзіць».

¹⁷⁰ Тур.: «Калі быдла, то што з яго возьмеш».

¹⁷¹ Тур.: «Кожны мусіць ведаць сваю справу, каб не быць кінутым у пекла».

¹⁷² Араб.: «Патрабаваць навукі – абавязак кожнага мусульманіна і мусульманкі». Не зусім дакладна перапісаны хадзіс (выказванне, што прыпісваецца прароку Мухамеду). Павінна быць: *ṭalabu-l-ilmu farīdatun 'alā kulli muslimin wa muslimatin*.

¹⁷³ Араб.: «Патрабуйце навукі ад калыскі да магілы».

¹⁷⁴ Верагодна, памылка замест: *fündāwānā*.

birle nāprūd pānā būhā ‘ādzināhu 10) pāwinen žnāc drūhūye ġusul abdes brāc 11) trecāye pāc rāz nā kažniy dzen namāz klaneccā čwārṭaye 12) ramažān mešec **pūšniḳāc** pāṭāye zekewet dzešecinu dāwāc 13) šūšṭāye dā hağḡu icci ḥtū ne-māye iz-čāhu zekewet dāwāc 14) ‘ābū dā hağḡu icci āle kūnečne ṭrebā weric že nām pān-būh 15) faržam prikažāw hetieye šešc rečey ḳāli ḥtū hetih 16) šešc rečey ne-žnāye i ne-weric i ne-činic šṭū yešt 17) dubriye učinki imān iz žānūy nikāh ḥūc-bi i dā hağḡu

45a (адаптаваны варыянт)

1) да грабавой дошкі. *Šarafa al-insānu bi-l-‘ilmi wa-l-adab lā bi-l-māli* 2) *wa-lā bi-n-nasab*¹⁷⁵: аздобіць чалавека навука і цнота, не маёмасць, 3) ані ўрода¹⁷⁶. Павінен кожны мусульманін знаць, што вера 4) мусульманская, на чым завіса(е) і на каторых пунктах. Калі будзеш 5) знаць і верыць, мець моцна ўсялякія набажэнствы, калі 6) спытаюць: «*Islām šeri‘at kaçdur*¹⁷⁷: спосаб да веры мусульманскай на 7) лежы – тых рэчаў як веле ёсць? На чым вера мусульманская фундавана?» 8) Адказвай: «Шэсць рэчаў ёсць – маеш знаць, і верыць, і языком 9) мовіць, пільнаваць і чыніць. (*Evvel birle*)¹⁷⁸ Найперш Пана Бога адзінага 10) павінен знаць. Другое – *гусуль, абдэс* браць. 11) Трэцяе – пяць раз на кожны дзень *намаз* кланяцца. Чацвёртае – 12) рамазан месяц поснікаць. Пятае – *закят*-дзесяціну даваць. 13) Шостае – да *хаджу* ісці. Хто не мае з чаго *закят* даваць 14) або да *хаджу* ісці, але канечне трэба верыць, што нам Пан Бог 15) *фарзам* загадаў гэтыя шэсць рэчаў. Калі хто гэтых 16) шэсць рэчаў не знае, і не верыць, і не чыніць, што ёсць 17) добрыя ўчынкi і з жонкай *ніках*¹⁷⁹, хоць бы і да *хаджу*

45b (транслітарация)

1) ḥādziw ṭū ūše ṭiye reči ‘u-niweč ṭrāci mlāçzenec i pānnā ḳāli 2) ṭih rečey ne-žnāyūc ‘u-mālženšṭwā ne-pāžwālāc ṭākih lūdzey 3) i inšiyē reči nemālā yešt dā weri musulmānskey āle hetieye šešc 4) rečey nāpātrebneyšiyē yešt kažuc tākih lūdzey rez‘užiwāc (?) 5) nehūže nāwčūniy pyānicā lepšiy žā nenāwčūnāhu būhāmūlca 6) *al-‘ālimu al-ḥabību allahu wa law kāna fāsiqan nāwčūniy priyecel būžiy* 7) ḥūc pyānicā ḳāli činic učineḳ dūbriy i weric šṭū 8) pān-būh ‘ādziniy ne-ṭāḳ yāḳ ḡāhilin bū ḡāhilin yešt nenāwčūniy 9) būhā dubre ne-žnāye ‘u-nā‘ucce ne-ūfāliy nuṭra newernāhu mišlic 10) ‘ābū būdze ṭāḳ ‘ābū ne-būdze ‘ābū yešt ṭāḳ yāḳ nāwčūniy 11) kaže ‘ābū nemāš ṭāḳ dlā ṭāhu mūwi *al-ḡāhilu ‘aduwwu*

¹⁷⁵ Араб.: «Чалавека робяць вартым шанавання вучонасць і выхаванне, а не грошы і паходжанне».

¹⁷⁶ «Урода» – тут: верагодна, пераклад арабскага слова *nasab* са значэннем «паходжанне».

¹⁷⁷ Тур., прыблізна можна перакласці як: «ісламскіх законаў колькі». Слова «шарыят» (араб.: شريعة [šarī‘a]) першапачаткова мела значэнне «шлях». Пераклад цюркскага выразу *islām šeri‘at* як «спосаб да веры мусульманскай» можа сведчыць пра веданне перакладчыкам семантыкі лексемы «шарыят».

¹⁷⁸ Тур.: найперш (рэшта цюркскага арыгінала).

¹⁷⁹ *Ніках* (араб. نكاح [nikāh]) – шлюб, сужэнства, якое адпавядае мусульманскаму закону.

allahu wa law 12) *kāna zāhīdan* ġāhil nepriyecel būziy hūc-bi biw būhāmūlcā 13) štu kŭlwek pān-būh u kŭr'āne 'āznāymiw ŧāmu ūsemū ŧrebā weric 14) pāwini-mi ščire weric kŭr'ānu bū iz-čišŧiḥ 'ušt būziḥ slūwā 15) štu u kŭr'āne pān-būh rāzḳāzāw tū ūsū farz pāwinnāsc 16) 'ā štu bez āyetu kŭr'ānnāhu 'ād prārūka muḥammedā rāzḳāzāne ṭū 17) yešt sunnet špāsenye štu sunnet štu farz čineči lāški [būzey]

45b (адаптаваны варыянт)

1) хадзіў, то ўсе тыя рэчы ў нівеч траціць¹⁸⁰. Младзенец і панна, калі 2) тых рэчаў не знаюць, у малжэнства не дазваляць такіх людзей. 3) І іншыя рэчы нямала ёсць да веры мусульманскай, але гэтыя шэсць 4) рэчаў найпатрэбнейшыя ёсць. Кажуць, такіх людзей разужываць (?)¹⁸¹ 5) нягожа». Навучоны п'яніца лепшы за ненавучонага багамольца. 6) *Al-ālimu al-ḥabību allahu wa law kāna fāsiqan*¹⁸²: навучоны – прыяцель Божы, 7) хоць п'яніца. Калі чыніць учынак добры і верыць, што 8) Пан Бог адзіны. Не так, як *джагілін*¹⁸³, бо джагілін ёсць ненавучоны, 9) Бога добра не знае, у навуцы не ўфалы¹⁸⁴, нутра нявернага мысліць. 10) Або будзе так, або не будзе, або ёсць так, як навучоны 11) кажа, або няма так. Для таго мовіць: «*Al-ġāhīlu 'aduwwu allahu wa law 12) kāna zāhīdan*¹⁸⁵: *джагіль* – непрыяцель Божы, хоць бы быў багамольца». 13) Што-кольвек Пан Бог у Кур'ане азнаёміў, таму ўсяму трэба верыць. 14) Павінны мы шчыра верыць Кур'ану, бо з чыстых вуснаў божых словы. 15) Што ў Кур'ане Пан Бог раскажаў – то ўсё *фарз*-павіннасць. 16) А што без *аяту* кур'аннага ад прарока Мухамада расказанне – то(е) 17) ёсць *суннет*-спасенне. Што *суннет*, што *фарз* чынячы, ласкі божай

46a (транслітарацыя)

1) hūdzen būdze 'ā ne-čineči kāfirinām būdze nāweki mūku māye mec kāli 2) pāḳayāccā 'ā būley ṭāhū ne-činic tū pān-būh zmilūyecā yāk piše 3) u kŭr'āne illā man tāba wa amāna wa 'amila 'amalan fa-ūlā'ika yubaddilu allāhu sayyi'ā 4) tihim ḥasanatin wa kāna allāhu ġafūran raḥīman pān-būh mūwi ṭilḳū pāḳā

¹⁸⁰ У нівеч траціць – тут: у нішто ператвараць.

¹⁸¹ Незразумелае слова. Адпаведнае месца ў Кітабе 2 Б.Т.М.С.М. 94a:2–3: bō ḳāzuc ṭākiḥ lūdzey **rezpāziwāc** nehōžā; у Кітабе 11Н//58К(026) 57b:19: bō ḳāzuc ṭākiḥ lūdzey **rezpāziwāc** nehōže; у Кітабе Шагідэвіча 1847 г. (14a:11–12): ṭākiḥ lūdzey **reč ūziwāc** ne-ġōdžise; у Кітабе 1 Б.Т.М.С.М. (187:3–4): ṭākiḥ lūdzey **reč ūziwāc** nehōžō; Кітабе Мустафы Ждановіча (69a:16–17): bō mūwe ṭākiḥ lūdzey **rōspāziwāc** nehōže (магчыма, скажонае польскае rozpatrywać – «разглядаць, разбіраць»; альбо rozpatrzyć – «разгледзець, разабраць»).

¹⁸² Скажонае араб.: «Вучонага любіць Аллаг, нават калі той аблудны/распусны». Пераклад арабскага слова *fāsiq* (аблудны, распусны) як «п'яніца», магчыма, тлумачыцца культурным уплывам славянскага асяродку.

¹⁸³ *Джагілін* альбо *джагіль* (ад араб.: جاهل [ġāhil]) – невуц, цёмны чалавек.

¹⁸⁴ Уфалы – запазычанне з пол.: ufały ад дзеяслова ufać (верыць, давяраць, быць упэўненым).

¹⁸⁵ Араб.: «Невуц – вораг божы, нават калі ён аскет».

5) yceṣe mne būhu werce ūčinki dūbriye činice yā wāši hreḥi 6) ṣpāṣenyūm učiṇū pān-būh hreḥi ‘ādpūṣḡliwiy laṣḡāwiy 7) sunnet ṭū yeṣṭ ḥṭū činic prārūckey pričini būdže mec 8) i lāṣki būžey hūdzen būdže ā ḥṭū ne-činic kāfirinām ne-būdže pričini 9) prārūckey ne-būdže zā nim i mūki zā ṭūye ne-būdže...

46a (адаптаваны варыянт)

1) годзен будзе, а не чынячы, кафірынам будзе, навекі муку мае мець. Калі 2) пакаяцца, а болей таго не чыніць, то Пан Бог змілуецца. Як піша 3) ў Кур’ане: «*Illā man tāba wa amana wa ‘amila ‘amalan fa-ūlā’ika yubaddilu allāhu sayyi’ā* 4) *tihim ḡasanatin wa kāna allāhu ḡafūran raḡīman*¹⁸⁶: Пан Бог мовіць: “Толькі пака 5) йцеся, мне, Богу верце, учынкi добрыя чыніце, я вашы грахі 6) спасеньем учыню”. Пан Бог грахі адпусклівы, ласкавы». 7) *Суннет* то(е) ёсць – хто чыніць, прароцкай прычыны будзе мець 8) і ласкі божай годзен будзе, а хто не чыніць, кафірынам не будзе, прычыны 9) прароцкай не будзе за ім, і мукi за тое не будзе...

3.3. Варыянт В (тэкст)

«Kitāb ḡawāhir al-islām»¹⁸⁷

(«Кніга сутнасцей ісламу»)

Тэкст паводле хамаіла, складзенага не раней за 1809 г.

205a (транслітарацыя)

1) *bāb ḡadā kitāb ḡawāhir al-islām* 2) *bismi-llāhi-r-raḡmāni-r-raḡīm* 3) *al-ḡamdu li-llāhi rabbi-l-‘ālamīn wa-ṣ-ṣalawāt wa-s-salām* 4) *‘alā muḡammad wa ālihi wa ṣaḡabihi aḡma’in ammā ba’d* 5) *ma’lūm evvelki ‘ākıl ve bâkıl*¹⁸⁸ *olan her mü’min* 6) *ve her ve her avratda uğranmak (sic!)¹⁸⁹ fūrz* 7) *‘ayndır bil gil ki bāb ṭō yeṣṭ rōzum* 8) māyuči ḡōždemu musulmāninu i muslemānce ūčicca 9) fārz ḡālī ṣpīṭāye či-ṭi musulmānin āṭḡaži 10) *al-ḡamdu li-llāhi* musulmānin ḡālī ṣpīṭāye *al-ḡamdu li-llāhi* 11) ṣṭō žnāčiccā ḡālī ṣpīṭāye āṭḡaži pānā bōḡā 12) žnāc i ḡwālu yemu činic ḡālī ṣpīṭāye

¹⁸⁶ Недакладная арабская цытата з Кур’ана 25:70: *illā man tāba wa amana wa ‘amila ‘amalan [ṣālīḡan – прапушчана ў тэскце] fa-ūlā’ika yubaddilu allāhu sayyi’ātihim ḡasanatin wa kāna allāhu ḡafūran raḡīman* – «апроч таго, хто пакаяўся, паверыў і зрабіў годную справу, тым замяніць Аллаг іх дрэнныя ўчынкi добрымі. Аллаг сапраўды той, хто даруе, літасцівы».

¹⁸⁷ Транслітарацыя і адаптаваная версія зроблены на падставе электроннага дадатку да: Тафсіры, кітабы і хамаілы з прыватных кнігазбораў Беларусі / склад. М. У. Тарэлка. – С. 66–72 (№ 1).

¹⁸⁸ Памылка альбо ў асманскім пратографе, альбо пры перапісцы перакладу. Павінна быць: ‘ākıl ve bâlīg (разумны і сталы, той, хто дасягнуў узросту разумення). Узнікла, магчыма, праз змяшэнне выразу ‘ākıl ve bâlīg з багаслоўскім тэрмінам ‘ākıl ve nākıl (супрацьстаўленне: той, хто думае, і той, хто пераказвае).

¹⁸⁹ Скажонае тур: *öğrenmek* (вучыцца).

205a (адаптаваны варыянт)

1) *bāb ḥadā kitāb ḡawāhir al-islām* 2) *bismi-llāhi-r-raḥmāni-r-raḥīm* 3) *al-ḥamdu li-llāhi rabbi-l-‘ālamīn wa-ṣ-ṣalawāt wa-s-salām* 4) *alā muḥammad wa ālihi wa ṣḥābihi aḡma‘īn ammā ba‘d*¹⁹⁰ 5) *ma‘lūm evvelki ‘âkıl ve bâkıl olan her mü‘min* 6) *ve her ve her avratda uğranmak (sic!) fârż* 7) *‘âyındır bil gil ki*¹⁹¹ *баб*¹⁹² тое ёсць. Розум 8) маючы, кожнаму мусульманіну і мусульманцы ўчыцца 9) *фарз*. Калі спытае: «Ці ты мусульманін?» Адкажы: 10) «*Al-ḥamdu li-llāhi*¹⁹³, мусульманін». Калі спытае: «*Al-ḥamdu li-llāhi* 11) што значыць?» Калі спытае, адкажы: «Пана Бога 12) знаць і хвалу яму чыніць». Калі спытае:

205b (транслітарацыя)

1) *çi-ti pānā bōgā znāyeš ādkaži znāyu kālī* 2) *ṣpīṭāye yāḡ ṭi pānā bōgā znāyeš āṭkaži yemu* 3) *pāčāṭḡu nemā i āṣṭāṭḡu ne-budze i niḡṭō yemu* 4) *ne-padōbnīy yehō rōwni i mōc ṭāki mōcniy* 5) *na ōdnōy minūce ṣṭō žāhōče ṭō žrō* 6) *bic wecni pān yeṣṭ ṭāki pādišā žādney rōw* 7) *nī ne-māye i pārādniḡōw ne-pāṭrābūye bāčic* 8) *ne-‘āčimā čūye ne-‘ūšimā āle ṭāḡ ž-mōci* 9) *ṣwāyōy ṭāki mōcni nā ūsim swece* 10) *ṣṭō žāḡōče zā rāz ṣṭāne ā žāḡōče* 11) *ṭāhō ne-būdze ni-‘ād kāhō ne-nārādziwse i niḡṭō* 12) *ād yehō ne-rādziwse ānī dā žadney reči pā*

205b (адаптаваны варыянт)

1) «Ці ты Пана Бога знаеш?» Адкажы: «Знаю». Калі 2) спытае: «Як ты Пана Бога знаеш?» Адкажы: «Яму 3) пачатку няма і астатку не будзе, і ніхто яму 4) не падобны, яму роўны, і [яго] моц такі моцны: 5) за адну мінуту, што захоча, тое зро 6) біць. Вечны пан ёсць, такі падышаг ніводнай роў 7) ні не мае і параднікаў¹⁹⁴ не патрабуе. Бачыць 8) не вачыма, чуе не вушамі, але так з моцы 9) сваёй такі моцны: на ўсім свеце, 10) што захоча, адразу стане¹⁹⁵, а захоча, 11) таго не будзе. Ні ад каго не нарадзіўся, і ніхто 12) ад яго не радзіўся. Ні да адной рэчы не па

206a (транслітарацыя)

1) *dōbnīy yedini yeṣṭ kālī ṣpīṭāye čiyhō ṭi* 2) *nārōdu ādkaži ādām prōrōḡa nārōdu yeṣṭem* 3) *kālī ṣpīṭāye čiyhō ṭi zāḡōnu ādkaži* 4) *ibrāhim prōrōḡa zāḡōnu kālī ṣpīṭāye* 5) *čiyhō ṭi ummeṭu ādkaži muḥammed muṣṭafā lāṣḡā* 6) *bōzeyā nād nim ummeṭu yeṣṭem kālī ṣpīṭāye* 7) *čiyhō ṭi mezhebu ādkaži imāme a‘zam abū ḡanife* 8) *mezhebu kālī ṣpīṭāye mezhebōw mnō* 9) *hā yeṣṭ āṭkaži čāṭiri perṣiy*

¹⁹⁰ Араб.: «Раздзел. Гэта кніга “Сутнасці ісламу”. У імя Аллага рахманага, літасцівага. Хвала Аллагу – уладару сусветаў. Малітва і прывітанне Мухамаду, роду яго і папличнікам яго ўсім. А потым: ...».

¹⁹¹ Скажонае тур.: «Найперш вядома, што кожнаму разумнаму і сталаму прававернаму і жанчыне вучыцца ёсць індывідуальным абавязкам. Ведай, што: ...».

¹⁹² *Баб* (ад араб.: باب [bāb] – асноўнае значэнне: «брама») – тут: раздзел (кнігі/тэксту).

¹⁹³ Араб.: «Хвала Аллагу».

¹⁹⁴ Параднік – дарадца.

¹⁹⁵ Стане – тут: з’явіцца.

imām a'zamā 10) abū ḥanīfe drūhī imām šāfi'ī t̄reciy 11) imām māliki čwärtiy imām aḥmed ḥanbelī 12) t̄o yeṣṭ mezhebi prāwdziwiye ḳāli špiṭāye

206a (адаптаваны варыянт)

1) добны. Адзіны ёсць. Калі спытае: «Чыйго ты 2) народу?» Адкажы: «Я ёсць Адам-прарока народу». 3) Калі спытае: «Чыйго ты закону?» Адкажы: 4) «Ібрагім-прарока закону». Калі спытае: 5) «Чыйго ты уммету?» Адкажы: «Мухамад-Мустафы – ласка 6) божая над ім – уммету». Калі спытае: 7) «Чыйго ты мазгабу¹⁹⁶?» Адкажы: «*Імама а'зама*¹⁹⁷ Абу Ханіфы¹⁹⁸ 8) мазгабу». Калі спытае: «*Мазгабаў* мно 9) га ёсць?» Адкажы: «Чатыры: першы – *імама а'зама* 10) Абу Ханіфы; другі – імама Шафіі; трэці – 11) імама Малікі; чацвёрты – імама Ахмада Ханбалі. 12) Тое ёсць *мазгабы* праўдзівыя. Калі спытае:

206b (транслітарация)

1) imān štō yeṣṭ ātḳaḳāzi yeziḳōm pec ṣercem 2) weric nuṭrōm wiḳnāwāc muḥammed prōrōḳa 3) prāwdziwim mec anhelām i ḳitabōm i prarōḳōm 4) weric i dnu šūdnemu weric i štō yeṣṭ 5) ād pānā bōga dōbre i zle w mōci yehō smerci 6) rāy širāt mōst liḡbi ḳdāwānne i māhilney 7) mukī ūsemu ṭāmu weric t̄rebā ḳāli špiṭāye 8) štō iḳrār ātḳaḳāzi lā ilāha illā allāh muḥammad rasūl allāh 9) pec imānōwā hālāwā yeṣṭ ḳāli špiṭāye 10) iḥsān štō yeṣṭ ātḳaḳāzi iḥsān t̄o yeṣṭ 11) bōhu dōbriye ućinki činic dō pānā bōgā 12) prōzbu činic bō pān-būḡ widuṣci ṭi-yehō

206b (адаптаваны варыянт)

1) «*Іман* што ёсць?» Адкажы: «Языкам пець, сэрцам 2) верыць, нутром вызнаваць, Мухамад-прарока 3) праўдзівым мець, ангелам, і *кітабам*¹⁹⁹, і пракокам 4) верыць, і дню суднаму верыць, і што ёсць 5) ад Пана Бога добрага і злога – у моцы яго, смерці, 6) раю, Сырат-масту, лічбы здаванню і магільнай 7) муцы – усяму таму верыць трэба». Калі спытае: 8) «Што *ікрар*²⁰⁰?» Адкажы: «*Lā ilāha illā allāh muḥammad rasūl allāh*²⁰¹ 9) пець ёсць іманавя галава». Калі спытае: 10) «*Іхсан*²⁰² што ёсць?» Адкажы: «*Іхсан* –

¹⁹⁶ У сучасным суніцкім ісламе існуюць чатыры мазгабы, пра якія далей ідзе гаворка ў тэксте.

¹⁹⁷ *Імам а'зам* (араб.: الإمام الأعظم [al-imam al-a'zam] – «вялікі імам») – эпітэт Абу Ханіфы.

¹⁹⁸ Пра Абу Ханіфу і іншых багасловаў-эпонімаў суніцкіх мазгабаў – гл. спасылкі да папярэдняга тэксту.

¹⁹⁹ *Кітаб* (ад араб.: كتاب [kitāb] – «кніга») – тут: святая кніга.

²⁰⁰ *Ікрар* (араб.: إقرار [iqār] – літаральна: «пацвярджэнне, прызнанне») – спецыяльны ісламскі тэрмін, які азначае прызнанне веры словамі (таксама: iqār bi-l-qawl альбо iqār bi-l-lisān).

²⁰¹ Араб.: «Няма бога акрамя Аллага, Мухамад – прарок Аллага» – сімвал веры ісламу, асноўны прынцып мусульманскага веравызнання, які звычайна называецца *шагада* («сведчанне») і з'яўляецца першым з так званых «слупоў ісламу».

²⁰² *Іхсан* (араб.: إحسان [iḥsān] – літаральна: «дабрадзейства») – тут: адно з трох побач з *ісламам* і *іманам* вымярэнняў рэлігіі. Маецца на ўвазе шчырае дзейнае выражэнне ўнутранай веры.

тоє ёсць 11) Богу добрыя ўчынкi чыніць, да Пана Бога 12) просьбу чыніць, бо Пан Бог відушчы: ты яго

207a (транслітарацыя)

1) ne-widziš ale pān-būg cebe widzic k̄ali špiṭāye 2) īmānōwe šerce štō yešt ātkaži kur'an yešt 3) k̄ali špiṭāye īmānōwō slōwā štō yešt 4) ātkaži ziker pec k̄ali špiṭāye īmānōw štan 5) hdze yešt atkaži u musulmānskīm šercu yešt 6) k̄ali špiṭāye īmānōw ōwōc štō yešt 7) ātkāzi prāwdu hāwāric k̄ali špiṭāye īmān 8) čim pāpšuyēš ātkaži neprāwdu hāwāric 9) īmān i namāz ne-pec bab hṭō namāz āpū 10) ščāye weru u newič ābwārāčāye hṭō bi 11) mew beznāmāzniķu štō dōbrehō učinic 12) ālbō yemu kawālek hlebā dāc ūlāsne semdze

207a (адаптаваны варыянт)

1) не відзіш, але Пан Бог цябе відзіць». Калі спытае: 2) «Іманава сэрца што ёсць?» Адкажы: «Кур'ан ёсць». 3) Калі спытае: «Іманава слова што ёсць?» 4) Адкажы: «Зікр пець». Калі спытае: «Іманаў стан²⁰³ 5) дзе ёсць?» Адкажы: «У мусульманскім сэрцы ёсць». 6) Калі спытае: «Іманаў плод што ёсць?» 7) Адкажы: «Праўду гаварыць». Калі спытае: «Іман 8) чым папсуеш?» Адкажы: «Няпраўду гаварыць, 9) іман і намаз не пець. Баб. Хто намаз апу 10) шчае, веру ў нявеч абварачае. Хто б 11) меў безнамазніку²⁰⁴ што добрага ўчыніць 12) альбо яму кавалак хлеба даць – уласна семдзе

207b (транслітарацыя)

1) sāt rās ke'abe rāskidāw tāki hreh budze 2) mec yešče prōrōk yehō milōsc mōwīl 3) židōm i kāfirōm selām ne-dāwāc tākže 4) i ž-māhō ummeṭu židōm i kāfirōm ne-dāwāc 5) šaḥābeyōwe u prārōka piṭāli ey pōsle bōžī 6) iṣ-ṭwāhō ummeṭu kātōriye židi i kāfire prārōk 7) yehō milōsc ātkāžāw iz-māhō ummeṭu 8) židi i kāfire kātōriye namāz ne-qlāneyuccā 9) k̄ali špiṭāye īmānōw lišt štō yešt āt 10) kaži dōbriye učinki k̄ali špiṭāye īmānōwa 11) škūrā štō yešt ātkaži prōzbu činic 12) k̄ali špiṭāye īmānōwe nebō štō yešt āt

207b (адаптаваны варыянт)

1) сят разоў *Каабу*²⁰⁵ раскідаў, такі грэх будзе 2) мець. Яшчэ прарок, яго міласць, мовіў: 3) «Жыдам і *кафірам*²⁰⁶ салям не даваць²⁰⁷. Таксама 4) і з майго *уммету* жыдам і *кафірам* не даваць». 5) *Сахабіі*²⁰⁸ ў прарока пыталі: «Эй, пасол божы, 6) з твайго *уммету* каторыя жыды і *кафіры*?» Прарок, 7) яго міласць, адказаў: «З майго *уммету* 8) жыды і *кафіры* – ка-

²⁰³ Стан – тут: цела.

²⁰⁴ Безнамазнік – той, хто не моліцца, не робіць *намаз*.

²⁰⁵ *Кааба* (араб.: الكعبة [al-ka'ba] – літаральна: «куб») – кубічнай формы пабудова, у якой захоўваецца чорны камень – галоўная святыня мусульман. Знаходзіцца ва ўнутраным двары Забароненай Мячэці (Мекка, Саудаўская Аравія). Паломніцтва да Каабы (*хаджэ*) з'яўляецца адным з так званых «слупоў ісламу».

²⁰⁶ *Кафір* (араб.: كافر [kāfir] – няверны.

²⁰⁷ Салям не даваць – не вітаць. Калька з турэцкай мовы *selam vermek*.

²⁰⁸ *Сахабіі* (ад араб. أصحاب [aṣḥāb]) – паплечнікі Мухамада.

торыя намаз не кланяюцца». 9) Калі спытае: «Іманаў ліст²⁰⁹ што ёсць?» Ад 10) кажы: «Добрыя ўчынкi». Калі спытае: «Іманава 11) скура што ёсць?» Ад-кажы: «Просьбу чыніць». 12) Калі спытае: «Іманава неба што ёсць?» Ад²¹⁰

208a (транслітарцыя)

1) *kaži qul huwa* peccō *kāli špiṭāye* *či īmān pri t̄a* 2) *be* *či-ti pri īmānu aṭkaži* *īmān pri mne ā yā* 3) *iz īmānem kāli yā dōbrewerōnciy īmān* 4) *mne kalegā pān-būg mne dāw ādnu pātrawu* 5) *ya žyew kāli špiṭāye īmānōw* *či-mnōhō* 6) *yešt āṭkaži pās īmānōw yešt peršiy īmān* 7) *‘ānelškiy t̄oy meṭbū* *‘zāweccā druhi īmān* 8) *prarōckiy t̄oy īmān me’sum* *zāweccā tre* 9) *ciy īmān dōbrewerōncih musulmān t̄oy* 10) *īmān mekbūl* *zāweccā čwārṭiy īmān* 11) *munāfickiy t̄oy īmān merdūd* *zāweccā pāṭiy* 12) *īmān mubtedīyskiy t̄oy īmān mevkūf* *zāweccā*

208a (адаптаваны варыянт)

1) кажы: «*Qul huwa*²¹¹ пяццё²¹²». Калі спытае: «Ці *іман* пры та 2) бе, ці ты пры *іману*?» Адкажы: «*Іман* пры мне, а я 3) з *іманам*. Калі я дабраверны, *іман* 4) мне калега²¹³. Пан Бог мне даў адну патраву, 5) я з’еў». Калі спытае: «*Іманаў* ці многа 6) ёсць?» Адкажы: «Пяць *іманаў* ёсць²¹⁴. Першы *іман* – 7) анельскі. Той *матбуа* завецца. Другі *іман* – 8) прароцкі. Той *іман маасум* завецца. Трэ 9) ці *іман* – дабраверных мусульман. Той 10) *іман макбуль* завецца. Чацвёрты *іман* – 11) мунафіцкі²¹⁵. Той *іман мардуд* завецца. Пяты 12) *іман* – мубтадыйскі²¹⁶. Той *іман маўкуф* завецца.

208b (транслітарцыя)

1) *kāli špiṭāye īmān* *či u ādnōm meyšcu aṭkaži* 2) *ž-wōli pānā bōga i w ādnōm meyšcu i ḥōdzic* 3) *kāli špiṭāye īmānōwe meyšcō hḏe yešt aṭ* 4) *kaži u čāṭirōh*

²⁰⁹ «Іманаў ліст» – літаральны пераклад турэцкага выразу «*imānun yaprağı*».

²¹⁰ Радкі 10–11 – магчыма, пераасэнсаванне рэлігійных тэрмінаў. У асманска-турэцкім арыгінале 1897 г.: «*eğer sorsalar imānun yaprağı nedür it takwādur eğer sorsalar imānun derisi nedür it hayādur*» (Калі спытаюць: «Іманаў ліст што ёсць?» Адкажы: «*Таква* (богабойлівасць)». Калі спытаюць: «Іманава скура што ёсць?» Адкажы: «*Хайа* (сарамлівасць)» // *Mızraklı İlmihal*. – S. 5/17). Такім чынам, тэрмін *takwā* (богабойлівасць, богабаязнасць) перакладаецца як «добрыя ўчынкi», а *hayā* (сціпласць, сарамлівасць) як «просьбу чыніць». Гл. таксама Канвалют 1820–1870, 193а:3–7. Не выключана таксама, што тут мае месца не зусім дакладнае перапісанне з іншага рукапісу.

²¹¹ *Qul huwa* (араб.: «Скажы: ён») – першыя словы 112-й суры (раздзела) Кур’ана. Маецца на ўвазе дэкламацыя цэлай суры, якая лічыцца адной з самых важных.

²¹² Пяццё – тут: рэцытацыя, спяванне.

²¹³ Пераклад турэцкага выразу «*imān benim sıfatımdır*» (літаральна: «*іман* – мой атрыбут, уласцівая мне якасць»).

²¹⁴ Далей ідзе класіфікацыя веры ў залежнасці ад яе носбіта – ад анёлаў да тых, хто яе скажае.

²¹⁵ *Мунафіцкі* – крывадушны (ад араб.: منافق [munāfiq] – крывадушнік).

²¹⁶ *Мубтадыйскі* – наватворны. Маецца на ўвазе вера, да якой самавольна дадаюцца тыя ці іншыя рытуалы і практыкі. Ад арабска-мусульманскага тэрміна بدعة [bid‘a] – «наватвор». У большасці выпадкаў тэрмін мае негатывную канатацыю, а з’явы, якія ім абазначаюцца, лічацца скажэннем веры і асуджаюцца.

šlūnqāh peršeyō u nuṭri yāq 5) u qur'āne ṭim āyeṭem āznāymūye *mā kaḏḏaba al-fu'ādu* 6) *mā ra'ā* druhōye u qibleyu yāq u qur'āne āznāymūye 7) *wa zayyana fī qulūbikum al-īmān* ṭreseyō ū perscāh 8) yāq u qur'āne āznāymūye *fa-man šaraḥa allāhu šadrahu* 9) *al-islām fa-huwa 'alā nūr min rabbihi* čwārṭāyā 10) u yeziḳu yāq u qur'āne āznāymūye *innamā yataḏakkaru ūlū* 11) *l-albāb* қаждāму musulmāninu i қаждые musulmānce 12) *īmān znāc kōnečne* ṭreba qāli špiṭāye

208b (адаптаваны варыянт)

1) Калі спытае: «*Іман ці ў адным месцы?*» Адказы: 2) «3 волі Пана Бога, і ў адным месцы, і ходзіць». 3) Калі спытае: «*Іманавы месца дзе ёсць?*» Ад 4) кажы: «У чатырох шлунках. Першае – у нутры, як 5) у Кур'ане тым аятам²¹⁷ азнаймуе: “*Mā kaḏḏaba al-fu'ādu* 6) *mā ra'ā*”²¹⁸. Другое – у *кыблею*²¹⁹, як у Кур'ане азнаймуе: 7) “*Wa zayyana fī qulūbikum al-īmān*”²²⁰. Трэцяе – у персцах, 8) як у Кур'ане азнаймуе: “*Fa-man šaraḥa Allāhu šadrahu* 9) *al-islām fa-huwa 'alā nūr min rabbihi*”²²¹. Чацвёртае – 10) у языку, як у Кур'ане азнаймуе: “*Innamā yataḏakkaru ūlū* 11) *l-albāb*”²²²». Кожнаму мусульманіну і кожнай мусульманцы 12) *іман* знаць канечне трэба. Калі спытае,

209a (транслітарцыя)

1) *ā ne-būḏze znāc ne-būḏze ućiccā ṭāq znāy namāz* 2) *ne-nāmāzem pōsniq ne-pōsniqām i ne islāmškey* 3) *weri qāli muščinā ženāṭiy ālbō beleglōwa žā* 4) *mužneyā nikāḥu nemā yāq umre nā mižāru* 5) *musulmānškim ne-ḥāwāc bō ṭō nedōbriy* 6) *čelāwek bō ṭō dōwh қаžnemu mušćine* 7) *i қаждые beleglōwe dā weri musulmānškey* 8) *ućiccā ne-bic āplōšnimi šṭōḏzen dnā šud* 9) *nāhō špāḏzewaccā қаṭōrōhō dnā piṭāc* 10) *buduc i mūḳu činic āplōšnim buduc bō* 11) *šṭō dā weri i ḡbrōndqōw islāmškiḥ* 12) *nāležic beleglōwe bež-mužnehō pāzwōlenyā*

209a (адаптаваны варыянт)

1) а не будзе знаць, не будзе ўчыцца, так знай: *намаз* 2) не *намазам*, *поснік*²²³ не *поснікам*. І не ісламскай 3) веры, калі мужчына жанаты, альбо жанчына за 4) мужняя, *нікаху* няма. Як *памрэ*, на *мізару*²²⁴ 5) мусульманскім не хаваць, бо то нядобры 6) чалавек, бо то доўг кожнаму мужчыне 7) і кожнай жанчыне да веры мусульманскай 8) вучыцца, не быць *аплошнымі*²²⁵, штодзень дня суд 9) нага спадзявацца, каторага дня пытаць 10) бу-

²¹⁷ *Аят* (ад араб.: آية [āya]) – верш Кур'ана.

²¹⁸ Кур'ан 53:11: «Сэрца не падманула ў тым, што ён бачыў».

²¹⁹ *Кыблей* – кірунак мусульманскай малітвы (ад араб.: قبله [qibla] з тым жа значэннем).

²²⁰ Араб.: «І ўпрыгожыў у сэрцах вашых веру». Недакладная цытата з Кур'ана 49:7.

²²¹ Скажоная цытата з Кур'ана 39:22: «Той, грудзі каторага Аллаг адкрыў для ісламу, ён у святле свайго гаспадара».

²²² Кур'ан 13:19: «Сапраўды, памятаюць толькі першыя розумам».

²²³ *Поснік* – тут: пост.

²²⁴ *Мізар* (тур.: mezar – «магіла»; верагодна, праз перс.: مزار [mazār] – «магіла, грабніца, святое месца»; ад араб.: مزار [mazār] – «месца, якое наведваюць») – могілкі.

²²⁵ *Аплошны* – тут: той, хто заняў рэлігію.

дуць і муку чыніць аплошным будуць, бо 11) што да веры і абрадаў ісламскіх, 12) належыць жанчыне без мужняга дазволу

209b (транслітарацыя)

1) İci uçiccā möže nā tāmṭim swece ṭri ösöbi 2) bārzō qarānī buduc peršiy ācec druhiy 3) brāt ṭreciy mūž kālī ne-ūčic abrōnd 4) kōw dā weri islāmşkey kālī şpīṭāye 5) imānnih şārṭōw kōlkō aṭkazi sem 6) *amanṭu bi-llāhi wa- malā'ikaṭihi wa-kuṭubihī wa-rusulihī* 7) *wa-l-yawmi-l-āḥiri wa-l-qadari ḥayrihi wa-şarrihi mina* 8) *allāhi ta'ālā wa-l-ba'ṭi ba'da al-mawti* **hak dur** 9) *aşhadu an lā ilāha illā allāhu wa aşhadu anna muḥammadan* 10) 'abdudu wa-rasūluhu bāb islamskiḥ şā 11) rṭōw pāc lā ilāha illā allah muḥammad rasūl allāh 12) pec druhi pāc rāz na dzen namāz pec

209b (адаптаваны варыянт)

1) ісці вучыцца можа²²⁶. На тамтым свеце тры асобы 2) барзо караны будуць: першы – айцец; другі – 3) брат; трэці – муж, калі не вучыць абра 4) даў да веры ісламскай. Калі спытае: 5) «*Іманных шарты*²²⁷ колькі?» Адкажы: «Сем: 6) «*Amanṭu bi-llāhi wa- malā'ikaṭihi wa-kuṭubihī wa-rusulihī* 7) *wa-l-yawmi-l-āḥiri wa-l-qadari ḥayrihi wa-şarrihi mina* 8) *Allāhi ta'ālā wa-l-ba'ṭi ba'da al-mawti* **hak dur**²²⁸ 9) *Aşhadu an lā ilāha illā Allāhu wa aşhadu anna muḥammadan* 10) 'abdudu wa-rasūluhu²²⁹». Раздзел: *ісламскіх ша* 11) *пты* пяць²³⁰. «*Lā ilāha illā Allah Muḥammad rasūl allāh*»²³¹ 12) пець. Другі – пяць разоў на дзень намаз пець.

210a (транслітарацыя)

1) ṭreci ramazān mesec pōsniḳac čecwe 2) rṭi zekewet dāwāc pāṭi kālī şpōsōb 3) yeşṭ dō ḥağḡu İci bāb ābdesnih fā 4) rzōw četiri peršiy ṭwar mic druhiy 5) rukī mic ṭreciy hālāwi čecwōrtuyu ča 6) sc mic čecwōrti nōhi mic wižey 7) kōşṭaḳ mic bāb u ġuslu fārżōw 8) ṭri peršiy u rōṭ wādu druhiy u nōş 9) wādu brāc ṭreciy usō celō mic bāb 10) u namāze fārżōw dwānāccāc ž-ṭiḥ şesc 11) nādwōrniḥ ā şesc şredkōwiḥ 12) peršiyē şesc nādwōrniye şṭōb

²²⁶ Відавочна, памылка перапісчыка: два выказнікі.

²²⁷ *Шарт* (араб. شرط [šarṭ]) – умова. Пад *іманнымі шартамі* тут маюцца на ўвазе складнікі таго вымярэння мусульманскай рэлігіі, якое называецца «*іман*». Звычайна іх выдзяляюць шэсць (гл. вышэй). У гэтым тэксце да звычайных шасці асобна дадаецца яшчэ вера ва ўзаскрэсенне пасля смерці (у Судны дзень).

²²⁸ Араб.-тур.: «Я паверыў [і веру] у Аллага, і яго анёлаў, і яго [святых] кнігі, і яго пракаў, і ў апошні дзень, і ў прадвызначэнне добрага і злага Аллага, Усявышнім, і ва ўзаскрэсенне пасля смерці. Ісціна ёсць».

²²⁹ Араб.: «Сведчу, што няма бога, акрамя Аллага, і сведчу, што Мухамад яго раб і пасол».

²³⁰ Пад *ісламскімі шартамі* тут маюцца на ўвазе так званыя «пяць сталпоў ісламу» – складнікі таго вымярэння рэлігіі, якое называецца *іслам* (добраахвотнае падпарадкаванне Аллагу).

²³¹ Араб.: «Няма бога акрамя Аллага, Мухамад – пасол Аллага» – сімвал веры ісламу.

210a (адаптаваны варыянт)

1) Трэці – Рамазан месяц паснікаць²³². Чацвё 2) рты – *закят* даваць. Пяты – калі спосаб²³³ 3) ёсць, да *хаджу* ісці. *Баб:* *абдэсных фар* 4) *рзаў*²³⁴ чатыры. Першы – твар мыць. Другі – 5) рукі мыць. Трэці – галавы чацвёртую ча 6) стку мыць. Чацвёрты – ногі мыць, вышэй 7) костак мыць. *Баб:* *у гуслу*²³⁵ *фарзаў* 8) тры. Першы – у рот ваду. Другі – у нос 9) ваду браць. Трэці – усё цела мыць. *Баб:* 10) *у намазе фарзаў* дванаццаць, з тых шэсць 11) надворных, а шэсць срэдкавых²³⁶. 12) Першыя шэсць надворныя: каб

210b (транслітарацыя)

1) celō čišṭayō bilō druhōye šṭōb nā 2) čišṭum meyšcu namāz pec ṭreseyō šṭōb 3) čišṭōyō āḏzenne bilō čecwertōyō čāš 4) žnāc kālī namāz pec pyāṭōyō preciw 5) kibleyō klāneccā šōšṭōyō niyyet činic 6) ā šreṭkōwiḥ šešc peršiy tekbir ṭehrime 7) druhōye šṭāyāc ṭreseyō pec čecwer 8) ṭeye ruku'a pyāṭōye seḡde šōšṭōye seḏzec 9) i *at-taḥiyūātu* pec bāb pōsniḳōwiḥ fār 10) zōw ṭri peršiy ni-yesc ni-pic druhiy 11) i ž-zānōyu špālācensṭwa ne-mec ṭreciy 12) zekewet dāwāc čṭārdeṣṭuyū čāsc

210b (адаптаваны варыянт)

1) цела чыстае было; другое – каб на 2) чыстым месцы *намаз* пець; трэцяе – каб 3) чыстае адзенне было; чацвёртае – час 4) знаць, калі *намаз* пець; пятае – супраць 5) *кыблею* кланяцца; шостае – *нійет* чыніць. 6) А срэтковых шэсць. Першы – *тэкбір тэхрыме*²³⁷. 7) Другое – стаяць. Трэцяе – пець. Чацвёр 8) тае – *руку*²³⁸. Пятае – *сэдждэ*. Шостае – сядзець 9) і “*at-taḥiyūātu*”²³⁹ пець. *Баб:* паснікавых *фар* 10) *заў*²⁴⁰ тры. Першы – не есці, не піць. Другі – 11) з жонкай спалачэнства²⁴¹ не мець. Трэці – 12) *закят* даваць, саракавую частку.

211a (транслітарацыя)

1) bāb heḡeyōw fār zōw ṭri peršiy iḥrām 2) uklādac druhiy ṭawāf kubeyewu činic ṭreciy 3) pād 'arafāt hārōy šṭōyeci du'ā pec 4) bāb wāḡib ṭō yeṣṭ šṭō pān-

²³² Паснікаць – пасціцца.

²³³ Спосаб – тут: магчымасць.

²³⁴ *Абдэсны фарз* – абавязковае дзеянне пры звычайным рытуальным умыванні, якое ў персідскай і турэцкай традыцыі атрымала назву «abdest» (أبدست), а ў арабскай – «wudū» (وضوء).

²³⁵ Тут пералічваюцца абавязковыя ўмовы і дзеянні пры поўным рытуальным умыванні.

²³⁶ Срадкавыя (таксама: срэдкавыя/срэтковыя) фарзы – унутраныя (калька з тур.: içindeki) фарзы. Унутранымі фарзамі называецца абавязковая паслядоўнасць дзеянняў пры маленні.

²³⁷ *Тэкбір тэхрыме* – скажонае арабскае takbīrat al-iḥrām (تكبيره الاحرام). Маецца на ўвазе неабходнасць прамовіць формулу ўзвялічвання Аллага «Аллаг Акбар».

²³⁸ *Руку* (ад араб. ركوع [rukū]) – паясны паклон у мусульманскай малітве.

²³⁹ *At-taḥiyūātu* (араб.: «прывітанні») – малітва (*дуа*), якая чытаецца напрыканцы кожнага малення. Атрымала назву па першым слове.

²⁴⁰ Паснікавыя фарзы – абавязковыя ўмовы падчас посту.

²⁴¹ Тут: інтымных стасункаў.

būg ōznā 5) ymiw činic prikažāw bež-žādney wōntpliwō 6) sci ā ḥtō āmešḳaye ū peḳle mūčiccā 7) žāpewne budze činic ne-būdze kāfirinem budze 8) wāḡib tō yeṣt wiṭri namāz ḳlāneccā zī 9) al-ḥaḡḡe bāyrām ḳurbān režāc u ramažān 10) fiṭre dāwāc bāb sunnet tō yeṣt prārōḳ 11) yehō milōsc žāwzdi činiw ḥtō budze 12) āpūščāc u peḳle zā tōye ne-būdze āle pričini

211a (адаптаваны варыянт)

1) *Баб: геджэяў*²⁴² *фарзаў* тры. Першы – *іхрам*²⁴³ 2) укладаць. Другі – *таваф*²⁴⁴ *кубееў*²⁴⁵ чыніць. Трэці – 3) пад Арафат гарой²⁴⁶ стоячы, *дуа*²⁴⁷ пець. 4) *Баб: ваджыб* тое ёсць, што Пан Бог азна 5) йміў, чыніць загадаў без аніякага сумне 6) ву, а хто амешкае (?), у пекле мучыцца 7) запэўне будзе; чыніць не будзе – *кафірынам*²⁴⁸ будзе. 8) *Ваджыб* – тое ёсць *вітры-намаз*²⁴⁹ кланяцца, [на] *зі* 9) *аль-хаджэ-байрам*²⁵⁰ *курбан*²⁵¹ рэзаць, у рамазан 10) *фітрэ*²⁵² даваць. *Баб: суннет*²⁵³ – тое ёсць, [што] прарок, 11) яго міласць, заўжды чыніў. Хто будзе 12) апушчаць²⁵⁴, у пекле за тое не будзе, але прычыны²⁵⁵

211b (транслітарация)

1) prārōckey mec ne-būdze sunnet tō yeṣt 2) miswāḳ abdest brāc ḳamet pec ž-ḡe 3) me'āṭam ḳlāneccā hlōpcem sunnet dāwāc 4) bāb tō yeṣt pōrōndeḳ i pōwin-nōsc 5) ḳōždemu musulmāninu i musulmānce ābi žnāli 6) te šārṭi i pōrōndki abi ḳōždi wedzel 7) cō yeṣt čisṭōsc abdest ḡusul i cō 8) yeṣt namāz zekewet i pōṣt i cō yeṣt fārž 9) wāḡib sunnet i musteḡāb²⁵⁶ i cō yeṣt ḥalāl 10) mekrūh ḥarām preṭō wedey fārž tō yeṣt 11) māyeš ḡusul abdest brāc penc rāž 12) nā dzen namāz pec ramažān mesec pōsniḳāc

²⁴² *Геджэяў* – скажонае ад «хаджы» (паломнік). Геджэевы фарзы – абавязковыя дзеянні падчас паломніцтва ў Мекку.

²⁴³ *Іхрам* (ад араб. احرام [iḥrām]) – рытуальнае адзенне мусульманскіх паломнікаў.

²⁴⁴ *Таваф* (ад араб. طواف [ṭawāf]) – рытуальны абыход Каабы.

²⁴⁵ *Кубей/Кубееў* – Кааба.

²⁴⁶ Арафат гара (араб.: عرفة [ʿarafa]) – гара каля Меккі. Стаянне на ёй – адзін з галоўных элементаў рытуалу хаджу.

²⁴⁷ *Дуа* (ад араб. دعاء [duʿā]) – малітва.

²⁴⁸ *Кафірын* – кафір, няверны.

²⁴⁹ *Вітры-намаз* – малітва *вітр*, якая чытаецца пасля начной малітвы. Абу Ханіфа лічыў яе абавязковай (ваджыб).

²⁵⁰ *Зі аль-хаджэ байрам* – ісламскае свята ахвярапрынашэння, якое адзначаецца на дзясяты дзень месяца зу-ль-хіджа.

²⁵¹ *Курбан* – ахвяра.

²⁵² *Фітрэ* (або: закят аль-фітр) – абавязковая міласціна ў месяц рамазан.

²⁵³ *Суннет/сюнет* (тур.: sünnet; ад араб.: سنة [sunna]) – звычай, традыцыя (рэлігійная).

Звычайна гэтым словам абазначаецца традыцыя, якая ўзыходзіць да прарока Мухамада.

²⁵⁴ Тут: прапусцаць.

²⁵⁵ Прычына – тут: хадайніцтва, заступніцтва.

²⁵⁶ Відавочна, памылка: musteḡāb (مستجاب) замест mustaḥabb (مستحب) – катэгорыя ўчынкаў, якія не з'яўляюцца абавязковымі, здзейсненне якіх, аднак, ухваляецца.

211b (адаптаваны варыянт)

1) прароцкай мець не будзе. Суннет – тое ёсць: 2) *місвак абдэст*²⁵⁷ браць; *камет*²⁵⁸ пець; з *джа* 3) *маатам* кланяцца; хлопцам *суннет* даваць²⁵⁹. 4) *Баб*: тое ёсць парадак і павіннасць 5) кожнаму мусульманіну і мусульманцы, каб зналі 6) тыя *шарты* і парадкі. Каб кожны ведаў, 7) што ёсць чыстасць, *абдэст*, *гусуль*; і што 8) ёсць *намаз*, *закят* і пост; і што ёсць *фарз*, 9) *ваджыб*, *суннет* і *мустаджаб*; і што ёсць *халяль*, 10) *макруг*, *харам*²⁶⁰. Таму ведай – *фарз* тое ёсць: 11) маеш *гусуль-абдэст* браць²⁶¹, пяць разоў 12) на дзень *намаз* пець, рамазан месяц поснікаць,

212a (транслітарацыя)

1) zekewet dzesencinu dāwāc bōhāṭim dō ḥağḡu 2) ici fārz wāğib ṭō se žnāci iž 3) pān-būğ rōşqāzāw wiṭri namāz pec heğeyōm 4) dzewec dneý zi al-ḥağge mesec pōsniḡāc ra 5) mažān mesecā fiṭre dāwāc ḡurbān 6) činic i innih wele rečey yeşṭ wāğib ž-rō 7) şḡāzānne pānā bōğa ṭō se žnāci ḡālī 8) ḡṭō fārz žāneḡāye i ne-wipelnāye ṭen 9) kāfirinem žōşṭāne i muḡu wečne cer 10) pec ma ā wāğib žāneḡāye i ne-wipelnāye 11) muḡu wečnuýu maye mec ṭilḡō ž kāfirinem 12) ne-budze ā sunnet žāneḡāye i ne-wipelnāye ād pānā

212a (адаптаваны варыянт)

1) закят дзесяціну даваць, багатым да *хаджу* 2) ісці – *фарз*. *Ваджыб* – то значыцца, што 3) Пан Бог расказаў: *вітры-намаз* пець, *геджэям* 4) дзевяць дней *зі-аль-хаджэ* месяц поснікаць, ра 5) мазан месяца *фітрэ* даваць, *курбан* 6) чыніць²⁶² і іншых веле рэчаў ёсць *ваджыб*. З ра 7) сказання Пана Бога то значыцца, калі 8) хто *фарз* заняхае і не выконвае, той 9) *кафірынам* стане і муку вечную цяр 10) пець мае, а *ваджыб* заняхае і не выконвае – 11) муку вечную мае мець, толькі ж *кафірынам* 12) не будзе; а *суннет* заняхае і не выконвае – ад Пана

212b (транслітарацыя)

1) bōhā yemu muki neṭ i kāfirinem ne-budze āle ō 2) d prarōckey pričini ōddālise i musteḡāb 3) ṭō yeşṭ muḡammed prōrōḡ yāḡ ne-mew pre 4) şḡōdi ni-yākey ṭō činiw ā yāḡ mew yāḡuýu 5) žābāwu ṭō ne-či[ni]w preṭō musteḡāb ḡṭō činic 6) ṭō şpāsenne mnōhō māye mec ā ḡṭō 7) ne-činic kāfirinem žā ṭōye ne-budze i muki žād 8) ney ne-mecime ṭilḡō ž şpāsenne mney mec budze 9) musteḡāb ṭō se žnāci nāfile namāz nāfile 10) pōşṭ i dāwānne şadaḡi wedey že cō yeşṭ 11) ḡarām ālbō mekruh ḡarām ṭō yeşṭ swinnōye 12) mensō i ždiḡlinu yesci blud činic nā čužiye

²⁵⁷ *Місвак* (араб. مسواك [miswāk]) – зубачыстка. Місвак абдэст браць – чысціць зубы.

²⁵⁸ *Камет* (тур.: kamet; ад араб.: الإقامة [al-iqāma]) – другі заклік да малітвы (першы – азан). Чытаецца вернікам, якія ўжо сабраліся ў мячэці.

²⁵⁹ Хлопцам суннет даваць – рабіць хлопцам абразанне.

²⁶⁰ *Халяль*, *макруг*, *харам* – катэгорыі мусульманскага права, тлумачэнне якіх даецца далей у тэксце.

²⁶¹ Рабіць рытуальнае ўмыванне, звычайнае і поўнае.

²⁶² Курбан чыніць – ахвяру прыносіць.

212b (адаптованы варыянт)

1) Бога яму мукі няма, і *кафірынам* не будзе, але а 2) д прароцкай прычыны аддаліцца. І *мустаджаб*²⁶³ – 3) тое ёсць: Мухамад-прарок, як не меў пера 4) шкоды ніякай, то чыніў, а як меў якую 5) забаву, то не чыніў. Таму *мустаджаб* хто чыніць, 6) то спасення многа мае мець, а хто 7) не чыніць – *кафірынам* за тое не будзе і мукі нія 8) кай не меціме, толькі ж спасення меней мець будзе. 9) *Мустаджаб* – то значыць: *нафіле*²⁶⁴ *намаз*, *нафіле* 10) пост і даванне *садакі*²⁶⁵. Ведай жа, што ёсць 11) *харам*²⁶⁶ альбо *макруг*²⁶⁷. *Харам* – тое ёсць: свіное 12) мяса і здыхліну есці, блуд чыніць, на чужых

213a (транслітарцыя)

1) žānkī hleḏzec čelāweķa zabīc wīnō 2) hārelķu pīc i inniye ṭrunkī pīci pere-hāwōr 3) činic w ķōsci w ķartī i w rōžniye hri 4) ihrāc nā rōžniye inṣṭrumentī hrācī 5) ṭāncāwāci i dālōnemi plaṣķaci ālbō nā 6) yewṣīše yeṣče yesci ṭō ḥarām ṭahō pān-būg 7) žābārāniw ā mekruh āni pān-būg žābārāniw āni pā 8) žwōliw ṭilķō ṭāhō prārōķ ne-činiw mekruh 9) ṭō yeṣṭ žiṭni hlep yesc ḥmelniy nāpiṭāķ 10) pīc ķōnsķayō mensō yesci ṭō yeṣṭ mekruh 11) užiwāyuči kāfirinem ne-budze i mukī žādneý 12) ne-mecime āle ād prarōķkey pīcīni ōddālīše

213a (адаптованы варыянт)

1) жонак глядзець, чалавека забіць, віно, 2) гарэлку піць і іншыя трукні піць, перагавор 3) чыніць, у косці, у карты і ў розныя ігры 4) іграць, на розных інструментах іграць, 5) танцаваць і далонямі пляскаць альбо на 6) еўшыся, яшчэ есці – тое *харам*, таго Пан Бог 7) забараніў. А *макруг* – ані Пан Бог забараніў, ані да 8) зволіў, толькі таго прарок не чыніў. *Макруг* – 9) тое ёсць: жытні хлеб есці, хмельны напітак 10) піць²⁶⁸, конскае мяса есці – тое ёсць *макруг*. 11) Ужываючы, *кафірынам* не будзе і мукі аніякай 12) не-меціме, але ад прароцкай прычыны аддаліцца.

²⁶³ Памылка: *мустаджаб* замест *mustaḥabb* (مستحب) – катэгорыя ўчынкаў, якія не з’яўляюцца абавязковымі, здзяйсненне якіх, аднак, ухваляецца.

²⁶⁴ *Нафіле* (араб. نافلة [nāfila]) – дадатковы.

²⁶⁵ *Садака* (араб. صدقة [ṣadaqa]) – міласціна, не прадпісаная мусульманскім законам як абавязковая.

²⁶⁶ *Харам* (араб.: حرام [ḥarām]) – літаральна: «забароненае») – катэгорыя мусульманскага права: учынкi, катэгарычна забароненыя ісламам. Іх здзяйсненне караецца, нездзяйсненне ўзнагароджваецца.

²⁶⁷ *Макруг* (араб.: مكروه [makrūh]) – літаральна: «агіднае, ненавіснае») – катэгорыя мусульманскага права: учынкi, здзяйсненне якіх не караецца, а нездзяйсненне ўзнагароджваецца. Часам, аднак, *харам* і *макруг* разглядаюцца як амаль тоесныя паняцці: *харам* – тое, што забаронена Кур’анам; а *макруг* – тое, што забаронена прарокам Мухамадам.

²⁶⁸ Хмельны напітак піць – супярэчанне папярэдняй забароне гарэлкі і віна. Альбо недакладны пераклад, альбо размеркаванне алкагольных напояў у залежнасці ад спосабу іх вытворчасці па розных катэгорыях («забароненае» і «непажаданае»), што таксама мела і мае месца ў мусульманскай традыцыі.

213b (транслітарацыя)

1) wedey-že cō yeṣṭ ṭahret ālbō ġusul ālbō 2) abdest ġusul mušćine pōsle ġunūbu 3) brāc fārż ā beleġlōwe pōsle ġunubu pōsle 4) ḥayzu i pōsle mālžen-skeġō ućinġu ġusul 5) brāc fārż ḥayz cō mesec u beleġlōwi 6) biwāye ṭedi yāḵ ḥayz māye pōsniḵāc 7) i namāz pec nehōže **ġunāh dur** ā ž-mužem wōlu 8) činic ḥarām ā yeslī uwā sne widziš že mālže 9) nškiy učinek činiš ṭō ġusul brāc fārż 10) ā ḵāli wīdziš čineči a ničōhō ne-wiydze ṭō 11) ġusul brāc musteġāb ā yeželi i ž-beleġlōwa 12) yū šwāwōliš ā w ṭōy čāš nāṭuri ṭrōḥa

213b (адаптаваны варыянт)

1) Ведай жа, што ёсць *тагрэт* альбо *гусуль*, альбо 2) *абдэст*. *Гусуль* мужчыне пасля *джунубу* 3) браць – *фарз*, а жанчыне пасля *джунубу*, пасля 4) *хайзу* і пасля малжэнскага ўчынку *гусуль* 5) браць – *фарз*. *Хайз* штومهсяц у жанчыны 6) бывае, тады як *хайз* мае, паснікаць 7) і *намаз* печь нягожа ***ġunāh dur***²⁶⁹, а з мужам волю 8) чыніць *харам*. А калі ўва сне відзіш, што малжэ 9) нскі ўчынак чыніш, то *гусуль* браць – *фарз*. 10) А калі відзіш, чынячы, а нічога не выйдзе, то 11) *гусуль* браць – *мустаджаб*. А калі з жанчына 12) ю сваволіш, а ў той час натуры троха

214a (транслітарацыя)

1) wiydze yāḵ āḥčā ṭō ġusul brāc sunnet 2) ā yāḵ wiydze nā ādzežu ḵrōplā ālbō dwe ṭō 3) ġusul brāc wāġib ā yeželi wiydze ḵrōpli 4) ṭri ālbō wencey ṭō ġusul brāc fārż 5) u pāṭnicu u 'arefe i nā bāyrām ġusul brāc 6) sunnet ā yeželi-bi čelāweḵ ṭāḵ biw pyānī 7) žebi pāmec ne-mew ṭō ġusul brāc wāġib 8) wedey pōsle čahō ṭahret brāc ṭō yeṣṭ 9) pōsle ġunubu pōsle ḥayzu pōsle nifāsu 10) i pōsle welikāhō weṭru ṭahret brāc fārż 11) ā ḵāli duḥ wiydze mōcnō ṭahret brāc 12) wāġib ā ḵāli duḥ wiydze nišḵōm ālbō mōč

214a (адаптаваны варыянт)

1) выйдзе як *ахча*²⁷⁰, то *гусуль* браць *суннет*, 2) а як выйдзе на адзежу кропля альбо дзве, то 3) *гусуль* браць *ваджыб*, а калі выйдзе кроплі 4) тры альбо болей, то *гусуль* браць *фарз*. 5) У пятніцу, у Арафе²⁷¹ і на *байрам* *гусуль* браць 6) – *суннет*. А калі б чалавек так быў п'яны, 7) каб памяці не меў, то *гусуль* браць – *ваджыб*. 8) Ведай, пасля таго *тагрэт* браць – тое ёсць 9) пасля *джунубу*, пасля *хайзу*, пасля *ніфасу* 10) і пасля вялікага ветру *тагрэт* браць *фарз*. 11) А калі дух выйдзе моцна, *тагрэт* браць 12) – *ваджыб*. А калі дух выйдзе нішком альбо мачу

214b (транслітарацыя)

1) pūscic ā nihdze nā ādzežu ānī nā celō ne-wš 2) ḵāpne ṭō ṭahret brāc musteġāb ṭilḵō 3) ābi nā ādzežu ālbō nā celō ne-wšḵapnulō mō 4) cnō ṭāhō scerāžise bō ne-

²⁶⁹ Рэшта асманскага арыгіналу – літаральна: «грэх ёсць».

²⁷⁰ *Ахча* (верагодна, ад тур.: ақса – «белаваты») – магчыма, мужчынскае семя.

²⁷¹ *Арафа* (араб.: عرفة [‘arafa]) – гара каля Меккі. Гл. заўвагу 246.

tilkō abdest 5) āle i ġusul žapsūyeš ŧahret čim kōlwek 6) harōšō dō čišṭā pōdāṭreš ṭō fārž 7) ā wāġib wādōyu sunnet šālōmāyu mōham 8) peškōm dzerewam farž ṭilkō šṭō yešṭ 9) bidlu nā pōžitāk ṭim ne-wcirāy ṭrāwōyu 10) zelōnāyu senem ne-wcirāy i pāšōwši nā wecer 11) dō pālūdne dō šlōnšā dā mesecā žādem 12) ne-sedāy u žbōžu u šādze u hārōdze i nā dārōze

214b (адаптаваны варыянт)

1) пусціць, а нідзе на адзежу ані на цела не ўс 2) капне, то *тагрэт* браць – *мустаджаб*. Толькі 3) абы на адзежу альбо на цела не ўскапнула мо 4) цна, таго сцеражыся, бо не толькі *абдэст*, 5) але і *гусуль* запсуеш. *Тагрэт* чым-небудзь 6) хораша дачыста падатрэш – то *фарз*. 7) А *ваджыб* – вадою; *суннет* – саломаю, мохам, 8) пяском, дрэвам. *Фарз* – толькі, што ёсць 9) быдлу на пажытак, тым не ўцірай, травою 10) зялёнаю, сенам не ўцірай, і пайшоўшы на вецер, 11) да палудня, да сонца, да месяца задам 12) не сядай. У збожжу, у садзе, у гародзе і на дарозе

215a (транслітарацыя)

1) i nā ṭrāwe čišṭay zelōney ne-sedāy ā yeželi 2) ne-mōžeš ṭiḥ meyšcāw ābminūc ṭō 3) yāmḡu prekarāy ālbō nažōm wireš 4) dzernō ā pōṭim wileḡci-wšise ṭō cō winidze 5) š-cebe dzernōm ālbō peškōm nāḡriy nā ṭōye 6) cō winidze i nā wšidliwiy šlūneḡ ne-hleḡzi 7) dōwhō ne-sedzi ne-smeyse ne-pluy i nōš ne-š 8) mārḡāy uhōru ne-hleḡzi ničōhō ne-hawari ṭō 9) yeči mōč ne-pušḡāy bō hreḡ weliki ā kā 10) li-b ṭiḥ rečey wižwirāžōniḡ ne-wscerāhā 11) wse ṭō ṭehret budze mekruh ā yāḡ mekruh ne-scere 12) žisse ṭō namāz ne-budze župelniy ṭō yešṭ pōrō

215a (адаптаваны варыянт)

1) і на траве чыстай, зялёнай не сядай. А калі 2) не можаш тых месцаў абмінуць, то 3) ямку пракапай альбо нажом выраж 4) дзярно, а потым, вылягчыўшыся, тое, што выйдзе 5) з цябе, дзярном альбо пяском накрый на тое, 6) што выйдзе, і на ўстыдлівы шлунак не глядзі. 7) Доўга не сядзі, не смейся, не плюй і нос не с 8) маркай, угору не глядзі, нічога не гавары, сто 9) ячы моч не пускай, бо грэх вялікі, а ка 10) лі б тых рэчаў вывергнутых не ўсцерага 11) ўся, то *тагрэт* будзе *макруг*, а як *макруг* не сцера 12) жэшся, то *намаз* не будзе зупельны. Тое ёсць пара

215b (транслітарацыя)

1) ndeḡ ōbrānnu abdesu preṭō wedey 2) ṭwār mic rukī mic žālōkec naṭri pālci 3) čwārṭu čāsc hālāwi mic nōhī mic 4) nā ṭri pālci wišey kōšṭaḡ nā čṭiri šlū 5) nki abdest brāc fārž dō abdesu 6) niyyet činic wāġib u abdesu ōsim 7) sunneṭōw yešṭ a'udu bi-llāhi pec bismi-llāhi 8) pec abdes du'ālāri pec miswākem žubi 9) cerci nōš ḡālupāc uši mic nā šiyu 10) brāc nā ḡaždi šluneg pō ṭri rāzi uzliwā 11) c u abdesu pāc musteḡābōw pōrōndne 12) abdest ōd prāwiḡ šlunḡāw pōčināc

215b (адаптаваны варыянт)

1) дак абранню *абдэсу*. Таму ведай: 2) твар мыць, рукі мыць за локцем на тры пальцы, 3) чацвёртую частку галавы мыць, ногі мыць. 4) На тры

пальцы вышэй костак на чатыры шлу 5) нкі *абдэс* браць – *фарз*. Да *абдэсу* 6) *нійет* чыніць²⁷² – *ваджыб*. У *абдэсу* восем 7) *суннетаў* ёсць: ‘*A’uḍi bi-llāhi*²⁷³’ пець; ‘*Bismi-llāhi*²⁷⁴’ 8) пець; *абдэс дуалары*²⁷⁵ пець; *місвакам* зубы 9) церці, нос калупаць, вушы мыць, на шыю 10) браць, на кожны шлунак па тры разы ўзліва 11) ць. У *абдэсу* пяць *мустаджабаў*²⁷⁶. Прыстойна 12) абдэст ад правых шлункаў пачынаць,

216а (транслітарацыя)

1) *ṣṭāṭaṣne qōžni šluneḡ mic subḥānaka* 2) *pec ucirāyučise ṭri rāzi innā anzalnāhu* *pec* 3) *u abdesu ḡsim mekruhāw yeṣṭ wādōy* 4) *u ṭwār uderic nā čužiye žānki hledzec lewāy* 5) *ruḡōy abdest brāc prāwey ruḡōy nōṣ* 6) *ṣmārḡāc nečiṣṭōy wādōy abdest* 7) *brāc ne’ōṣṭrōžne bereš a ḡrāplā u bār* 8) *dāḡ upāḡze sehōsweṭniye šlōwa hāwāric* 9) *prāwey ruḡōy nōhi mic bōlš ṭrōḡ* 10) *rāž nā ḡaždi šluneḡ wādi uzliwāc pō* 11) *rōndeḡ yāḡ māyeš ḡusul brāc pre ṭō* 12) *yāḡ u nečiṣṭōsci ṣṭāneš nāyperwey*

216а (адаптаваны варыянт)

1) спаважна кожны шлунак мыць, ‘*Subḥānaka*²⁷⁷’ 2) пець. Уціраючыся, тры разы ‘*Innā anzalnāhu*²⁷⁸’ пець. 3) У *абдэсу* восем *макругаў* ёсць²⁷⁹: вадой 4) у твар ударыць, на чужых жонак глядзець, левай 5) рукой *абдэст* браць, правай рукой нос 6) смаркаць, нячыстай вадой *абдэст* 7) браць, неасцярожна бярэш, а кропля ў *бар* 8) *дак*²⁸⁰ упадзе, сегасветныя словы гаварыць, 9) правай рукой ногі мыць, больш трох 10) разоў на кожны шлунак вады ўзліваць. Па 11) радак, як маеш *гусуль* браць, бо 12) як у нечыстасці станеш, найпервей

216b (транслітарацыя)

1) *čiṣṭāyu wādōyu rukī zmiy ṭahreṭ āzmi* 2) *pōṭim ḡargare pō ṭri rāzi u rōṭ i w nōṣ* 3) *wipālāḡāc rōṭ i nōṣ miyuči mōcnō wādu* 4) *pācehnī ṣṭōb ṭāyā wādā u hōrlō zāḡōdzi* 5) *lā āle scerežise ṣṭōb wādā u nuṭrō ne-wwa* 6) *yšlā bō i w nuṭri nečiṣṭi budzeš pōṭim ḡargare* 7) *uzāwši ḡusul brāc nā hālāwu ṭri rāzi nā* 8) *prāwōyō i nā lewōyō plečō i pā wsōm cele* 9) *pawōlī pāliwāyuči ṣṭōb pirškī*

²⁷² Да *абдэсу* *нійет* чыніць – аб’явіць аб намеры здзейсніць звычайнае рытуальнае ўмыванне.

²⁷³ Араб.: «Звяртаюся за дапамогай да Аллага».

²⁷⁴ Араб.: «У імя Аллага».

²⁷⁵ *Абдэс дуалары* – малітвы пры звычайным рытуальным умыванні.

²⁷⁶ Гэта значыць, рытуал умывання прадугледжвае пяць неабавязковых, але ўхвальных дзеянняў.

²⁷⁷ Араб.: «Хвала табе».

²⁷⁸ Араб.: «Мы паслалі яго (Кур’ан)». Пачатак другога аята дванацатай суры Кур’ана.

²⁷⁹ У *абдэсу* восем *макругаў* ёсць – гэта значыць пры выкананні рытуала ўмывання ёсць восем непажаданых рэчаў.

²⁸⁰ *Бардак* (тур.: *bardak*) – шклянка.

dalekō ne-lece 10) ī ābliwāyuči du'ālāri pey ā pištīmanem tō 11) yešt čištīm šmātōm ābhārnise štōb 12) nihdze dzuri ne-bilō tō mōžnō ne-zāpāwšise

216b (адаптованы варыянт)

1) чыстаю вадою рукі змый. *Тагрэт* [в]азьмі. 2) Потым *тартарэ*²⁸¹ па тры разы ў рот і ў нос 3) выпала[с]каць. Рот і нос мыючы, моцна ваду 4) пацягні, каб тая вада ў горла захадзі 5) ла, але сцеражыся, каб вада ў нутро не ўва 6) йшла, бо ў нутры нячысты будзеш. Потым *тартарэ* 7) ўзяўшы, *гусуль* браць на галаву тры разы, на 8) правае і на левае плячо і па ўсім целе 9) паволі паліваючы, каб пырскі далёка не ляце 10) лі, абліваючы, *дуалары*²⁸² пей, а *піштыманам*²⁸³, то- 11) бок, чыстым шматом абгарніся, каб 12) нідзе дзіры не было, то можна не запаўшыся²⁸⁴

217a (транслітарацыя)

1) ġusul brāc uštīdliwiy šlunek mōčnō 2) wprōdi ž-milem wimic tādhi ġusul beri āle 3) tāk ābliwāyse štōb i nā wōleş şuħō 4) hō cela ne-bilō b pōtīm nā čištāyō meyšcō 5) pereyšdōwši nōhi pōmiy i namāz pey ā kālī 6) pō ġuslu druhi abdest ōzmeš tō w 7) lāsne nā čištāyō şrebre pāzłōtu wlōžiš 8) *tammāt tamām* bāb kālī hōtō špištāye 9) īmān 'ākliyāt we īmān tākliyāt štō 10) znāčiccā štōb škāzāw štō ne-znā 11) yū kāfirinē budze tāk ātkaži īmān 12) 'ākliyāt *amri ma'rūf* we īmān tākliyāt

217a (адаптованы варыянт)

1) *гусуль* браць. Устыдлівы шлунак моцна 2) наперад²⁸⁵ з мылам вымыць. Тады *гусуль* бяры, але 3) так аблівайся, каб і на волас сухо 4) га цела не было б. Потым, на чыстае месца 5) перайшоўшы, ногі памый і *намаз* пей, а калі 6) па *гуслю* другі *абдэст* [в]озьмеш²⁸⁶, то ў 7) ласна на чыстае срэбра пазалоту наложыш 8) *tammāt tamām*²⁸⁷ *Баб*: калі хто спытае: 9) «*Іман акліят*²⁸⁸ і *іман такліят*²⁸⁹ што 10) значыцца?» Каб сказаў, што «не зна 11) ю», – *кафірынам* будзе. Так адкажы: «*Імān* 12) *'ākliyāt amri ma'rūf* we īmān tākliyāt

217b (транслітарацыя)

1) *tanhā* (sic!) 'ani-l-munkari ***dur evveli šarḫ islam*** 2) ***budur*** tō yešt islām ma'kūf štō 3) yešt 'ātkaži *ašhadu an lā ilāha illā allāh* 4) *wa ašhadu innā muḥammadan 'abduhu wa rasūluhu* a yešce 5) islām tākūf štō yešt 'atkaži *amantu* 6) *bi-l-lāhi wa malā'ikatihī wa-kutubihī wa-rusulihī wa-l-yaw* 7) *mi-l-āḫiri wa-l-qa-*

²⁸¹ *Тартарэ* (араб.: غرغرة [ġarġara]) – паласканне рота.

²⁸² *Дуалары* (тур., мн. л.: dualar) – малітвы.

²⁸³ *Піштыман* – відавочна, скажонае асманскае *پیشتمال* [peštamal] – фартух, вялікая хустка, ручнік (у лазні).

²⁸⁴ Не запаўшыся – сэнс выразу не зусім зразумелы.

²⁸⁵ Наперад – тут: спачатку.

²⁸⁶ Гэта значыць: калі пасля поўнага ўмывання яшчэ раз звычайнае зробіш.

²⁸⁷ Арабска-турэцкі выраз, які абазначае канец твора. Відавочна, на гэтым канцаецца праграфа «Джаўагіру-ль-іслам», да якога потым дадаецца невялікі фрагмент пра адзін з асноўных прынцыпаў ісламу.

²⁸⁸ Скажонае араб.: «іман, які вынікае з рацыянальных разважанняў».

²⁸⁹ Скажонае араб.: «іман, які вынікае з традыцыі».

dari hayrihi wa-šarrihi mina-llāhi 8) ta'āla wa-l-ba'ti ba'da-l-mawti āmīn 9) yā rabbi al-'ālamīna спевші siye čaṭiri 10) naprōd kažuc šṭōb siye čaṭiri 11) ne-žnāw iž-weri wišṭūpic iškāṭṭa 12) **mezhehim ehli sunnet we ġeme'at mezhebi**

217b (адаптаваны варыянт)

1) *tanhā 'ani-l-munkari dur evveli šarṭ islam* 2) **budur**²⁹⁰ тое ёсць. «Іслам маакуф»²⁹¹ што 3) ёсць?» Адкажы: «*Ašhadu an la ilāha illā Allāh* 4) *wa ašhadu innā Muḥammadan 'abduhu wa rasūluhu*»²⁹². А яшчэ: 5) «Іслам макуф»²⁹³ што ёсць?» Адкажы: «*Amantu* 6) *bi-llāhi wa malā'ikatihī wa-kutubihī wa-rusulihī wa-l-yaw* 7) *mi-l-āḥiri wa-l-qadari hayrihi wa-šarrihi mina-llāhi 8) ta'āla wa-l-ba'ti ba'da-l-mawti āmīn 9) yā rabbi al-'ālamīna*»²⁹⁴. Спеўшы, сіе чатыры 10) наперад кажучь: «Каб сіе чатыры 11) не знаў, із веры выступіць *iškāṭṭa*»²⁹⁵ 12) **mezhehim ehli sunnet we ġeme'at mezhebi**²⁹⁶

218a (транслітарация)

1) **hazret resūl allāh sallā allāhu t'h 'aleyhi** 2) **we-sallam saḥābe yevme** šṭō žnāčiccā we 3) **šiyet pākinuw yā ṭamu usemu weru āmīn** 4) **yā rabbi-l-'ālamīn tammāt tamām**

218a (адаптаваны варыянт)

1) **hazret resūl allāh sallā allāhu t'h 'aleyhi** 2) **we-sallam saḥābe yevme**²⁹⁷ што значыцца *we* 3) **šiyet**²⁹⁸ пакінуў. Я таму ўсяму веру. Амін. 4) **yā rabbi-l-'ālamīn tammāt tamām**²⁹⁹

4. Пераклад на змешаную беларуска-польскую мову

Рукапіс, пазначаны ў каталогу «Тафсіры, кітабы і хамаілы з прыватных кнігазбораў Беларусі» (Мінск, 2020) як Кітаб Асановічаў, датуецца першай паловай XIX ст. і захоўваецца сёння ў Гродзенскім дзяржаўным музеі

²⁹⁰ Скажонае араб.-тур.: «Іман, які вынікае з рацыянальных разважанняў, – патрабаваньне добрае; іман, які вынікае з традыцыі, – забараняць заганае ёсць. Гэта ёсць першая ўмова ісламу». Фраза ў тэксьце цытуе адзін з асноўных прынцыпаў ісламу, які ўзыходзіць да шэрагу аятаў Кур'ана.

²⁹¹ Скажоны арабскі тэрмін. Маецца на ўвазе сімвал веры ісламу.

²⁹² Араб.: «Сведчу, што няма бога, акрамя Аллага, і сведчу, што Мухамад – раб яго і пасол яго».

²⁹³ Скажоны арабскі тэрмін. Маюцца на ўвазе шэсьць асноўных складнікаў іману.

²⁹⁴ Араб.: «Я паверыў [і веру] у Аллага, і яго анёлаў, і яго [святых] кнігі, і яго прарокаў, і ў апошні дзень, і ў прадвызначэнне добрага і злага Аллагам, і ў Усявышнім, і ва ўваскрэсенне пасля смерці. Амін. О, уладар сусветаў».

²⁹⁵ Верагодна, скажонае араб.: «выпаў (з веры)».

²⁹⁶ Тур.: «Мой мазгаб – мазгаб людзей суну/традыцыі і збору». *Ahl as-sunna wa-l-ğamā'a* (людзі суну/традыцыі і збору) – саманазва мусульман-сунітаў.

²⁹⁷ Тур.-араб.: «Спадар пасол Аллага – малітва Аллага Усявышняга і блаславенне над ім – папличнікам у дзень...»

²⁹⁸ *Весійет* (араб.: وصیة [waṣīyaa]) – тастамент.

²⁹⁹ Араб.: «О, уладар сусветаў. Канец».

гісторыі рэлігіі. На старонках 86а–98а ён змяшчае тэкст пад назвай «Kitāb šaḡāyīṭ al-islām» («Кніга ўмоў ісламу»). Параўнанне з аднайменным творам у Кітабе Луцкевіча дазваляе зрабіць выснову, што ў абодвух выпадках – пераклады з аднаго пратографа (варыянт А). Пры гэтым тэкст з Кітаба Асановічаў мае шэраг асаблівасцей.

Па-першае, гэта мова перакладу, вяртае асобнага даследавання, бо яе цяжка ўпэўнена класіфікаваць як польскую з беларускімі ўплывамі альбо наадварот: паралельна ўжываюцца як беларускія, так і польскія лексемы, амаль пароўну сустракаюцца як беларускія, так і польскія граматычныя формы адных і тых жа слоў (напрыклад: *špīṭāyuc* – «спытаюць» і *špīṭāyō* – «спытаў»), у некаторых выпадках увогуле цяжка правесці размежаванне паміж дзвюма мовамі нават у адным слове (напрыклад: назойны склон: *mīž* (муж), давальны склон: *menžu* (замест: *mężowi*)).

Па-другое, гэта пэўныя адрозненні ў падыходзе да перакладу: захаванне асманскіх выразаў там, дзе Кітаб Луцкевіча перадае іх па-беларуску; сінтаксіс часам набліжаны да структуры сказаў асманска-турэцкага пратографа, які прыводзіцца тут жа. З улікам гэтых фактаў нельга выключыць, што пераклад у Кітабе Асановічаў рабіўся з арыгінала. Тым не менш поўны супадзенні некаторых фармулёвак і выразаў з варыянтамі, прапанаванымі ў Кітабе Луцкевіча, сведчаць пра вялікую залежнасць тэксту з Кітаба Асановічаў ад папярэдніх перакладаў.

5. Пераклады на польскую мову

5.1. Рукапісы з перакладамі катэхізіса на польскую мову

На сённяшні дзень вядомы сем рукапісаў, якія змяшчаюць спісы польскіх перакладаў усіх трох пратографаў «Джаўагіру-ль-іслам». Размеркаваць іх можна наступным чынам:

а) варыянт А:

• Кітаб Мустафы Шагідэвіча (1847 г.; с. 5а–17б³⁰⁰; прыватны кнігазбор, Мінскі раён). Тэкст у рукапісе прыводзіцца пад назвай «Джаўагіру-ль-іслам» («Сутнасці ісламу»). Пры параўнанні яго з творам пад назвай «Kitāb šaḡāyīṭ al-islām» («Кніга ўмоў ісламу») у Кітабе Луцкевіча становіцца відавочным, што ў абодвух рукапісах – пераклад аднаго пратографа. Пры гэтым спіс перакладу ў Кітабе Шагідэвіча змяшчае фрагменты (напрыклад, 6b:2–7a:3, 8a:8–8b:1 і інш.), якія адсутнічаюць у Кітабе Луцкевіча. Некаторыя з іх сустракаюцца і ў апублікаваным Алі Дурмушам зводным тэксте, і ў друкаваным стамбульскім выданні 1897 г., і ў спісах перакладаў варыянта В. Акрамя гэтага, у Кітабе Луцкевіча шэраг спецыфічнай мусульманскай лексікі перадаецца толькі альбо пераважна славянскімі экві-

³⁰⁰ Тэкст, амаль ідэнтычны тэксту перакладу з Кітаба Луцкевіча, заканчваецца на с. 15а.

валентамі. Напрыклад, «абраканне» і «нягожая перашкода» замест «нійет» і «макруг» адпаведна, або «прыстойнасць» як абсалютны сінонім арыенталізму «мустаджаб», які ўжываецца толькі аднойчы. У Кітабе Шагідэвіча колькасць арыенталізмаў значна большая. І калі тэрмін «мазгаб» тут яшчэ перадаецца словам «навука», а «іман наватворцаў» (*mübtedi'ler imanı*) – выразам «іман малых дзяцей»; то побач з «абраканнем» ужо ўжываецца арыенталізм «нійет», а замест «нягожай перашкоды» – «макруг». Часцей сустракаецца і слова «мустаджаб»: у беларускататарскіх рукапісах яно ўжывалася замест тэрміна «мустахаб» (араб.: *mustahabb*) – абзначэння катэгорыі ўхвальных, але неабавязковых учынкаў. Пры гэтым агульная структура тэксту, сінтаксіс, абсалютная большасць перакладчыцкіх рашэнняў і нават перадача імён уласных у Кітабе Шагідэвіча і Кітабе Луцкевіча супадаюць;

- Кітаб 4 Б.Т.М.С.М. (магчыма, 1875 г.; с. 257–271; музей Мінскай саборнай мячэці); тэкст прыводзіцца пад назвай «*Kitāb šarāyīṭ al-islām*» («Кніга ўмоў ісламу») і ўяўляе з сябе польскі адпаведнік беларускаму тэксту з Кітаба Луцкевіча, мае, аднак, адну важную асаблівасць – ужыванне тэрміналогіі арыентальнага паходжання там, дзе ў Кітабе Луцкевіча выкарыстоўваюцца яе славянскія эквіваленты;

- Кітаб Мустафы Ждановіча (1883 г.; с. 63b–69b; прыватны кнігазбор, Мінскі раён). Тэкст мае назву «*Šarā' it̄ al-islām*» («Умовы ісламу»), зместам, структурай і перакладчыцкімі рашэннямі цалкам супадае са спісам у Кітабе Луцкевіча. Спецыфічная ісламская лексіка перадаецца славянскімі адпаведнікамі: «абраканне» замест «нійет», «нягожая прашкода» (*kilq̄o p̄šeřq̄ođ nehōžih*) замест «макруг» і «прыстойнасць» (*p̄siřq̄ođynōsc*) як сінонім тэрміну «мустаджаб», каторы ўжываецца толькі аднойчы – там жа, дзе і ў Кітабе Луцкевіча. Адсутнічаюць толькі рэшты асманска-турэцкага арыгінала;

- Кітаб перапісчыка Адама Шчансавіча (1889 г.; с. 1a–13b³⁰¹; Малітоўны дом у Слоніме). Тэкст даецца пад назвай «Джаўагіру-ль-іслам» і з'яўляецца спісам, амаль ідэнтычным спісу аднайменнага твору ў Кітабе Шагідэвіча 1847 г.;

- Кітаб Браніслава Якубоўскага (1898 г.; с. 76a–84a; прыватны кнігазбор, Мінскі раён). Тэкст даецца пад назвай «*Šarā' it̄ al-islām*» («Умовы ісламу») і з'яўляецца спісам перакладу, амаль ідэнтычным спісу з Кітаба Мустафы Ждановіча;

- Кітаб Сулеймана Рафаловіча (1926–1934 гг.; 204a–211b; прыватны кнігазбор, Іўеўскі раён). Рукапіс змяшчае спісы і беларускага (варыянт В), і польскага (варыянт А) перакладаў «Джаўагіру-ль-іслам». Варыянт А прыводзіцца пад назвай «*Kitāb šarāyīṭ al-islām*» («Кніга ўмоў ісламу») і супадае з рэдакцыяй у Кітабе 4 Б.Т.М.С.М.

³⁰¹ Тэкст, амаль ідэнтычны тэксту перакладу з Кітаба Луцкевіча, заканчваецца на с. 10b.

Як можна бачыць, існуюць дзве рэдакцыі варыянта А: больш кароткая пад назвай «Kitāb šarāyīṭ al-islām» («Кніга ўмоў ісламу») і пашыраная пад загалоўкам «Джаўагіру-ль-іслам» («Сутнасці ісламу»). Адрозніваюцца яны адсутнасцю некаторых фрагментаў у кароткай версіі. Асабліва гэта бачна ў канцы тэксту: «Kitāb šarāyīṭ al-islām» завяршаецца тлумачэннем паняццяў *фарз* і *суннет*, а «Джаўагіру-ль-іслам» працягваецца разгорнутым пасагам пра катэгорыю *іман*. Яшчэ адно адрозненне – перадача спецыфічнай ісламскай лексікі славянскімі адпаведнікамі ў «Kitāb šarāyīṭ al-islām» (выключэнне – рэдакцыя ў Кітабе 4 Б.Т.М.С.М. і Кітабе Сулеймана Рафаловіча) і актыўнае ўжыванне традыцыйнай арыентальнай тэрміналогіі ў спісах пад назвай «Джаўагіру-ль-іслам». У астатнім структура тэксту, змест і перакладчыцкія рашэнні (нават перадача імён уласных) ва ўсіх спісах супадаюць. Гэта дазваляе казаць, што ўсе яны з’яўляюцца спісамі аднаго перакладу, зробленага з аднаго пратографа. Як суадносяцца кароткая і пашыраная версіі, сказаць пакуль цяжка. Магчыма, адказ на гэтае пытанне атрымаецца даць пасля даследавання самога турэцкага пратографа, калі такі будзе знойдзены³⁰².

Пераклад кароткай версіі варыянта А на беларускую мову змяшчаецца ў Кітабе Луцкевіча. Не выключана, што ў беларускім перакладзе існуе і пашыраная рэдакцыя. Прынамсі, назва катэхізіса ў Кітабе Шагідэвіча 1837 г. з Нацыянальнага музея Літвы (*haza kitab jewahir būdur*) дазваляе выказаць такое меркаванне. Больш упэўнена казаць пра гэта можна будзе пасля знаёмства з поўным тэкстам літоўскага спісу, а таксама з неназванымі катэхізісамі ў Кітабе Яна Лебедзя і Кітабе Аішы Смольскай. Тым не менш існаванне беларускага перакладу варыянта А нават у адной рэдакцыі (а, магчыма, і ў дзвюх) непазбежна ставіць пытанне аб суадносінах перакладаў на беларускую і польскую мовы. Адказ на яго таксама патрабуе даследавання рукапісаў літоўскага музея. Папярэдне варта толькі адзначыць той факт, што вядомыя на сённяшні дзень спісы беларускіх перакладаў варыянта А датуюцца пачаткам XVIII – другой паловай XIX ст., у той час як польскія – 1847–1928/34 гг. З улікам такой храналогіі нельга выключыць, што польскія пераклады з’яўляюцца другаснымі ў дачыненні да беларускіх і, як сведчыць феноменальнае падабенства тэкстаў, рабіліся альбо наўпрост з беларускіх, альбо пад іх вельмі моцным уплывам.

б) варыянт В:

• Хамаіл Бекіра Іллясевіча (1885 г.; с. 341b–356a; прыватны кнігазбор, Мінскі раён). У адрозненне ад варыянта А, пры працы з якім недахоп інфармацыі не дазваляе рабіць катэгарычных высноў, у выпадку з Хамаілам Бекіра Іллясевіча даволі ўпэўнена можна казаць, што на польскую мову

³⁰² Не выключана, што такім пратографам мог быць адзін са згаданых вышэй спісаў «Джаўагіру-ль-іслам» з бібліятэк Лонданскага музея, Лейпцыга, Готы і Лейдэна альбо катэхізіс пад назвай «Kitāb šarāyīṭ al-islām» («Кніга ўмоў ісламу») з калекцыі Нацыянальнай бібліятэкі Аўстрыі.

катэхізіс у ім перакладаўся не з асманска-турэцкага арыгінала, а з больш ранняга перакладу на беларускую мову, самы стары з вядомых спісаў якога змяшчаецца ў Хамаіле 1809 г. (гл. вышэй). Нязначныя перапрацоўкі ў польскім тэксе толькі пацвярджаюць гэты тэзіс. Напрыклад:

1) Хамаіл 1809 г. (206b:8–9): *aṭṭaḫi lā ilāha illā allāh muḥammad rasūl allāh* пець **іманова галава** уеṣṭ (Адкажы: «*Lā ilāha illā allāh muḥammad rasūl allāh* пець ёсць **іманова галава**»).

Хамаіл Бекіра Іллясевіча (343b:4–6): *ōḍrōwedz lā ilāha illā allāh muḥammad rasūl allāh* пець **іманова павага** ёсць»).

Асманскі арыгінал:

(Катэхізіс Кадызадэ, публікацыя Алі Дурмуша³⁰³): *Eğer sorsalar, «İmanın başı nedir?»* Et ki «*Kelime-i tayyibedir*». Yani demektir «*Lā ilāha illā Allāh Muḥammad rasūl Allāh*». (Калі спытаюць: «**Іманова галава** што ёсць?» Адкажы: «Добрыя словы ёсць». Гэта значыць: «*Lā ilāha illā Allāh Muḥammad rasūl Allāh*»);

2) Хамаіл 1809 г. (207a:4–5): *ḳālī şpīṭāye imānōw şṭān hḏze yeṣṭ* (Калі спытае: «Іманаў стан дзе ёсць?»).

Хамаіл Бекіра Іллясевіча (344a:2–3): *yeslī zāpīṭāyōn imānōwā rōwāḡā ḡḏze yeṣṭ* (Калі спытаюць: «**Іманова павага** дзе ёсць?»).

Асманскі арыгінал:

(Катэхізіс Кадызадэ, публікацыя Алі Дурмуша³⁰⁴): *Sorsalar, «İmanın teni nedir?»* (Спытаюць: «**Іманова цела** што ёсць?»).

Блізкасць беларускага перакладу да асманска-турэцкага арыгінала ў гэтых выпадках відавочная, у той час як у польскім тэксе перапісчык мяняе антрапаморфныя метафары «галава» і «стан», якія, верагодна, падаліся яму дзіўнымі ў дачыненні да веры, на больш абстрактнае слова «роўага», што не адпавядае кантэксту першакрыніцы і падаецца не новым перакладам, а вынікам рэдагавання беларускай версіі.

У фрагменце на с. 208а (радкі 1–4) Хамаіла 1809 г. прысутнічае фраза «*ḳālī şpīṭāye ċi imān pri ṭābe ċi-ṭi pri imānu aṭṭaḫi imān pri mne ā yā iz imānem ḳālī yā dōbrewerōnciy imān mne ḳaleḡā*» (Калі спытае: «Ці іман пры табе, ці ты пры іману?» Адкажы: «Іман пры мне, а я з іманам, калі я дабраверны, **іман мне калега**). Яна адпавядае наступнаму месцу ў катэхізісе Кадызадэ: «*Eğer sorsalar, “İman seninle midir yahut sen imanla mısın?”* Et ki “*İmanla ben ve iman benim sıfatımdır*”»³⁰⁵ (Калі спытаюць: «Іман з табою, ці ты з іманам?» Адкажы: «Я з іманам, і **іман ёсць мая якасць/мой атрыбут**»)). Турэцкае слова «*sıfat*» (якасць, уласцівасць, атрыбут) перакладаецца ў Хамаіле 1809 г. словам «калега» з невялікім тлумачальным дадаткам «калі

³⁰³ Durmuş A. Kadızâde Mehmed Efendi'nin Cevâhîru'l-İslâm Adlı Eseri. – S. 69.

³⁰⁴ Ibid.

³⁰⁵ Ibid. – S. 68.

я дабраверны». У Хамаіле Бекіра Іллясевіча гэтае ж самае месца перадаецца наступным чынам (старонка 344b, радкі 11–13 – старонка 345a, радкі 1–2): «*yeslī zāpīṭāyōn ǰī īmān p̄ši-tōbe ǰī ṭi p̄ši īmāne ǰdp̄owec īmān p̄ši-mne i yā p̄ši īmāne yeželī yā ščeže wipelnyal p̄šiḱāzānne bōške ṭō īmān mne ne ǰdšṭenpnim ṭōwāžišem bil yeṣṭ i bendze*» (Калі спытаюць: «Ці іман пры табе, ці ты пры імане?») Адкажы: «Іман пры мне, і я пры імане, калі я шчыра выконваў усе загады боскія, то іман мне неадступным таварышам быў, ёсць і будзе». У такой пашыранай рэдакцыі польскі тэкст падаецца хутчэй разгорнутай каментаванай версіяй беларускага, чым перакладам з лаканічнага асманска-турэцкага арыгінала.

За выняткам гэтых і яшчэ некалькіх дробных адрозненняў, польскі тэкст «Джаўагіру-ль-іслам» у Хамаіле Бекіра Іллясевіча цалкам ідэнтычны беларускаму (варыянт В) з больш ранніх спісаў.

с) Варыянт С:

• Трэці праатограф выглядае як моцна скарачаная версія варыянта А (нават у параўнанні з кароткай рэдакцыяй). З яго на сённяшні дзень вядомы толькі адзін пераклад на польскую мову, які без назвы змяшчаецца ў трэцім алігаце (с. 189a–201b) Канвалюта 1820(1781?)–1870 гг., апісанага ў каталогу «Тафсіры, кітабы і хамаілы з прыватных кнігазбораў Беларусі». Некалі рукапіс знаходзіўся ў прыватным уладанні ў Іўеўскім раёне, цяперашняе яго месцазнаходжанне невядома. Пераклад, відавочна, рабіўся непасрэдна з арыгінала і ў рукапісе прыводзіцца як падрадкавы пасля асманска-турэцкага тэксту. З’яўляецца адзіным перакладам «Джаўагіру-ль-іслам» на польскую мову, які не мае вядомых на сённяшні дзень беларускамоўных папярэднікаў.

5.2. Варыянт С (тэкст)

«*Kitāb ḡawāhir al-islām*»³⁰⁶

(«Кніга сутнасцей ісламу»)

Тэкст паводле канвалюта 1820(1781?)–1870 гг.

(У рукапісе прыводзіцца без назвы)

189a (транслітарацыя)

(*Bismi-llāhi-r-raḥmāni-r-raḥimi*

1) *al-ḥamdu li-llāhi rabbi-l-‘ālamīna wa-ṣ-ṣalawātu wa-s-salāmu* 2) *‘alā ḥay-ri ḥalqīhi muḥammadin wa-‘ālihi wa-ṣaḥābihi aḡmaṭīna* 3) *eḡer sorsalar müslü-man mısın cevâb vir ki* 4) **kedī-se şpiṭa ǰi ṭi musulmānin yeždeṣ ǰdp̄owecz**

³⁰⁶ Транслітарацыя і адаптаваная версія зроблены на падставе электроннага дадатку да: Тафсіры, кітабы і хамаілы з прыватных кнігазбораў Беларусі / склад. М. У. Тарэлка. – С. 27–30 (№ 3).

5) (*al-ḥamdu li-llāhi*) eğer sorsalar (*al-ḥamdu li-llāhi*) ne demekdur 6) (***al-ḥamdu li-llāhi***) **kedī-se şpiṭa** (*al-ḥamdu li-llāhi*) **co-se žnāči** 7) *Allāhu Te'ālā Hazretini öñmek ve şükür eylemek* 8) **bōga yedinneḡō yāqo pānā yeho milōsc žnāc i ḥwāle yemū činic**

189a (адаптаваны варыянт)³⁰⁷

(*Bismi-llāhi-r-raḥmāni-r-raḥimi*)

1) *al-ḥamdu li-llāhi rabbi-l-'ālamīna wa-ṣ-ṣalawātu wa-s-salāmu* 2) '*alā ḥayri ḥalqīhi muḥammadīn wa-ālihi wa-ṣaḥabihi aḡma'īna*'³⁰⁸ 3) eğer sorsalar müslüman mısın cevâb vir ki 4) **Калі спытаецца: «Ці ты мусульманін ёсць?»** Адказвай: 5) (*al-ḥamdu li-llāhi*) eğer sorsalar (*al-ḥamdu li-llāhi*) ne demekdur 6) **«*Al-ḥamdu li-llāhi*»**³⁰⁹. **Калі спытаецца: «*Al-ḥamdu li-llāhi* што значыцца?»** 7) *Allāhu Te'ālā Hazretini öñmek ve şükür eylemek* 8) **«Бога адзінага як пана, яго міласць, знаць і хвалу яму чыніць».**

189b (транслітарацыя)

1) eğer sorsalar *Allāh Te'ālā Hazretini bilir misin* 2) **kedī-se şpiṭayō čī bōgā yedinneḡō yāqō pānā milosciweḡō žnāš** 3) *cevâb vir ki bilirim eğer sorsalar nice* 4) **ōdpōwedz žnām kedī-se şpiṭa yāq** 5) *bilirsen cevâb vir ki ibtidâsı intihâsı* 6) **māš ḡō žnāc ōdpōwedz že ani pōčōntḡū ani qōncā** 7) *yokdur hiç bir nesneye beñzeman ve nişânsız* 8) **nimāš dō žādney reči ne-pōdōbniy i ne žnāčniy** 9) *ve sâni kadīm ve cehetden ve mekândan münezzehdür* 10) **yediniy mendzi nebōš i zemī wādōmiy i mōcniy**

189b (адаптаваны варыянт)

1) eğer sorsalar *Allāh Te'ālā Hazretini bilir misin* 2) **Калі спытаюцца: «Ці Бога адзінага як пана міласцівага знаеш?»** 3) *cevâb vir ki bilirim eğer sorsalar nice* 4) Адказвай: **«Знаю».** **Калі спытаецца: «Як 5) bilirsен cevâb vir ki ibtidâsı intihâsı** 6) **маеш яго знаць?»** Адказвай: **«Што ані пачатку, ані канца 7) yokdur hiç bir nesneye beñzeman ve nişânsız** 8) **не мае, ні да адной рэчы не падобны і не значны**³¹⁰, 9) *ve sâni kadīm ve cehetden ve mekândan münezzehdür* 10) **адзіны між нябёсаў і зямлі, вядомы і моцны».**

190a (транслітарацыя)

1) eğer sorsalar *kimiñ zürriyyetindensin cevâb vir ki* 2) **kedī-se şpiṭayō čiyegō yezdeş zurriyetū ōdpōwedz** 3) *Ādem peygamber zürriyyetindenem eğer sorsalar* 4) **ādāmā prōrōḡa zurriyetū yezdem kedī se şpiṣa**³¹¹ 5) *kangı*

³⁰⁷ У адаптаваным варыянце даецца пераклад толькі польскага тэксту. Асманска-турэцкі арыгінал перадаецца з захаваннем асаблівасцей арфаграфіі.

³⁰⁸ Араб.: «У імя Аллага, рахманага, літасцівага. Хвала Аллагу, уладару сусветаў. Малітва і блаславенне найлепшаму яго стварэнню Мухамаду, і роду яго, і папличнікам яго ўсім».

³⁰⁹ Араб.: «Хвала Аллагу».

³¹⁰ Не значны – тут: літаральны пераклад турэцкага слова «nişânsız» (той, хто не мае знаку, адзнакі).

³¹¹ Памылка: şpiṭa.

миллетинден сен cevâb vir ki Ibrâhîm peygamber 6) yâkeğō milletū yezdes òdpōwedz ibrahîm prōrōka 7) milletindenem eğer sorsalar kimüñ ümmetinden sen 8) milletū yeşdem kedî şe şpiṭa čiyego ummetū yezdes 9) cevâb ver ki Muhammed Mustafâ ümmetindenem eğer sorsalar 10) òdpōwedz muḥammed muşṭafâ prōrōka ummetū yezdem kedî şe şpiṭa

190a (адаптованы варыянт)

1) eğer sorsalar kimiñ zürriyyetindenem cevâb vir ki 2) **Калі спытаюцца: «Чыйго ты зурьету»³¹²»** Адказвай: 3) *Âdem peygamber zürriyyetindenem eğer sorsalar* 4) «Адама прарока зурьету ёсць я». Калі спытаецца: 5) *kangi milletinden sen cevâb vir ki Ibrâhîm peygamber* 6) «Якога мiллету»³¹³ ты ёсць?» Адказвай: «Ібрагім-прарока 7) *milletindenem eğer sorsalar kimüñ ümmetinden sen* 8) мiллету ёсць я». Калі спытаецца: «Чыйго уммету ты ёсць?» 9) *cevâb ver ki Muhammed Mustafâ ümmetindenem eğer sorsalar* 10) Адказвай: «Мухамад-Мустафа-прарока уммету я ёсць». Калі спытаецца:

190b (транслітарация)

1) *kangi mezhebinden sen cevâb vir îmâm (sic!) a'zâm Ebû Hanîfe* 2) yâkeğō mezhebū yezdes òdpōwedz îmâmā a'zam abū ḥanīfa 3) *mezhebindenem eğer sorsalar mezheb kaçdur* 4) *mezhebu yezdem kedî şe şpiṭa mezhebuw wele yeş* 5) *cevâb vir ki dört dür evvela îmâm-ı a'zâm ikinci* 6) òdpōwedz čtīrī perşiy îmâmā a'zamā drūğiy 7) *îmâm-ı Şâfî üçüncü îmâm-ı Mâlikî dördüncü* 8) *îmâmā şâfi'î treciy îmâmā mâlikî çwârṭiy* 9) *îmam-ı Ahmed Hanbeli eğer sorsalar mezheb* 10) *îmâmā aḥmed ḥanbeli kedî şe şpiṭa mezheb* 11) *dimek nedür cevâb vir ki mezheb deyü onların* 12) *co şe znâci òdpōwedz mezheb znâci ṭiḥ îmâmuw*

190b (адаптованы варыянт)

1) *kangi mezhebinden sen cevâb vir îmâm (sic!) a'zâm Ebû Hanîfe* 2) «Якога мазгабу»³¹⁴ ты ёсць?» Адказвай: «Імама а'зам Абу Ханіфа 3) *mezhebindenem eğer sorsalar mezheb kaçdur* 4) мазгабу я ёсць». Калі спытаецца: «Мазгабу веле ёсць?» 5) *cevâb vir ki dört dür evvela îmâm-ı a'zâm (sic!)³¹⁵ ikinci* 6) Адказвай: «Чатыры. Першы – імама а'зама. Другі – 7) *îmâm-ı Şâfî üçüncü îmâm-ı Mâlikî dördüncü* 8) імама Шафіі. Трэці – імама Малікі. Чацвёрты – 9) *îmam-ı Ahmed Hanbeli eğer sorsalar mezheb* 10) імама Ахмеда Ханбалі». Калі спытаецца: «Мазгаб 11) *dimek nedür cevâb vir ki mezheb deyü onların* 12) што значыцца?» Адказвай: «Мазгаб значыць тых імамаў

191a (транслітарация)

1) *gittüleri yola dirler eğer sorsalar* 2) rōzeysce şe nâ čtīrī drōğī kedî şe şpiṭa 3) *îmâm a'zâm Ebû Hanīfa 'ilmini kimden* 4) *îmâm-i a'zam abū ḥanīfâ*

³¹² *Zuryet* (ад араб. ذرية [durriyya]) – дзедзі, нашчадкі.

³¹³ *Millet* (ад араб.: ملّة [milla]) – народ альбо рэлігійная супольнасць.

³¹⁴ *Мазгаб* (араб.: مذهب [maḏhab]) – літаральна: «кірунак руху») – багаслоўска-юрыдычная школа ў ісламе.

³¹⁵ У арыгінальным асманскім тэксце слова «імам» памылкова напісана з доўгім «і».

na'ūki ōd ƙōgō ƙe 5) *öğrendi cevâb vir ki Hammâdîden ve Hammâdî* 6) *nâūčil ōdpōwedz ōd ƙammādī dā a ƙammādī* 7) *Alƙamaydan ve 'Alƙama Ibrâhîmden ve Ibrâhîm* 8) *od 'alƙama ā 'alƙama ōd ibrahîma ā ibrahîm* 9) *'Abdallâhdan ve 'Abdallâh Ibn-i Mes'ûddan ve Ibn-i* 10) *ōd 'abdu-llâha a 'abdu-llâh ōd ibni mes'ūdā a ibni* 11) *Mes'ûd Hazreti Resûlden ve Hazreti Resûl* 12) *mes'ūd ōd ƙazreti resûlā a ƙazreti resûl ōd ƙazreti*

191a (адаптаваны варыянт)

1) *gittüleri yola dirlir eđer sorsalar* 2) **разыходжанне на чатыры дарогі». Калі спытае:** 3) *îmâm a'zâm Ebû Hanîfa 'ilmini kimden* 4) «**Імам-ы а'зама**³¹⁶ **Абу Ханіфа**³¹⁷ **навуцы ад каго** 5) *öğrendi cevâb vir ki Hammâdîden ve Hammâdî* 6) **навучыўся?» Адказвай:** «**Ад Хамадзі да**³¹⁸, **а Хамадзі** 7) *Alƙamaydan ve 'Alƙama Ibrâhîmden ve Ibrâhîm* 8) **ад Алькама, а Алькама, ад Ібрагіма, а Ібрагім** 9) *'Abdallâhdan ve 'Abdallâh Ibn-i Mes'ûddan ve Ibn-i* 10) **ад Абдуллага, а Абдулаг ад Ібні Мас'уда, а Ібні** 11) *Mes'ûd Hazreti Resûlden ve Hazreti Resûl* 12) **Мас'уд ад хазрэці расуля**³¹⁹, **а хазрэці расуль ад хазрэці**

191b (транслітарцыя)

1. *Cebrâilde[n] ve Hazreti Cebrâil Hazreti Rabbi-l-'âlemînden* 2) **ğebrâ'ila a ƙazreti ğebrâ'ıl ōd ŝtwürce swyâtä** 3) *netekim Kelâm-i Kadîminde büyüür (inna-d-dîna 'inda-llâhi al-islâm)* 4) **yâƙ w ƙur'âne yeŝt öznâymönö [...]** 5) *eđer sorsalar islâm nedir cevâb vir ki Allâh Te'âlâ* 6) **kedî ƙe ŝpića islâm co yeŝt wedpōwedz bōŝke** 7) *nîñ amr itdüğü nesneye büyüün ekmekdür ve men'i itdüğü* 8) **pržikāzanne cō yeŝt zâ reč iŝtōtnö mec i ōd pržečiwney** 9) *lerden kaçmakdur eđer sorsalar îmân nedir Allâhuñ* 10) **üceƙâc i ģröniceŝe trebâ kedî ƙe ŝpića îmân co yeŝt w bōŝke** 11) *birliğine ve resûlüñ hak peygamberliğine inânmakdur* 12) **yedinöŝtwö i w pōŝelŝtwö prâwdziwe i pröröctwö weric**

191b (адаптаваны варыянт)

1. *Cebrâilde[n] ve Hazreti Cebrâil Hazreti Rabbi-l-'âlemînden* 2) **Джабраіла, а хазрэці Джабраіл ад створцы свету». 3) netekim Kelâm-i Kadîminde büyüür (inna-d-dîna 'inda-llâhi al-islâm)** 4) **Як у Кур'ане азнаймёна: [...]**³²⁰. 5) *eđer sorsalar islâm nedir cevâb vir ki Allâh Te'âlâ* 6) **Калі спытаецца: «Іслам што ёсць?» Адповедзь:** «**Боскі** 7) *nîñ amr itdüğü nesneye büyüün ekmekdür ve men'i itdüğü* 8) **загад, што ёсць за рэч істотную мець і ад праціўнай** 9) *lerden kaçmakdur eđer sorsalar îmân nedir Allâhuñ* 10) **уцякаць**

³¹⁶ *Имам а'зам* (араб.: الإمام الأعظم [al-imam al-a'zam] – «вялікі імам») – эпітэт Абу Ханіфы. «Імам-ы а'зам» – трансплантацыя асманскай граматычнай канструкцыі з тэксту арыгінала.

³¹⁷ Абу Ханіфа і іншыя персаналі – гл. спасылкі да перакладу з Кітаба Луцкевіча.

³¹⁸ Частка афікса асманска-турэцкага аблатыву.

³¹⁹ Хазрэці расуль (тур.: hazreti resûl) – спадар-пасланнік.

³²⁰ У польскім перакладзе цытата з Кур'ана адсутнічае.

і засцерагацца трэба»³²¹. Калі спытаецца: «Іман што ёсць?» «У боскае 11) *birligine ve resûliñ hak peygamberliğine inânmağdur* 12) адзінства і ў пасольства праўдзівае і прароцтва верыць;

192a (транслітарцыя)

1) *dil ile ikrâr ve kalbile tasdik eylemekdür cennet* 2) **yenşikem wižnâwâc wnentrnôc-câmi ştwerdzene činic rây** 3) *ve cehennem ve sûri ve hisâb ve 'azâb kabri ve sirât* 4) і **peklô trômba i liğbe zdâwâne i mença ğrôbôwa priyşe prez-môşt** 5) *ve mîzân ve ölenleri kirü dirilmasına inânmağdur* 6) **ğreğow wôžene i že dnâ şöndnegô ž-mârṭwiḥ wştânü weric ṭrebâ** 7) *eğer sorsalar îmânun sıfâtı kaçdur cevâb* 8) **kedî se şpiṭa imânnih perşönuw wele yeşt ödpô** 9) *vir ki altıdur biri Allâh Te'âlâ hazretine îmân* 10) **wedz şeşc pirşe bôğü wşehmôcnemü imân** 11) *getürmekdür ikinci ferisṭehlere inânmağdur* 12) **prinüşic že büğ yeden inşegô nima drüğâ ânhâlôw wižnâwâc i weric**

192a (адаптаваны варыянт)

1) *dil ile ikrâr ve kalbile tasdik eylemekdür cennet* 2) **языком визнаваць, нутранасцямі сцвярджэнне чыніць; раю** 3) *ve cehennem ve sûri ve hisâb ve 'azâb kabri ve sirât* 4) і **пеклу, трубе і лічбы здаванню, і муцы грабавой, пераходу праз мост,** 5) *ve mîzân ve ölenleri kirü dirilmasına inânmağdur* 6) **грахоў уважванню і што дня Суднага з мёртвых уставанню верыць трэба.** 7) *eğer sorsalar îmânun sıfâtı kaçdur cevâb* 8) **Калі спытаецца: «Іманных персонаў»³²² веле ёсць?»** Адпа 9) *vir ki altıdur biri Allâh Te'âlâ hazretine îmân* 10) **ведзь: «Шэсць. Першая – Богу ўсемагутнаму іман** 11) *getürmekdür ikinci ferisṭehlere inânmağdur* 12) **прыносіць, што Бог адзіны, іншага няма. Другая – ангелаў визнаваць і верыць.**

192b (транслітарцыя)

1) *üçüncü kitâblara inânmağdur dördüncü peygamberlere* 2) **trece w kşengî weric čwarte w prôğokuw** 3) *beşinci kıyâmet gününe inânmağdur altıncı hayrı ve şer* 4) **pönte we şöndniy dzen weric şöşte döbre i zle** 5) *Allâh Te'âlâdan olduğına inânmağdur eğer sorsalar* 6) **z-wöli ştwöricelâ wşıştķô se şṭaye weric trebâ kedî se şpiṭa** 7) *îmânun başı nedür cevâb vir ki (lâ ilâha illâ allâhu)* 8) **îmânâ ğlôwâ cö yeşt ödpôwedz nimaş inşegô bôğâ tilķô yeden büğ** 9) *Muhammed resûli Allâh dir eğer sorsalar îmânun sözi* 10) і **muḥammed pösöl boşkiy kedî se şpiṭa imâanne slôwâ** 11) *nedür cevâb vir ki ziker itmekdür eğer sorsalar* 12) **cö yeşt ödpôwedz ziker činic kedî se şpiṭa**

192b (адаптаваны варыянт)

1) *üçüncü kitâblara inânmağdur dördüncü peygamberlere* 2) **Трэцяя – у кнігі верыць. Чацвёртая – у прарокаў.** 3) *beşinci kıyâmet gününe inân-*

³²¹ Пераклад аднаго з асноўных палажэнняў ісламу – араб.: الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر [al-amr bi-l-ma'rûf wa-n-nahy 'an al-munkar]: «Патрабаваць добрае і забараняць заганае».

³²² «Іманная персона» – пераклад турэцкага выразу *imanın sıfâtı* (іманны атрыбут, атрыбут веры). Далей ідзе пералічэнне шасці асноўных элементаў вымярэння веры, якое ў мусульманскай традыцыі атрымала назву «іман».

makdur altıncı hayrı ve şer 4) **Пятая – у Судны дзень верыць. Шостая – [што] добрае і злое** 5) *Allâh Te'âlâdan olduđına inânmakdur eđer sorsalar* 6) **з волі Стварыцеля ўсё здараецца, верыць трэба». Калі спытаецца:** 7) *îmânun başı nedür cevâb vir ki (lâ ilâha illâ allâhu)* 8) **«Імана галава што ёсць?»** Адказвай: **«Няма іншага бога, толькі адзіны Бог** 9) *Muhammed resûli Allâh dir eđer sorsalar îmânun sözi* 10) **і Мухамад – пасол боскі». Калі спытаецца: «Іманнае слова** 11) *nedür cevâb vir ki ziker itmekdür eđer sorsalar* 12) **што ёсць?»** Адказвай: **«Зікр чыніць». Калі спытаецца:**

193a (транслітарацыя)

1) *îmânun teni nedür cevâb vir ki beş vâkıt (sic!) namâz dir* 2) **іманный карпус цела цё уеşť ödpöwedz penc wâhtöw namâzu** 3) *eđer sorsalar îmânun budađı nedür cevâb vir ki* 4) **кеді şe şpiťa імәнне члönкі цё уеşť ödpöwedz** 5) *takwâ dur eđer sorsalar îmânun derisi* 6) **böyâzn кеді şe şpiťa імәннâ şķürâ** 7) *nedür hayâ dir eđer sorsalar îmânun iliñi nedür* 8) **цё уеşť pöķörâ і pöşlüşenştwö кеді şe şpiťa імәннâ döbröc цё уеşť** 9) *cevâb vir ki du'âdur eđer sorsalar îmânun* 10) **ödpöwedz du'â'i çili prözbâ кеді şe şpiťa іманный** 11) *göbeđi nedür cevâb vir ki ihlâs dur eđer sor* 12) **žölöndeķ цё уеşť wedpöwedz (qul huwa allâhu) кеді şe**

193a (адаптаваны варыянт)

1) *îmânun teni nedür cevâb vir ki beş vâkıt (sic!) namâz dir* 2) **«Іманны корпус цела што ёсць?»** Адказвай: **«Пяць вахтаў намазу»³²³**. 3) *eđer sorsalar îmânun budađı nedür cevâb vir ki* 4) **Калі спытаецца: «Іманныя члönкі³²⁴ што ёсць?»** Адказвай: 5) *takwâ dur eđer sorsalar îmânun derisi* 6) **«Боязнь»³²⁵**. Калі спытаецца: **«Іманна скура** 7) *nedür hayâ dir eđer sorsalar îmânun eliñi nedür* 8) **што ёсць?» «Пакора і паслушэнства»³²⁶**. Калі спытаецца: **«Іманна добрасць³²⁷ што ёсць?»** 9) *cevâb vir ki du'âdur eđer sorsalar îmânun* 10) Адказвай: **«Дуаі³²⁸ ці просьба»**. Калі спытаецца: **«Іманны** 11) *göbeđi nedür cevâb vir ki ihlâs dur eđer sor* 12) **страўнік што ёсць?»** Адказвай: **«Qul huwa Allâhu»³²⁹**. Калі

193b (транслітарацыя)

1) *salar îmân sende midir sen îmânda mısın cevâb vir ki* 2) **şpiťa çĩ імән w töbe znäydüyeşe çĩ tĩ w імәне ödpöwedz** 3) *îmân bende dir ve ben îmânlıyam*

³²³ «Пяць вахтаў намазу» – маецца на ўвазе абавязак мусульманіна маліцца пяць разоў на дзень.

³²⁴ «Іманныя члönкі» – пераклад выразу *îmânun budađı* (літаральна: галіны іману).

³²⁵ «Боязнь» – пераклад тэрміна таква (араб.: تقوى [taqwā] – «богабаязнасць»).

³²⁶ «Пакора і паслушэнства» – пераклад тэрміна хайа (араб.: حياء [ḥayā'] – літаральна: «сарамлівасць»).

³²⁷ «Добрасць» – відавочна, памылковы пераклад слова еліні («рука» з паказальнікам прыналежнасці), якое перакладчык пераблытаў са словам iyilik («дабрыня»).

³²⁸ Дуаі альбо дуа (ад араб.: دعاء [dua]) – малітва.

³²⁹ Qul huwa Allâhu – араб.: «Скажы: ён Аллаг» – першыя словы 112-й суры Кур'ана, якая лічыцца адной з найважнейшых.

ve ben mü'minem î mân 4) **î mân we mne a yâ z î mânem i yâ yeždem wernikem î mân** 5) benim sıfâtımdır eğer sorsalar î mân kaçdur cevâb vir ki 6) **möyö yeşť persünö kedî se şpîta î mânöw wele yeşť ödpöwedz** 7) beşdür biri ferîştehler î mânıdur ana î mân metbû' dirler 8) **penc yeden ferîştehler î mân ten î mân metbû' nâziwâse** 9) ve biri [a yeden] peygamberler î mânıdur ana î mân maqsûd 10) **a yeden peygamberler î mân ten î mân maqsûd** 11) dirler biri mü'minler î mânıdur ana î mân makbûl dirler 12) **nâziwâse yeden mü'minler î mân ten î mân mekbûl nâziwâse**

193b (адаптованы варыянт)

1) salar î mân sende midir sen î mânıdur mısın cevâb vir ki 2) **спытаецца: «Ці іман у табе знаходзіцца, ці ты ў імане?»** Адказвай: 3) *î mân bende dir ve ben î mânlıyam ve ben mü'minem î mân* 4) **«Іман ува мне, а я з іманам, і я ёсць вернікам, іман** 5) benim sıfâtımdır eğer sorsalar î mân kaçdur cevâb vir ki 6) **мая ёсць персона³³⁰»**. Калі спытаецца: **«Іманаў веле ёсць?»** Адказвай: 7) beşdür biri ferîştehler î mânıdur ana î mân metbû' dirler 8) **«Пяць. Адзін – ферыштэлэр³³¹ іман, той іман матбуа называецца.** 9) ve biri [a yeden] peygamberler î mânıdur ana î mân maqsûd 10) **А адзін – пейгамберлер³³² іман, той іман максуд** 11) dirler biri mü'minler î mânıdur ana î mân makbûl dirler 12) **называецца. Адзін – мумінлер³³³ іман, той іман макбуль называецца.**

194a (транслітарация)

1) biri münâfikler î mânıdur ana î mân merdûd dür dirler 2) **yeden münâfikler ten î mân merdûd nâziwâse** 3) biri mübtediler ana î mân mewkûf dirler 4) **yeden mubtediler î mân ten î mân mewkûf nâziwâse** 5) *î mâm Şemsi-l-E'immeti ('aleyhi-r-rahmati wa-l-ğufrân)* 6) **î mâm şemsi-l-e'immeti ('aleyhi ar-rahmeti wa-l-ğufrân)** 7) eydür herlere ve 'avrata dîn 'ilmîni bilmek 8) **möwil že každemü menşcizne i kôbece dō wyari nâ'uki wedzec** 9) fârzdur (sic!) bilmesse ve üğrenmesse ne namâzi namâz ve ne oruci kabûl 10) **fârzem yeşť a kedî ne-'ûmi i ne-'ûçise ani namâz ne-namâzem prîyentim** 11) olur ve nikâhi nikâh olur ataya ve anaya kıyâmet 12) **ne-bendze anî nekâh nekâhem ne-bendze öycöwi i mâtce dnâ**

194a (адаптованы варыянт)

1) biri münâfikler î mânıdur ana î mân merdûd dür dirler 2) **Адзін – мунафіклер³³⁴, той іман мердуд называецца.** 3) biri mübtediler ana î mân

³³⁰ Персона – тут: пераклад турэцкага слова «sıfat» («атрыбут, уласцівасць»).

³³¹ *Ферыштэлэр* (тур.: ferîsteler) – анёлы, адз. л.: ferîşte (ад перс.: فرشته [ferešteh] з тым жа значэннем).

³³² *Пейгамберлер* (тур.: peygamberler) – прарокі, пасланнікі, адз. л.: peygamber (ад перс.: پیغمبر [payğambar] альбо پیغامبر [payğambar] – «вястун, пасланнік, прарок»).

³³³ *Мумінлер* (тур.: müminler) – прававерныя, адз. л. mümin (ад араб.: مؤمن [mu'in] з тым жа значэннем).

³³⁴ *Мунафіклер* (тур.: münâfikler) – крывадушнікі, адз. л.: münâfik (ад араб.: منافق [münâfiq] з тым жа значэннем).

mewkûf dirler 4) Адзін – *мубтэдылер*³³⁵, той іман *маўкуф* называецца. 5) *îmâm Şemsi-l-E`immeti* ('*aleyhi-r-rahmati wa-l-ğufrân*) 6) Імам Шэму-ль-э'иммаці<sup>336</sup> ('*aleyhi ar-rahmeti wa-l-ğufrân*)<sup>337</sup> 7) *eydür herlere ve `avrata dîn `ilmini bilmek* 8) мовіў, што кожнаму мужчыне і жанчыне да веры навукі ведаць 9) *fâz dur (sic!) bilmesse ve öğrenmese ne namâzı namâz ve ne orucı kabûl* 10) *фарзам* ёсць. А калі не ўмее і не вучыцца, ані *намаз намазам прынятым* 11) *olur ve nikâhi nikâh olur ataya ve anaya kıyâmet* 12) не будзе, ані *ніках*³³⁸ *нікахам* не будзе. Бацьку і матцы дня

194b (транслітарацыя)

1) *günde katı `azâb olur ki evlâdıları dîn `ilmi* 2) *şöndneğö menķā welķā bendze že dzeciý şwöyih cö dö wârî nâükî* 3) *üğrenmediler her kişiye lâzimdür ehline ve evlâdine dîn* 4) *ne-`üçilî kâzdemü pötrebâ žöne i dzeciý wyarî* 5) *ve îmân ve islâm üğrede eğer eri taksırât itse öğrenmese* 6) *îmânu islâmu nâüçac kedî mönž öplöşniy i ne-`üç*³³⁹ *žünü* 7) *yevm kıyâmetde `azâb olur ol `avrata câ`iz dür ki erinde* 8) *dnâ şöndneğö menķa mec bendze taķöwey kōbece gödzise öd menžâ* 9) *dostursız ve izinsiz `ülemâye varub dîn ve îmân* 10) *bez pržiya-celâ i dözwölü do `ulimî isc şö*³⁴⁰ *dö wyarî îmânu* 11) *ve islâm üğrene ve dahî üç kişiye kıyâmet gününde katı* 12) *i islâmu uçicşe i yeşce trem öşöböm dnâ şöndneğü welķā*

194b (адаптаваны варыянт)

1) *günde katı `azâb olur ki evlâdıları dîn `ilmi* 2) Суднага мука вялікая будзе, што дзяцей сваіх да веры навуцы 3) *üğrenmediler her kişiye lâzimdür ehline ve evlâdine dîn* 4) не вучылі. Кожнаму патрэбна жонку і дзяцей веры, 5) *ve îmân ve islâm üğrede eğer eri taksırât itse öğrenmese* 6) іману, ісламу навучаць. Калі муж аплешны і не вучыць жонку, 7) *yevm kıyâmetde `azâb olur ol `avrata câ`iz dür ki erinde* 8) дня Суднага муку мець будзе. Такой жанчыне належыць³⁴¹ ад мужа 9) *dostursız (sic!) ve izinsiz*

³³⁵ *Мубтэдылер* (тур. *mübtedi`ler*) – наватворцы, адз. л. *mübtedi`* (ад араб.: *مبتدع* [mubtadi`] з тым жа значэннем). *Mübtedi`ler* *îmâni* (іман «наватворцаў» – тых, хто самавольна дадае да веры тыя ці іншыя рытуалы і практыкі). Ад арабска-мусульманскага тэрміна *بدعة* [bid`a] – «наватвор». У большасці выпадкаў тэрмін мае негатывную канатацыю, а з'явы, якія ім абазначаюцца, лічацца скажэннем веры і асуджаюцца.

³³⁶ Араб.-тур.: «Імам сонца імамаў»: верагодна, маецца на ўвазе імам Абу Бакр Мухамад ібн Ахмад ас-Сарахсі (*أبو بكر محمد بن أحمد السرخسي*) (пам. у 1090 г. у Фергане). Выбітны ханафіцкі багаслоў, тэксты якога перакладаліся на стараасманскую мову і былі папулярнымі ў тым ліку і сярод мусульман Асманскай імперыі.

³³⁷ Араб.-тур.: «Міласць над ім і дараванне грахоў».

³³⁸ *Ніках* (араб. *نكاح* [nikāḥ]) – шлюб, сужэнства, якое адпавядае мусульманскаму закону. Перад словамі пра *ніках* прапушчаны пераклад выразу *ve ne orucı kabûl olur*: «І пост прыняты не будзе».

³³⁹ Верагодна, памылка замест *ne-`üçî*.

³⁴⁰ Памылкова замест: *cö*.

³⁴¹ Асманска-турэцкае слова *caiz* са значэннем «дазваляецца» перакладзена на польскую мову словам «*gödzise*».

'ulemâye varub dîn ve î mân 10) без прыяцеля³⁴² і дазволу да улемаў³⁴³ ісці, каб да веры, іману 11) ve islâm üğrene ve dahî üç kişiye kıyâmet gününde katı 12) і ісламу вучыцца. І яшчэ тром асобам Суднага дня вялікая

195a (транслітарцыя)

1) 'azâb olur evvelâ ataya ve anaya ve erine niçün men'i 2) menkâ bendze perwşâ öycü i mâtce i menzöwi çemü we lehce 3) idüb taksiratlık itdühün üğrenmediühün deyü 4) wâzili öplöşnemi bilî ne-üçili mowic bendö 5) eğer sorsalar guslün farzı kaçdur et üçdür 6) kedî-se şpişa ğuslôwiĥ fârzöw wele ödpöwedz trî 7) biri ağzına ve biri burnına mübâlîge ile su virmekdir 8) yeden w röt yeden w nös pö tri râzi wödî dâwâc 9) ve biri başından aşağa varınca camî'i bedenin yumağdur 10) â yeden öd ğlôwi wdöle idönc wşıştke cälö mic 11) şöyle ki bir kılıñ dibi kuru kalmaya eğer sorsalar 12) tâķ žebî pöd yednim wlösem şühü ne-zöştalı kedî-se şpişa

195a (адаптаваны варыянт)

1) 'azâb olur evvelâ ataya ve anaya ve erine niçün men'i 2) мука будзе. Найперш – бацьку, і матцы, і мужу. «Чаму вы ігна 3) idüb taksiratlık itdühün üğrenmediühün deyü 4) равалі, аплошнымі былі, не вучылі?» – мовіць будучь. 5) eğer sorsalar guslün farzı kaçdur et üçdür 6) Калі спытаецца: «Гуслёвых фарзаў веле?» Адказвай: «Тры. 7) biri ağzına ve biri burnına mübâlîge ile su virmekdir 8) Адзін – у рот, адзін – у нос па тры разы вады даваць. 9) ve biri başından aşağa varınca camî'i bedenin yumağdur 10) А адзін – ад галавы і ўніз усё цела мыць 11) şöyle ki bir kılıñ dibi kuru kalmaya eğer sorsalar 12) так, каб ні пад адным воласам суха не засталася. Калі спытаецца:

195b (транслітарцыя)

1) sünnet üzere gusül nice olur et evvel iki elleri üç 2) pödlüg sunnetu ğusl yâķ bendze öpüwedz wprüdî öbe rence řri râzi 3) kerre yuya ondan istincâ ide eğer bedeninde nicâset var ise 4) mic pöřim ü röt ü nös a kedî nâ cele neçiştoşc yeř 5) yuya ondan namâz için alduđı abdest gibi abdest 6) ümic pöřim dlâ namâzu yâķ-bi abdest abdest 7) ala ve lakin ayakları yomaya ba'de başdan aşağa 8) brâc tilķö nögî ne-mic pöřim öd ğlôwi aź wdül 9) hrandamina (sic!) üçer kerre suduđa (sic!) soñra ayakların 10) nâ kâžden çloneķ pö řri râzi wöde lâc pöřim nögî 11) pâk yerde yuya müsta'mel su bulařmaya eğer 12) nâ çişřim meycü mic žebi w te wode ne öbmâçâl kedî

195b (адаптаваны варыянт)

1) sünnet üzere gusül nice olur et evvel iki elleri üç 2) «Паводле суннету гусуль як будзе?» Адказвай: «Наперад абедзве рукі тры разы 3) kerre yuya ondan istincâ ide eğer bedeninde nicâset var ise 4) мыць, потым у рот,

³⁴² Памылка ў польскім перакладзе. Павінна быць «без загаду». Памылка ўзнікла праз апіску ў асманска-турэцкім арыгінале: *dostursız* замест *düstursız*.

³⁴³ Улемы (тур.: *ulema*; ад араб.: علماء [*'ulamā'*] – вучоныя) – мусульманскія вучоныя-багасловы, адз. л.: *алім* (тур.: *âlim*; араб.: عالم [*'âlim*]).

у нос. А калі на целе нячыстасць ёсць, 5) *yuya ondan namâz için aldugı abdest gibi abdest* 6) **умыць. Потым для намазу як бы абдэст абдэст** 7) *ala ve lakin ayakları yomaya ba'de başdan aşığa* 8) **браць, толькі ногі не мыць. Потым ад галавы і ўздоўж** 9) *hrandamina (sic!) üçer kerre suduğa (sic!) soñra ayakların* 10) **на кожны шлунак па тры разы ваду ліць, потым ногі** 11) *pâk yerde yuya müsta'mel su bulaşmaya eğer* 12) **на чыстым месцы мыць, каб у той вадзе не абмачыў. Калі**

196a (транслітарацыя)

1) *'avrat ise saçların çozmayub dibini ıslatsa* 2) **newāşfâ tō žebi wlōšī nā glōwe ne-rōżwenzāwši ħōc-bī** 3) *câ'iz değıldür saçın çozub gūsül eylesün* 4) **yâķ mōčilâ ne-gōdzi se wlōšī rōżwezāwši ğusul brâc** 5) *eğer sorsalar urucuñ şartları kaçdur et* 6) **kedī-se şpiṭa bosniķowih šartuw wele yeşť ödpōwedz** 7) *üçdür biri yemekden içmekden cimâ'dan ve biri uruc için* 8) **ṭri yeden ne-yeşc ani-pic i şpōlečenşṭwa ne-mec yeden dō pōşniķū** 9) *niyyet itmekdur imâmi a'zam hazretlerinden* 10) **niyyet činic imâmi e'zam yehō milōsc** 11) *rivâyetdür ki imâm olan kişiyе dört mes'ele* 12) **ōznāymil iz imâm te čtiri mes'ele i**

196a (адаптаваны варыянт)

1) *'avrat ise saçların çozmayub dibini ıslatsa* 2) **жанчына, то каб валасы на галаве не развязаўшы, хоць бы** 3) *câ'iz değıldür saçın çozub gūsül eylesün* 4) **як мачыла – не падыходзіць. Валасы развязаўшы, гусуль браць». 5) eğer sorsalar urucuñ şartları kaçdur et** 6) **Калі спытаецца: «Поснікавых шарты»³⁴⁴ веле ёсць?»** Адказвай: 7) *üçdür biri yemekden içmekden cimâ'dan ve biri uruc için* 8) **«Тры. Адзін – не есці, і не піць, і спалучэнства не мець. Адзін – да посніку** 9) *niyyet itmekdur imâmi a'zam hazretlerinden* 10) **нійет»³⁴⁵ чыніць. Імамы а'зам, яго міласць, 11) rivâyetdür ki imâm olan kişiyе dört mes'ele** 12) **азнайміў, што імаму тыя чатыры пытанні**

196b (транслітарацыя)

1) *soralar bilürse imâmati câ'iz dür eğer bilmesse* 2) **wedzec ṭrebâ yesli wi ṭō imamem gōdzi se bic a yesli ne-we** 3) *câ'iz degildür eğer sorsalar sen bizim imâm sen seniñ* 4) **ṭō se ne-gōdzi kedī se şpiṭa ṭi nâşim imâmem ā ṭwōyim** 5) *imâm kimdür cevâb kur'andur eğer sorsalar biz* 6) **imâmem ṭtō ödpōwedz ṭur'an kedī-se şpiṭa mī** 7) *saña uyarızsen kime uyarsın cevâb hazreti resûle* 8) **zâ ṭōbō öbreķami-se a ṭi zâ kim ödpōwedz zâ prōrōkem** 9) *uyarım eğer sorsalar bizim namâzımız seniñle tamâm* 10) **yehō milo[...]şc kedī-se şpiṭa nâş namâz zâ ṭōbū züpelnîy**

196b (адаптаваны варыянт)

1) *soralar bilürse imâmati câ'iz dür eğer bilmesse* 2) **ведаць трэба. Калі ведае, то імамам прыдатны быць, а калі не ведае, 3) câ'iz degildür eğer**

³⁴⁴ *Шарт* (араб. شرط [šart]) – умова. Поснікавыя шарты – умовы посту.

³⁴⁵ *Нійет* (ад араб.: نية [niyya] – «намер») – звычайна: намер здзейсніць пэўную малітву, які выказваецца непасрэдна перад малітвай. Тут: выказаць намер пачаць пост.

sorsalar sen bizim imâm sen seniñ 4) то не прыдатны. Калі спытаецца: «Ты нашым імам, а тваім 5) imâm kimdür cevâb kur'andur eğer sorsalar biz 6) імам хто?» Адказвай: «Кур'ан». Калі спытаецца: «Мы 7) saña uyarızsen kime uyarısın cevâb hazreti resûle 8) за табою абракаемся, а ты за кім?» Адказвай: «За прарокам, 9) uyarım eğer sorsalar bizim namâzımız seniñle tamâm 10) яго міласцю». Калі спытаецца: «Наш намаз за табою зупоўны

197a (транслітарацыя)

1) *olur ya seniñ namâz kimiñle tamâm olur cevâb vir ki 2) bendze a řwuy namâz zâ kim zûpelniy bendze ödpöwedz iz 3. Muhammed Mustafâniñ řeri'atiyle tamâm olur eğer sor 4) zâ muħammed muřtafâ řerī'atem zûpelniy bendze kedī-se 5) salar sen bizim-mi namâzını kıluyursen yoksa seniñ-mi 6) řpiřa ċi-tī nâř namâz klanâyesse ċi řwuy 7) namâzi kıluyursen ben siziñ nâ'ibinizim namâz kendüme 8) namâz klanâyesse yâ wâřim imâmem namâz dlâ sebe 9) kılarım bu dört su'âli bilmesse imâmati câ'iz değildür 10) klanâmse te ċřiri zâpitännâ newâdömiy imâmem ġâ'iz ne-ğödzise 11) bundan soñra otuz iki farz beyân ulumur evvelâ 12) z-tönd pöřim tridzeřc dwâ ferzi eznâymüye-se ewwelâ*

197a (адаптаваны варыянт)

1) *olur ya seniñ namâz kimiñle tamâm olur cevâb vir ki 2) будзе, а твой намаз за кім зупоўны будзе?» Адказвай, што 3) Muhammed Mustafâniñ řeri'atiyle tamâm olur eğer sor 4) за Мухамад Мустафа шарыятм³⁴⁶ зупоўны будзе. Калі 5) salar sen bizim-mi namâzını kıluyursen yoksa seniñ-mi 6) спытаецца: «Ці ты наш намаз кланяешся, ці свой 7) namâzi kıluyursen ben siziñ nâ'ibinizim namâz kendüme 8) намаз кланяешся?» «Я вашым імам намаз для сябе 9) kılarım bu dört su'âli bilmesse imâmati câ'iz değildür 10) кланяюся». Хто тыя чатыры запытанні не ведае, імам (ġâ'iz)³⁴⁷ не прыдатны. 11) bundan soñra otuz iki farz beyân ulumur evvelâ 12) Пасля гэтага трыццаць два фарзы даведацца. Ewwelâ³⁴⁸*

197b (транслітарацыя)

1) *altı řartı sıfâtı imâni (amantu bi-llâhi ve malâ'ikatihi wa-kutubihi 2) řeřc řârřow perřonī imâne weric we būga we anhelī w kitâbi 3) wa-rusulihı wa-l-yawmi-l-âřiri wa bi-l-qadri ĥayrihi wa řarrihi min allâhi 4) w pröröři i w dzen öřtäřniy cö yeřř döbreğü i zleğö že řwöri 5) ta'âlâ wa-l-ba'ta-l-ba'da-l-mawti) bâb islâm řartı 6). řřwöricelskey řřäye-se weric řö yeřř islâm řarřı 7) beřdür savmı salâtu haccı el-zekât kaleme-'i řehâdet dür 8) penc pöřř ramařân namâz pec dö ĥağğü iřci zekewet dâwâc i řlówâmi wiznâwâc 9) ve dahî abdestüñ*

³⁴⁶ Шарыят (араб.: شريعة [řarī'a] – у першапачатковым значэнні «шлях») – комплекс мусульманскіх законаў.

³⁴⁷ Рэшта асманскага арыгіналу.

³⁴⁸ Тур.: спачатку.

farzi dört dür evvelki ellerini dirseklerinden 10) **a yeşce abdestniye färzi çt̄iri yeş̄t perşiy rence z-lōkce** 11) *üç parmak yukarı yumakdır ikinci yüzün yumakdır* 12) **nā t̄ri pālce w ğüre mic dr̄ūġiy t̄wār mic**

197b (адаптованы варыянт)

1) *altı şartı sıfâtı îmâni (amantu bi-llâhi ve malâ'ikatihî wa-kutubihî 2) шэсьц шартаў персоны іманнай*³⁴⁹: **верыць у Бога, у ангелаў, у кітабы**³⁵⁰, 3) *wa-rusulihî wa-l-yawmi-l-âhiri wa bi-l-qadri ħayrihî wa šarrihî min allâhi* 4) **у прарокаў і ў дзень апошні, што ёсць добрага і злага – гэта творы** 5) *ta'âlâ wa-l-ba'ta-l-ba'da-l-mawti) bâb islâm şartı* 6) **стварыцельскія сталіся, верыць. Тое ёсць ісламу шартаў**³⁵¹ 7) *beşdür savmı salâtı hacce el-zekât kaleme-î şehâdet dür* 8) **пяць: пост рамазан, намаз пець, да хаджу ісці, закят даваць і словамі вызнаваць**³⁵². 9) *ve dahî abdestiñ farzi dört dür evvelki ellerini dirseklerinden* 10) **А яшчэ абдэстныя фарзы**³⁵³ **чатыры ёсць. Першы – з локця** 11) *üç parmak yukarı yumakdır ikinci yüzün yumakdır* 12) **на тры пальцы ўгару мыць. Другі – твар мыць.**

198a (транслітарцыя)

1) *üçüncü başına dört bülükden bir bülük mesih itmekdir* 2) **тreciy nā ğlöwe z çt̄ireĥ çenşciy yednō çenşc z̄mōčic t̄rebā** 3) *dördüncü ayakları tapuklardan üç parmak yukarı* 4) **čwärtiy nōġi pōwižey kōşteĥ nā t̄ri pālce w ğüre** 5) *yumakdır ve dahî teyemmemi farzları üçdir evvel niyyet* 6) **mic i yeşce teyemmim färzūw t̄ri pirşiy niyyet** 7) *itmekdür ikinci iki elin ayasin yere zarb idüb* 8) **činic dr̄ūġiy öbümā renķōmā pō čiştey zemi ūdariwši** 9) *yüzine sürmek üçüncü tekrâr ellerini ayasin* 10) **pō t̄wāri pōtric t̄reciy pōwtürne renķōmā pō čiştey** 11) *yere zarb idüb kollarına sürmek ve altı dahî* 12) **zemi ūderiwši pō renķō pōtric a šesc yeşce**

198a (адаптованы варыянт)

1) *üçüncü başına dört bülükden bir bülük mesih itmekdir* 2) **Трэці – на галаве з чатырох частак адну частку змачыць трэба.** 3) *dördüncü ayakları tapuklardan üç parmak yukarı* 4) **Чацвёрты – ногі вышэй костак на тры пальцы ўгару** 5) *yumakdır ve dahî teyemmemi farzları üçdir evvel niyyet* 6) **мыць. І яшчэ тэйеммум фарзаў**³⁵⁴ **тры. Першы – ніюет** 7) *itmekdür ikinci iki*

³⁴⁹ Шэсьц шартаў іманнай персоны – шэсьц складнікаў вымярэння рэлігіі, якое атрымала назву «іман» (вера).

³⁵⁰ *Кітаб* (ад араб.: كتاب [kitāb] – «кніга») – тут: святая кніга.

³⁵¹ *Шарты* ісламу (умовы ісламу) – складнікі вымярэння рэлігіі, якое атрымала назву «іслам» (пакорнасць богу). Маюцца на ўвазе так званыя «пяць слупоў ісламу».

³⁵² Словамі вызнаваць – прамовіць сімвал веры ісламу: «Няма бога акрамя Аллага, і Мухамад – пасол Аллага».

³⁵³ *Абдэстныя фарзы* – дзеянні, абавязковыя пры звычайным умыванні.

³⁵⁴ *Тэйеммум* (ад араб.: تيمم [tauyammum]) – рытуальнае ўмыванне (вялікае альбо звычайнае) пяском альбо чыстай зямлёй. Робіцца ў выпадку адсутнасці вады. Фарзы тэйеммуму – абавязковыя дзеянні пры такім умыванні.

elin ayasin yere zarb idüb 8) чыніць. Другі – абедзвюма рукамі па чыстай зямлі ўдарыўшы, 9) *yüzine sürmek üçüncü tekrâr ellerini ayasin* 10) па твары пацерці. Трэці – паўторна рукамі па чыстай 11) *yere zarb idüb kollarına sürmek ve altı dahî* 12) зямлі ўдарыўшы, па руках пацерці. А шэсць яшчэ

198b (транслітарацыя)

1) *fârz namâzden evvel taşra olan şartlardur evvelki budur* 2) **fârzōw namâzniḥ nâdwurniḥ pirşe tō yeşt̄ šārṭī perwšiy čišṭō** 3) *pâk suyla gusül alamakdır ikinci libâs pâk olmakdır üçüncü* 4) **wōdō ğusel brâc drüġī şūḵnâ čišṭa žebi bilâ ṭreciy** 5) *namâz kılaçak yer pâk olmakdır dörüncü niyyet eylemekdır* 6) **ġdze namâz ḵlânâcca meysce čišṭa žebi bilō čwârṭiy dordunġī niyyet činic** 7) *beşinci vâktiyle beş vâkit namâz kılmakdır altıncı kiblaya* 8) **pōntiy nâ wâḥce penc wâḥtuw namaz ḵlânecişe şüşṭiy pruciw pōlūdna** 9) *karşu durmakdır içindeki olan namâzın farzlarıdır* 10) **ştâwâc dū nāmâzu we srōdḵu znâydüyōnce namâzniye fârzī** 11) *evvelki iftitâh tekbîr ikinci kıyâm üçüncü kara'at dördüncü* 12) **perwšiy iftitâḥ tekbîr drüġiy w kıyâme ṭreciy ḵur'anne peccō čwârṭiy**

198b (адаптаваны варыянт)

1) *fârz namâzden evvel taşra olan şartlardur evvelki budur* 2) **фарзаў намазных надворных. Першы – тое ёсць шарты. Першы – чыстай** 3) *pâk suyla gusül alamakdır ikinci libâs pâk olmakdır üçüncü* 4) **вадой гусэль браць. Другі – сукно³⁵⁵ чыстае каб было. Трэці –** 5) *namâz kılaçak yer pâk olmakdır dörüncü niyyet eylemekdır* 6) **дзе намаз кланяцца, месца чыстае каб было. Чацвёрты (dordunġī)³⁵⁶ – нійет чыніць. 7) beşinci vâktiyle beş vâkit namâz kılmakdır altıncı kiblaya** 8) **Пяты – на вахце пяць вахтаў намаз кланяцца³⁵⁷. Шосты – насупраць палудня** 9) *karşu durmakdır içindeki olan namâzın farzlarıdır* 10) **станавіцца да намазу. Намазныя фарзы, што ў сродку знаходзяцца³⁵⁸. 11) evvelki iftitâh tekbîr ikinci kıyâm üçüncü kara'at dördüncü** 12) **Першы – іфцітах такбір³⁵⁹. Другі – у кыям³⁶⁰. Трэці – кур'аннае пяццё. Чацвёрты –**

199a (транслітарацыя)

1) *ruku'i beşinci sücûd altıncı son tihyyâtda teşehhüd* 2) **dō rukuū pōntiy dō seġdeyū šōttiy w drüġim et-teḥiyyât pō 'abdū** 3) *mikdârı ...* 4) **we resüle** 5) *oturmakdır ya'nî et-tehiyyâtü okuyacak kadâr oturmak* 6) **şedzec že pō et-**

³⁵⁵ Сукно – тут: адзенне.

³⁵⁶ Рэшта асманскага арыгінала.

³⁵⁷ На вахце пяць вахтаў намаз кланяцца – своечасова маліцца пяць разоў на дзень.

³⁵⁸ Срадковыя (таксама: срэдкавыя/срэтковыя) фарзы – унутраныя (калька з тур.: için-deki) фарзы. Унутранымі фарзамі называецца абавязковая паслядоўнасць дзеянняў пры маленні.

³⁵⁹ *İfciṭax takbîr* – маецца на ўвазе неабходнасць прамовіць у пачатку малітвы формулу ўзвялічвання Аллага «Аллаг Акбар».

³⁶⁰ *Кыям* (тур.: kıyam; араб.: قیام – літаральна: «стаянне») – маецца на ўвазе, што маліцца трэба стоячы.

tehiyyātu peccō sedec yešt 7) *farzdur guslūñ farzi ücdir mâzmazâ ikinci istincâ* 8) *farz ğuslōwe fārzī t̄ri ü rōt wōdō brāc drūgiy ü nōš wādū brāc* 9) *üçünci cümle bedenî yomak ve dahî namâzın vâcibları* 10) *ṭreciy wšišтке cālō mic a yešče namāzniye wāġibi* 11) *yedidir her rik'atda bir fâtiha okumakdır hem bir* 12) *şedim perwšī w kâždim reke'ace rāz al-ḥamdu pec ī yeden*

199a (адаптованы варьянт)

1) *ruku'i beşinci sücüd altıncı son tihyyâtta teşehhüd* 2) да *рукую*³⁶¹. Пяты – да *сэдждэю*³⁶². Шосты – па другому разу (?) *at-maḫiūat*³⁶³ па *abdū*³⁶⁴ ... 3) *mikdârī ...* 4) *i rasulū*³⁶⁵ 5) *oturmakdur ya'nî et-tehiyyâtü okuyacak kadâr oturmak* 6) *сядзець, па ат-тяхійяту пенню сядзець ёсць* 7) *farzdur guslūñ farzi ücdir mâzmazâ ikinci istincâ* 8) *фарз. Гуслёвых фарзаў тры. У рот ваду браць. Другі – у нос ваду браць.* 9) *üçünci cümle bedenî yomak ve dahî namâzın vâcibları* 10) *Трэці – усё цела мыць. А яшчэ намазных ваджыбаў* 11) *yedidir her rik'atda bir fâtiha okumakdır hem bir* 12) *сем. Першы – у кожным рэкеаце раз (al-ḥamdu)*³⁶⁶ *пець і адзін*

199b (транслітарация)

1) *surey ya üç ayet koşmakdır te'dili erkân namâz* 2) *sürey albō t̄ri ayeti pec drügō yāk nâydōqlādney i nâypōwāžney namâz* 3) *kılmakdır gündüz namâzları ihfaylen ukumakdır* 4) *klānecse ṭreciy dzenne namâz pōcihū pec çwärtiy* 5) *giçe namâzları cehrile okumaқdır vitriden soñra* 6) *nōcne namâzī ğehrile ğlōsnō pec pōntiy ü witrū namâze* 7) *kunût du'â okumakdır evvelki tehiyyâtde yarısına oturmakdır* 8) *(allahumma innâ nasta'înuka) pec šoştiy perwše we et-tehiyyātu dō pōlōwi sedzenne şedmiy* 9) *son tehiyyâtde ahıarak oturmakdur eđer sor* 10) *w druġi et-tehiyyātu až dō kōncâ sedec kedise* 11) *salar her namâzun azânı ve ikâmeti vardur cenâzenün* 12) *şpiṭa že dō kâždegō namâzu azan i kâmmet yešt do ğenâzeyü*

199b (адаптованы варьянт)

1) *surey ya üç ayet koşmakdır te'dili erkân namâz* 2) *сурэй*³⁶⁷ *альбо тры аяты пець. Другі – як найдакладней і найпаважней намаз* 3) *kılmakdır gündüz namâzları ihfaylen ukumakdır* 4) *кланяцца. Трэці – дзённа намаз паціху пець. Чацвёрты –* 5) *giçe namâzları cehrile okumaқdır vitriden soñ-*

³⁶¹ *Рукуй/руку'* (ад араб.: ركوع [rukū']) – паясны паклон у мусульманскай малітве.

³⁶² *Сэдждэю/сэдждэ* (ад араб. – سجدة [sağda]) – зямны паклон у мусульманскай малітве.

³⁶³ *Ат-махіуат* (араб.: التحیات [at-taḫiyyāt]) – «прывітанні» – малітва (дуа), якая чытаецца напрыканцы кожнага малення. Атрымала назву па першым слове.

³⁶⁴ *Абд* (араб.: عبد ['abd]) – «раб» – магчыма, частка тэафорнага імені. Тэкст абрываецца, таму сэнс застаецца няясным.

³⁶⁵ *Расуль* (араб.: رسول [rasūl]) – пасланнік.

³⁶⁶ *Рэкеат, ракаат* (араб.: ركعة) – абавязковая паслядоўнасць дзеянняў і слоў, з якіх складаецца мусульманскія малітвы. Кожная малітва мае сваю колькасць ракаатаў. Al-ḥamdu – араб.: «Хвала». Пачатак формулы ўсхвалення Аллага.

³⁶⁷ *Сурэй* – сура (раздзел Кур'ана).

ра 6) уначы **намазы** (*ğehrile*)³⁶⁸ уголас пець. Пяты – у *вітру-намазе*³⁶⁹
 7) *kuñût du'â okumakdır evvelki tehiyyâtde yarisına oturmakdır* 8) (*allahum-
 ma innâ nasta'înuka*)³⁷⁰ пець. Шосты – найперш «*ва ат-тахійяту*» да
 паловы сядзенне, 9) *son tehiyyâtde ahırrarak oturmakdur eğer sor* 10) па-
 другое (?), «*ат-тахійяту*» аж да канца сядзець. Калі 11) *salar her namâ-
 zun azâni ve ikâmeti vardur cenâzenün* 12) спытаецца, што да кожнага
 намазу **азан і камет**³⁷¹ ёсць, да **джэназею**³⁷²

200a (транслітарация)

1) *niçün yokdur cevâb vir ki dođduđı vâkıtda* 2) **çemü yõğdur nimâş ödpõwedz**
çâşu ürõdenay 3) *kuļađına ezâni ve ikâmeti okuşdurmuşlardur* 4) **w üşî azân**
i qâmmet pelî dlâ tegü ne-ırebâ 5) *eđer sorsalar îmânun yemişi nedür cevâb*
vir ki 6) **kedî-se şpiṭa îmânne põtrâwi cõ peşṭ**³⁷³ **õdpõwedz** 7) *dõvrüsüylemek*
beş vâkıit namâz kılmakdur ve hem çok 8) **že prâwde mõwic i penc wâḥtõw**
namâz klânecişe i wele 9) *salawât-ı şerifi götürmekdir eđer sorsalar* 10) **şalawât**
swentõ³⁷⁴ **prinoşic çili pec kedî-se şpiṭa** 11) *îmân helâk iden nedür cevâb vir ki*
yalan söylemek 12) **îmân çim ştrâciş õdpõwedz neprâwde mõwic**

200a (адаптаваны варыянт)

1) *niçün yokdur cevâb vir ki dođduđı vâkıtda* 2) **чаму (yõğdur)**³⁷⁵ **няма.**
Адказвай: «У час нараджэння 3) *kuļađına ezâni ve ikâmeti okuşdurmuşlar-
 dur* 4) **ў вушы азан і камет пелі, дзеля таго**³⁷⁶ **не трэба**». 5) *eđer sorsalar*
îmânun yemişi nedür cevâb vir ki 6) **Калі спытаецца:** «**Іманныя патравы**³⁷⁷
што ёсць?» **Адказвай:** 7) *dõvrüsüylemek beş vâkıit namâz kılmakdur ve*
hem çok 8) «**Каб праўду мовіць, і пяць вахтаў намаз кланяцца**³⁷⁸,
і веле 9) *salawât-ı şerifi götürmekdir eđer sorsalar* 10) **салават**³⁷⁹ **святы**
прynosіць ці пець». **Калі спытаецца:** 11) *îmân helâk iden nedür cevâb*
vir ki yalan söylemek 12) «**Іман чым страціш?»** **Адказвай:** «**Няпраўду**
мовіць

³⁶⁸ Рэшта асманскага арыгінала ў перакладзе.

³⁶⁹ *Вітр-намаз* – малітва вітр, якая чытаецца пасля начной малітвы. Абу Ханіфа лічыў яе абавязковай (ваджыб). Не зусім дакладны пераклад, у арыгінале: пасля вітру-намаза.

³⁷⁰ *Allahumma innâ nasta'înuka* – араб.: «Божа, да цябе звяртаемся за дапамогай».

³⁷¹ *Азан і камет* (араб.: الأذان والإقامة [al-ađân wa-l-iqâma]; тур.: *azan ve kamet*) – першы (азан) і другі (камет) заклікі да малітвы. Азан чытаецца да таго, як мусульмане збіраюцца ў мячэці, камет – вернікам перад пачаткам малітвы ўжо ў мячэці. Традыцыя чытаць два заклікі з'явілася ў ісламе даволі рана – у пачатку VII ст.

³⁷² *Джэназэй* (ад араб.: جنازة [ğanâza] – пахаванне) – тут: пахавальная малітва.

³⁷³ Памылка, замест: *yeşṭ*.

³⁷⁴ Верагодна, памылка, замест: *swentî*.

³⁷⁵ Рэшта асманскага арыгінала ў перакладзе.

³⁷⁶ Дзеля таго – тут: таму.

³⁷⁷ Іманныя патравы – у арыгінале «*îmanın yemişi*» (іманныя плады, плады іману).

³⁷⁸ Пяць вахтаў намаз кланяцца – пяць разоў на дзень маліцца.

³⁷⁹ *Салават* (араб.: صلوات [şalawât]) – малітвы.

200b (транслітарация)

1) *ve namâzi terk itmek kimki namâzi terk iderse* 2) **i namaz öpüşçac kıtö namâz öpüşçä** 3) *dîni yıkılır bir kimse bir bey namâza*³⁸⁰ *bir lokma etmek* 4) **wyarâ yeğö ruynüyeşe kıtö bi yednemu bey namâz yednim kıwâlkem ħlebâ** 5) *yedürse ya bir yardıma etse yedi kerre ka'be-'i şerife'i* 6) **nâķarmil âlbö yâķöwö pömcö uçinil yâķ-bî sedim râziy ke'ba sweķöye** 7) *yakmış gibi denli günâh hâsıl olur* 8) **zruynöwâl wlâşne taķ wele ğreĥ mâl bendze**

200b (адаптаваны варыянт)

1) *ve namâzi terk itmek kimki namâzi terk iderse* 2) **i намаз апушчаць. Хто намаз апушчае,** 3) *dîni yıkılır bir kimse bir bey namâza*³⁸¹ *bir lokma etmek* 4) **вера яго руйнуецца. Хто б аднаго бейнамаз**³⁸² **адным кавалкам хлеба** 5) *yedürse ya bir yardıma etse yedi kerre ka'be-'i şerife'i* 6) **накарміў, альбо якую дапамогу ўчыніў – як бы сем разоў Ка'абу святую** 7) *yakmış gibi denli günâh hâsıl olur* 8) **зруйнаваў – уласна такі вялікі грэх мець будзе.**

Прыпіска: *ten çlöweķ cö namâz ne-peye bey namâz nażiwâ-şe / той чалавек, што намаз не пяе, бейнамаз*³⁸³ *называецца.*

6. Рэлігійная лексіка татараў ВКЛ. Суадносіны беларускіх і польскіх перакладаў «Джаўагіру-ль-іслам»

Тое, што адрозненні ў межах адной мовы часам паўстаюць праз розную канфесійную прыналежнасць яе носьбітаў – факт у гісторыі лінгвістыкі не новы. Такое здараецца нават з дыялектамі, як гэта было, напрыклад, у мусульман, хрысціян і іўдзеяў Багдада. Асноўнае размежаванне праходзіла ў лексіцы, якая закранала рэлігійную сферу. Падобныя працэсы мелі месца і ў славянскіх мовах татараў ВКЛ: на прыкладзе перакладаў невялікага тэксту «Джаўагіру-ль-іслам» можна не толькі бачыць пласт спецыфічнай мусульманскай тэрміналогіі ліпкаў, але і паспрабаваць прасачыць пэўную яго эвалюцыю.

Значная (калі не большая) частка рэлігійнай лексікі беларуска-польска-літоўскіх татараў – арыенталізмы арабскага, персідскага і цюркскага паходжання, якія, верагодна, прыйшлі праз асманска-турэцкую мову («намаз» – малітва, «абдэс/абдэст» – звычайнае рытуальнае ўмыванне, «гусуль» – поўнае рытуальнае ўмыванне, «харам» – забароненае ісламам, «байрам» – свята і інш.), альбо калькі, якія ўзніклі пры перакладзе тых ці іншых турэцкіх выразаў («салям даваць» – вітаць, ад тур.: *selam vermek*; «абдэст браць» – рабіць звычайнае рытуальнае ўмыванне, ад тур.: *abdest almak* і інш.). Другі пласт – гэта словы і выразы славянскага паходжання (Пан Бог,

³⁸⁰ Памылка, замест: *bî-namâz*.

³⁸¹ Памылка, замест: *bî-namâz*.

³⁸² *Бінамаз* – асм.-перс. (літаральна: «без малітвы»): той, хто не моліцца.

³⁸³ Памылка, замест: *bî-namâz*.

ангел/анёл, паснікаць, спасенье/спасенне, недаверак і інш.) і, магчыма, нават уласныя наватворы («пытальнік» – той, хто пытае: маюцца на ўвазе анёлы, якія пасля смерці будуць пытаць чалавека пра яго веру; «адпусклівы» – адзін з эпітэтаў бога, пераклад арабскага слова «ḡafūr»: той, які даруе; «пяццё» – спяванне, і інш.)³⁸⁴. Часам арыенталізмы станавіліся асновай для ўтварэння неалагізмаў пры дапамозе славянскіх фармантаў, напрыклад: «безнамазнік» – той, хто не моліцца (ад персідска-турэцкага «намаз» – малітва).

Пытанне, чаму ў адных выпадках перавага аддавалася арыенталізмам, у другіх – словам славянскага паходжання, а ў трэціх арыенталізмы і словы славянскага паходжання выступалі ў якасці абсалютных сінонімаў, не мае адказу. Іслам узнік у арабскамоўным асяродку, тым не менш іншыя народы, становячыся мусульманамі, часам абазначалі запазычаныя разам з рэлігіяй паняцці словамі з уласных моў, а не з арабскай. Пласт канфесійнай лексікі фарміраваўся ў адпаведнасці з унутранай логікай той ці іншай мовы, і вывесці законы гэтай логікі пакуль не падаецца магчымым. Так было і з рэлігійнай тэрміналогіяй татараў ВКЛ, якія, засвоіўшы славянскія мовы, часам ужывалі арыенталізмы там, дзе ў беларускай ці польскай існавалі лексемы для абазначэння аналагічных паняццяў і з’яў. Слова «намаз», напрыклад, мае адпаведнік «малітва», а слова «байрам» – «свята»; ліпкі, аднак, аддавалі перавагу ўсходнім запазычаннем. Пры гэтым сапраўды безэквівалентная лексіка часам перакладалася. Так, у Кітабе Луцкевіча слова «мазгаб», якое абазначае багаслоўска-юрыдычную школу, перакладаецца як «навука»; для тэрміна «нійет» (аб’ўленне аб намеры памаліцца) выкарыстоўваецца адпаведнік «абраканне»; непажаданыя дзеянні, якія ў ісламскім праве называюцца «макруг», абазначаюцца словазлучэннем «нягожыя перашкоды»; катэгорыя неабавязковых, але ўхвальных учынкаў «мустахаб» у абсалютнай большасці выпадкаў перадаецца словам «прыстойнасць», а сам тэрмін «мустахаб» скажаецца на «мустаджаб»; для абазначэння рытуальнай чысціні «тагара» побач са словам «тагрэт» ужываецца «чыстасць»; пасля тэрміна «фарз» (катэгорыя абавязковых дзеянняў у ісламе) нярэдка даецца яго пераклад «павіннасць». Даволі цікавае, хоць і дзіўнае рашэнне было знойдзена і для выразу «іман наватворцаў» (mübtedi’ler imanı) – «іман малых дзяцей». Выпадкі перадачы безэквівалентнай лексікі ёсць і ў іншых тэкстах. Прыкладам, для тэрміна «міхраб» (ніша, якая паказвае напрамак малітвы ў мячэці) у татарскім перакладзе Кур’ана на польскую мову выкарыстоўваліся «капліца» альбо «алтар»³⁸⁵.

³⁸⁴ Тры згаданыя прыклады слоўнік Яна Станкевіча адсылае выключна да рукапісаў татараў ВКЛ: Станкевич Я. Белорусско-русский словарь / под ред. Г. Ребенковой, В. Булгакова ; предисл. Г. Ребенковой, В. Булгакова. – Смоленск : Инбелкульт, 2020. – С. 78, 929, 1015.

³⁸⁵ Сутэр П. Альфуркан татарскі: каран-тэфсір татараў Вялікага Княства Літоўскага. – Мінск : Тэхналогія, 2009. – С. 126–128.

На прыкладах перакладаў «Джаўагіру-ль-іслам» можна прасачыць і пэўную эвалюцыю рэлігійнай тэрміналогіі ліпкаў. Так, у Кітабе Асановічаў – больш познім у параўнанні з Кітабам Луцкевіча спісам адносна самастойнага перакладу варыянта А – нароўні з «навукай» ужываецца ўжо і тэрмін «мазгаб», але «іман малых дзяцей» яшчэ застаецца. У Хамаіле 1809 г. і ва ўсіх спісах варыянта В – толькі «мазгаб», а не «навука» і «мубтадзійскі іман» замест «імана малых дзяцей». Больш актыўна ўжываецца ўсходняя тэрміналогія і ў пашыранай рэдакцыі варыянта А. Што стала прычынай «арыенталізацыі» і адпаведна большай дакладнасці перакладчыцкіх рашэнняў, сказаць цяжка. Сама прысутнасць, аднак, рэлігійнай лексікі беларускага паходжання ў перакладах «Джаўагіру-ль-іслам» – тым большая, чым старэйшыя спісы, – сведчыць аб моўнай інтэграцыі татараў ВКЛ у славянскі асяродак, якая павінна была скончыцца да другой паловы XVII ст. Некаторыя спецыфічныя лексемы маглі б нават стаць зыходнымі пунктамі для разважанняў аб месцы (ці адным з месцаў), дзе гэтая інтэграцыя адбылася. Слова «поснікаць», напрыклад, «Лексічны атлас беларускіх народных гаворак» лакалізуе адзінкавымі населенымі пунктамі на Палессі³⁸⁶.

Адзін са сваіх артыкулаў брытанская даследчыца Шырын Акінэр назвала «Усходнія запазычанні ў мове беларускіх татараў» і сама ж адзначыла парадаксальнасць такога загалова: казаць пра ўсходнія запазычанні ў мове, здавалася б, усходняга народу крыху дзіўна³⁸⁷. Тым не менш Акінэр мяркуе, што татары ВКЛ, якія з цягам часу забылі цюркскія гаворкі, запазычвалі лексіку з асманска-турэцкай мовы. Тут узнікае пытанне, адказу на якое даследчыца не дае: яны запазычвалі толькі словы ці словы разам з абазначанымі імі з’явамі. Ці маглі рытуалы альбо багаслоўска-юрыдычныя катэгорыі існаваць у ліпкаў пад іншымі назвамі? І калі так, то пад якімі? Ці не маглі будучыя мігранты засвоіць хаця б частку ісламскай тэрміналогіі – у большасці сваёй арабскага паходжання, а таму даволі падобнай ва ўсіх асноўных мусульманскіх мовах – яшчэ да перасялення на тэрыторыю ВКЛ? Чаму некаторыя старабеларускія і дыялектныя словы («ангел», «поснік» у значэнні «пост») траплялі нават у адносна познія пераклады на польскую мову (гл. Канвалют 1820–1870 гг.)? Ці не з’яўляюцца яны рэшткамі беларускамоўнай ісламскай тэрміналогіі і ці не быў гэты лексікон куды больш багаты, але саступіў усходняму ўплыву?

Галоўная праблема пры спробе адказаць на гэтыя пытанні – амаль поўная адсутнасць інфармацыі пра рэлігійнае жыццё беларуска-польска-лі-

³⁸⁶ Лексічны атлас беларускіх народных гаворак / пад рэд. Ю. Ф. Мацкевіч). – Мінск : Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа, 1997. – Т. 4. – Карта № 389.

³⁸⁷ Akiner S. Oriental Borrowings in the Language of the Byelorussian Tatars // The Slavonic and East European Review. – London : Univ. College London, 1978. – Vol. 56, No. 2. – P. 224, 231.

тоўскіх татароў да сярэдзіны ці нават другой паловы XVII ст. Невядома, што ўяўляў з сябе да гэтага часу іх іслам. Акты Віленскай камісіі дазваляюць зразумець некаторыя аспекты іх побыту, пачынаючы з XVI ст., але ніводнай пэўнай крыніцы, якая б хоць ускосна асвятляла пытанні іх рэлігіі і культуры, пакуль не знойдзена.

Цяжка ўпэўнена разважаць і пра суадносіны беларускіх і польскіх тэкстаў у рукапісах мусульман ВКЛ. З’явілася іх пісьмовая традыцыя спачатку толькі на адной мове, а другая дадалася ўжо пазней, альбо абедзве мовы прысутнічалі ў ёй з самога пачатку? Даследчыкі Універсітэта Мікалая Каперніка ў Торуні мяркуюць, што першым помнікам пісьменства татароў Вялікага Княства мог стаць пераклад Кур’ана на польскую мову, выкананы не раней за другую палову XVI і не пазней за першую палову XVII ст.³⁸⁸ Пры гэтым не існуе ніводнага пераканаўчага аргумента ні на карысць такой гіпотэзы, ні на карысць прапанаванай даціроўкі. Тым часам на прыкладзе перакладаў «Джаўагіру-ль-іслам» (варыянт В) дынаміка пераходу ліпкаў ад беларускай мовы да польскай бачная даволі добра: самыя старыя з вядомых спісаў перакладу змяшчаюць тэксты менавіта на беларускай мове, якія (а не іх асманска-турэцкія арыгіналы) пасля перакладаліся на польскую. З даследаваных на сёння перакладаў варыянта А храналагічна самым раннім таксама з’яўляецца беларускі: «Kitāb šarāyīṭ al-islām» («Кніга ўмоў ісламу») з Кітаба Луцкевіча. Яшчэ адзін магчымы выпадак перакладу беларускага тэксту на польскую мову згадвае ў артыкуле «Беларускі тафсір XVII ст.» М. Тарэлка³⁸⁹. Прыведзеных прыкладаў, аднак, недастаткова, каб зрабіць тыя ці іншыя агульныя высновы. Да таго ж яшчэ адно важнае пытанне варта было б задаць у гэтай сувязі: ці ўспрымаліся пераклады з беларускай мовы на польскую менавіта як пераклады, а не як

³⁸⁸ Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego: XVI-wieczny przekład Koranu na język polski. Wydanie krytyczne zabytku polskiej / red. naukowa: Joanna Kulwicka-Kamińska, Czesław Łapicz. – Toruń : Wydaw. Naukowe Uniw. Mikołaja Kopernika, 2022. – Т. 1. – S. 93: «With regard to the chronology of the Tatar monuments, it is accepted in kitabist research that the Qur’an was initially translated by the Tatars. This is confirmed by the content of other monuments, which quote surahs from the tefsir translation. The oldest Tatar monument, i.e. the Kitab from Suchovola, dates back to 1631 (...); therefore – as mentioned above – the Qur’an translation must have been made no later than 1650 and no earlier 1550». Пры гэтым ад згаданага Кітаба з Сухавола на сённяшні дзень засталіся фотаздымкі лічаных старонак, і, папершае, яго даціроўка 1631 годам выглядае сумнеўнай, што яшчэ ў прадмове да «Klucz do raju» (s. 7) фактычна прызнаюць Чэслаў Лапіч і Хенрык Янкоўскі. Па-другое, Кітаб Сухавола, выдавочна, быў канвалютам, і датаваць яго старонкі з фрагментамі перакладу Кур’ана на сённяшні дзень не падаецца магчымым. Ніякія іншыя рукапісы, якія хаця б гіпатэтычна можна было б датаваць часам раней за 1686 г., не змяшчаюць кур’анічных цытат у польскім перакладзе. Сцвярдженне ж даследчыкаў Торунскага ўніверсітэта, што іх думка з’яўляецца агульнапрынятай у кітабістыцы, не адпавядае рэчаіснасці.

³⁸⁹ Тарэлка М. Беларускі тафсір XVII ст. // Беларуская лінгвістыка. – Мінск : Беларус. навука, 2023. – Вып. 90. – С. 118.

стылістычныя рэдакцыі тэкстаў. Іншымі словамі, ці існавала ўвогуле ў татараў ВКЛ супрацьстаўленне гэтых дзвюх моў альбо яны лічыліся рознымі рэгістрамі адной?

7. Заключныя заўвагі

Галоўны вынік працы з перакладамі «Джаўагіру-ль-іслам» – магчымаць упэўнена сказаць, што як мінімум з канца XVII ст. татары ВКЛ належалі да суніцкага ісламу ханафіцкага мазгабу і ідэнтыфікавалі сябе як такія. Асобныя іх тэксты, дзе згадваюцца персаналіі, знакавыя для шытаў, ніяк не супярэчаць гэтай выснове. Дванаццаць шыіцкіх імамаў, напрыклад, доўгі час лічыліся духоўнымі продкамі лідараў суфійскага ордэна *хальвація*, да якога належалі і некаторыя прадстаўнікі асманскай дынастыі. На іншым, менш элітарным, узроўні рэлігійнай свядомасці шанаванне Алі ібн Абі Таліба як узору мусульманскага ваяра, а імама Джафара ас-Садыка – мусульманскай вучонасці, было з’явай цалкам натуральнай. З апошнім, дарэчы, у свой час падтрымліваў кантакты сам Абу Ханіфа. Знахарскія ж практыкі і шанаванне святых, што таксама можна сустрэць у беларускататарскіх рукапісах, – увогуле распаўсюджаная практыка не толькі ў народным ісламе ва ўсіх кутках мусульманскага свету, але і ў іншых рэлігіях.

Адначасова даследаванне «Джаўагіру-ль-іслам» дадае пытанні, якіх і так паўстае нямаля пры вывучэнні гісторыі і культуры ліпкаў, і адказу на якія няма. Галоўная прычына – амаль поўная адсутнасць інфармацыі пра татараў ВКЛ да сярэдзіны XVII ст. Дакладна невядома, калі і дзе з’явіліся іх першыя пасяленні ў Вялікім Княстве, акрамя таго, што адбылося гэта, верагодна, не раней за канец XIV ст. Толькі спекуляваць можна наконт прыналежнасці мігрантаў, якія ўтварылі пазней асобную этнаканфесійную групу, да тых ці іншых цюркскіх плямён і народаў, наконт іх родных моў і гаворак, наконт спецыфікі іх першапачатковых рэлігійных уяўленняў. Абсалютна нічога невядома ні пра іх колькасць, ні пра дэмаграфічныя працэсы ўнутры іх супольнасці. Праліць святло на гэтыя праблемы змогуць толькі новыя крыніцы, калі такія будуць знойдзены. А пакуль што шматлікія лакуны нярэдка закрываюцца міфамі і неабгрунтаванымі гіпотэзамі, якія самі маглі б стаць аб’ектам асобнага даследавання. Большасць з іх узнікла ў першай палове XX ст. і да сённяшняга дня пераказваецца не толькі ў публіцыстыцы і папулярнай літаратуры, але і ў працах, якія прэтэндуюць на статус навуковых³⁹⁰.

³⁹⁰ Адзін з паказальных прыкладаў – сістэматычны зварот да твора «Рысале-і татар-ы лег» (Трактат пра польскіх татараў), напісанага быццам бы татарынам з ВКЛ у 1558 г. у Стамбуле падчас паломніцтва ў Мекку. «Еўрапейскі стыль» асманскага тэксту «Рысале» адзначалі яшчэ ў XIX ст. неўзабаве пасля публікацыі факсімільнага твора прафесарам А. Мухлінскім: Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской порты. –

Цяжка сказаць нешта дакладнае і пра ўзнікненне і эвалюцыю пісьмовай традыцыі мусульман ВКЛ. Самыя раннія з вядомых на сёння іх рукапісных помнікаў, даступных даследчыкам, датуюцца прыблізна сярэдзінай – другой паловай XVII ст. Прыкладна з гэтага часу можна ўпэўнена казаць пра прыналежнасць беларуска-польска-літоўскіх татараў да суніцкага ісламу ханафіцкага мазгабу – афіцыйнай рэлігіі Асманскай імперыі. Роля асманскай культуры ў фарміраванні рэлігійнай ідэнтычнасці ліпкаў і развіцці іх пісьмовай традыцыі ўвогуле можа быць тэмай асобнага даследавання. Мова абсалютнай большасці цюркскіх тэкстаў татараў ВКЛ – асманска-турэцкая, з якой шмат перакладалася на беларускую і польскую. Малітоўнікі-*хамайлы*, што выкарыстоўваліся ў тым ліку як амулеты, таксама не з’яўляюцца вынаходкай ліпкаў: у еўрапейскіх бібліятэках захоўваецца вялікая колькасць кішэннага фармату рукапісаў – яны называюцца «*ḥamāyil*», змяшчаюць самыя разнастайныя тэксты, малітвы і замовы і калісьці належалі салдатам і малодшым афіцэрам войска Асманскай імперыі³⁹¹. Праз такія рукапісы да мусульман ВКЛ маглі трапіць і адзінкавыя заклінанні, мову якіх А. Заянчкоўскі класіфікуе як «старауйгурскую»³⁹².

Першым дакументальна пацверджаным доўгатэрміновым кантактам ліпкаў з асманамі было жыццё ў эміграцыі на тэрыторыі Асманскай імперыі ў 1672–1679 гг. пасля паўстання 1672 г. Як жылі і чым займаліся ў гэты час мігранты, мы зноў жа не ведаем – не выключана, што інфармацыю пра гэта можна знайсці ў асманскіх архівах. Цяжка, аднак, сабе ўявіць, што знаходжанне ў адным з цэнтраў тагачаснага ісламскага свету ніяк не паўплыва-

---

Петербург, 1887. – С. 153, примеч. 1. Сёння лічыцца амаль бяспрэчна даказаным, што «Рысале-і татар-ы лег» – містыфікацыя самога Мухлінскага: Зайцев И. В. Антоний Мухлинский и «Рисале-йи Татар-и Лех» («Трактат о польских татарах» или «Трактат польского профессора»?) // Фальсификации источников и национальные истории (материалы круглого стола). – М. : ИВ РАН, 2007. – С. 23–24. Тым не менш зусім нядаўна пабачыла свет сучаснае перавыданне трактата, якое не толькі не адпавядае крытэрыям навуковасці, але і змяшчае супярэчлівыя адна адной прадмовы: *Risale-i Tatar-ı Leh*. – Ankara : Diyanet İşleri Başkanlığı, 2022. – 312 с. У якасці крыніцы згадваюць «Рысале» і даследчыкі Торунскага ўніверсітэта: *Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego: XVI-wieczny przekład Koranu na język polski. Wydanie krytyczne zabytku polskiej*. – Т. 1. – С. 83.

³⁹¹ Паводле звестак нямецкага даследчыка Карнеліуса Бертальда, «сярод амаль 600 апісаных манускрыптаў рукапісы-хамайлы (*ḥamāyil*) уяўляюць з сябе значную частку, прадстаўленую больш чым 160 адзінкамі. Пераважна яны маюць форму рукапісных кніжкодэксаў памерамі ад 7 × 5 да 13 × 9 см». («Among the almost 600 manuscripts recorded, *ḥamāyil* manuscripts emerged as a distinct category with more than 160 specimens. These are almost exclusively in codex form and measure between 7 × 5 and 13 × 9 cm») // *Berthold C. Small Prayer Books That Are Carried. The ḥamāyil or Amulet Books from the Islamic World // Titles, Labels, and Names of Multiple-Text Manuscripts* (рыхтуецца да публікацыі).

³⁹² *Zajączkowski A. Tzw. chamail tatarski ze zbioru rękopisów w Warszawie // Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności*. – Kraków, 1951. – Т. LII, Nr. 4. – С. 311–312.

ла на развіццё свядомасці і культуры татараў ВКЛ. Менавіта ў гэты час маглі да іх трапіць цюркскія праграмы «Джаўагіру-ль-іслам» і канчаткова замацаваць іх рэлігійную самаідэнтыфікацыю як мусульман-сунітаў ханафіцкага мазгабу. Цалкам магчыма, што гады эміграцыі пасля так званага «Бунту ліпкаў» – увогуле адзін з важных, але недаацэненых этапаў у фарміраванні культуры (у тым ліку рукапіснай) беларуска-польска-літоўскіх мусульман, які заслугоўвае дасканалага вывучэння.

Пытанне можна паставіць нават шырэй: ці не варта было б увогуле разглядаць гісторыю і культуру ліпкаў не толькі з усходнееўрапейскай перспектывы, але і ў кантэксце гісторыі і культуры цюркска-мусульманскага свету? Прыклад «Джаўагіру-ль-іслам» і некаторых іншых даследаваных тэкстаў сведчыць, што рэлігійнае жыццё татараў ВКЛ развівалася зусім не ў ізаляцыі: як мінімум з другой паловы XVII ст. яны ведалі найбольш папулярныя (перш за ўсё сярод шараговых мусульман Асманскай імперыі) рэлігійныя і эпічныя творы. Пры гэтым значная (калі не большая) частка беларускататарскай рукапіснай спадчыны яшчэ чакае грунтоўнага і ўсебаковага аналізу, а таму спіс перакладзеных на беларускую і польскую мовы цюркскіх тэкстаў можа быць істотна папоўнены. Нельга выключыць, што такая праца дазволіць не толькі лепей зразумець культуру ліпкаў у XVII–XIX стст., але і праліць святло на некаторыя аспекты іх гісторыі ў папярэднія стагоддзі.

Спіс выкарыстаных крыніц

Аникин, А. Е. Русский этимологический словарь / А. Е. Аникин. – М. : Ин-т рус. яз. им. Виноградова РАН, 2014. – Вып. 8. – 368 с.

Антонович, А. К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система / А. К. Антонович. – Вильнюс : Изд-во Вильнюс. ун-та, 1968. – 418 с.

Гістарычны слоўнік беларускай мовы / гал. рэд. А. І. Жураўскі ; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. – Мінск : Навука і тэхніка, 1986. – Вып. 7. – 303 с.

Гістарычны слоўнік беларускай мовы / склад. А. М. Булыка [і інш.] ; пад рэд. А. М. Булыкі ; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Якуба Коласа і Янкі Купалы. – Мінск : Беларус. навука, 2012. – Вып. 32. – 501 с.

Гістарычны слоўнік беларускай мовы / склад. А. М. Булыка і інш. ; пад рэд. А. М. Булыкі ; Нац. акад. навук Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ., Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. – Мінск : Беларус. навука, 2016. – Вып. 36. – 437 с.

Даль, В. И. Толковый словарь живого великорусского языка / В. И. Даль ; под ред. проф. И. А. Бодуэна де Куртенэ. – М. : Терра, 2000. – Т. 1. – 1744 с.

Даль, В. И. Толковый словарь живого великорусского языка / В. И. Даль ; под ред. проф. И. А. Бодуэна де Куртенэ. – М. : Терра, 2000. – Т. 3. – 1782 с.

Этимологічний словник української мови / редкол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) [та інш.] ; НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – Київ : Наук. думка, 2006. – Т. 5. – 704 с.

Зайцев, И. В. Антоний Мухлинский и «Рисале-йи Татар-и Лех» («Трактат о польских татарах» или «Трактат польского профессора») / И. В. Зайцев // Фальсификации

- источников и национальные истории (материалы круглого стола). – М. : Ин-т востоковедения РАН, 2007. – 55 с. – С. 23–24.
- Лексічны атлас беларускіх народных гаворак : у 5 т. / пад рэд. Ю. Ф. Мацкевіч ; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. – Мінск : Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа, 1997. – Т. 4. – 589 с.
- Мишкинене, Г. Каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар / Г. Мишкинене, С. Намавичюте, Е. Покровская. – Вильнюс : Изд-во Вильнюс. ун-та, 2005. – 140 с.
- Мишкинене, Г. Книга Ивана Луцкевича: памятник народной культуры литовских татар / Г. Мишкинене. – Вильнюс : Ин-т литов. яз., 2009. – 800 с.
- Рукапісы татараў Беларусі канца XVII – пачатку XX ст. з дзяржаўных кнігазбораў краіны : каталог / склад. М. У. Тарэлка, А. І. Цітавец ; НАН Беларусі, ЦНБ імя Я. Коласа. – Мінск : Беларус. навука, 2011. – 221 с.
- Рукапісы татараў Беларусі XVIII – пачатку XXI ст. з дзяржаўных і грамадскіх кнігазбораў краіны : каталог / склад. М. У. Тарэлка; НАН Беларусі, ЦНБ імя Я. Коласа. – Мінск : Беларус. навука, 2015. – 190 с.
- Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча : у 5 т. – Мінск : Навука і тэхніка, 1982. – Т. 3 : М–П / уклад. Ю. Ф. Мацкевіч, А. І. Грынавецкене, Я. М. Рамановіч [і інш.]; рэд. тома Ю. Ф. Мацкевіч. – 536 с.
- Смирнов, В. Д. Крымское ханство под верховенством Отоманской порты / В. Д. Смирнов. – С. Петербург, 1887. – 822 с.
- Станкевіч, Я. Беларуска-рускі (Великолитовско-рускі) слоўар / Я. Станкевіч. – New York : Lew Sapieha Greatlitvan (Byelorussian) Foundation, [1990]. – 1305 с.
- Станкевич, Я. Беларуска-рускі слоўар / Ян Станкевич ; под ред. Г. Ребенковой, В. Булгакова ; предисл. Г. Ребенковой, В. Булгакова. – Смоленск : Инбелкульт, 2020. – 1360 с.
- Сутэр, П. Альфуркан татарскі: каран-тэфсір татараў Вялікага Княства Літоўскага / П. Сутэр. – Мінск : Тэхналогія, 2009. – 532 с.
- Тарэлка, М. Беларускі тафсір XVII ст. / М. Тарэлка // Беларуская лінгвістыка. – Мінск : Беларус. навука, 2023. – Вып. 90. – С. 114–123.
- Тафсіры, кітабы і хамаілы з прыватных кнігазбораў Беларусі : каталог / склад. М. У. Тарэлка ; НАН Беларусі, Цэнтр даследаванняў бел. культуры, мовы і л-ры, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск : Беларус. навука, 2020. – 203 с.
- Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / гал. рэд. Г. А. Цыхун. – Мінск : Беларус. навука, 2004. – Т. 9. – 367 с.
- Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / гал. рэд. Г. А. Цыхун. – Мінск : Беларус. навука, 2006. – Т. 11. – 336 с.
- Akiner, S. Oriental Borrowings in the Language of the Byelorussian Tatars / S. Akiner // The Slavonic and East European Rev. – London : Univ. College London, 1978. – Vol. 56, No. 2. – P. 224–241.
- Berthold, C. Small Prayer Books That Are Carried. The ḥamāyil or Amulet Books from the Islamic World / C. Berthold // Titles, Labels, and Names of Multiple-Text Manuscripts (рукапіс, рыхтуецца да друку).
- Durmuş, A. Kadizâde Mehmed Efendi'nin Cevâhîrü'l-İslâm Adlı Eseri ve Bu Eserdeki İtikadî Görüşlerinin Tahlili / A. Durmuş // Usul İslam Araştırmaları. – İstanbul : İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, 2022. – Nr. 37. – S. 56–80.
- Encyclopaedia of Islam. – Second edition (EI2). – Leiden : E. J. Brill, 1960–2005. – Vol. 1–12.
- Fleischer, H. L. Catalogus librorum manuscriptorum qui in Bibliotheca Senatoria civitatis Lipsiensis asservantur / H. L. Fleischer, F. Delitzsch. – Grimma, J. M. Gebhardt, 1838. – XXIV, 562, LVI S.

Flügel, G. Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien / G. Flügel. – Wien : Druck der Kais. Kön. Hof- und Staatsdruckerei, 1867. – Bd. 3. – 654 S.

Jankowski, H. Klucz do raju Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku / H. Jankowski, Cz. Łapicz. – Warszawa : Dialog, 2000. – 262 s.

Kryczyński, S. Bej Barski: szkic z dziejów Tatarów polskich w XVII wieku / S. Kryczyński // Rocznik Tatarski : czasopismo naukowe, literackie i społeczne, poświęcone historii, kulturze i życiu Tatarów w Polsce. – Zamość : Związek kulturalno-oświatowy Tatarów Rzeczypospolitej Polskiej, 1935. – T. 2. – S. 229–301.

Mélanges Asiatiques: Tirés Du Bulletin de L'Académie Imperiale Des Sciences de St.-Petersbourg. – St.-Petersbourg : Commissionnaires de l'Académie impériale des sciences, 1864. – Vol. 5. – 760 p.

Mızraklı İlmihal [Электронны рэсурс]. – İstanbul : Matbaa-i Osmaniyye, 1312/1314 (1897). – 134 s. – Рэжым доступу: <https://archive.org/details/RE14177/mode/2up>. – Дата доступу: 18.10.2023.

Pertsch, W. Die türkischen Handschriften der herzoglichen Bibliothek zu Gotha / W. Pertsch. – Wien : Druck der Kais. Kön. Hof- und Staatsdruckerei, 1864. – 240 S.

Rieu, Ch. Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum / Ch. Rieu. – London : Longmans, 1888. – 357 p.

Risale-i Tatar-ı Leh. – Ankara : Diyanet İşleri Başkanlığı, 2022. – 312 s.

Sheikh M. Ottoman Puritanism and Its Discontents: Ahmad al-Aqhisari and the Qadizadellis / M. Sheikh. – Oxford : Oxford Univ. Press, 2016. – 202 p.

Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego: XVI-wieczny przekład Koranu na język polski. Wydanie krytyczne zabytku polskiej / red. naukowa: Joanna Kulwicka-Kamińska, Czesław Łapicz. – Toruń : Wydaw. Naukowe Uniw. Mikołaja Kopernika, 2022. – T. 1. – 614 s.

Witkam, J. J. Inventory of the Oriental manuscripts in Leiden University Library / J. J. Witkam. – Leiden : Ter Lugt Press, 2007. – Vol. 2. – 310 p.

Yaşaroğlu, M. K. Mızraklı İlmihal [Электронны рэсурс] / M. K. Yaşaroğlu // İslam Ansiklopedisi. – Рэжым доступу: <https://islamansiklopedisi.org.tr/mizrakli-ilmihal>. – Дата доступу: 18.11.2023.

Yazar, S. Cezâyir Milli Kütüphanesi'ndeki Türkçe Yazmaların Kataloğu [Электронны рэсурс] / S. Yazar // Hikmet – Akademik Edebiyat Dergisi (Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan Özel Sayısı), 2018. – S. 274–335. – Рэжым доступу: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hikmet/issue/41411/502810>. – Дата доступу: 18.10.2023.

Zajączkowski, A. Tzw. chamał tatarski ze zbioru rękopisów w Warszawie / A. Zajączkowski // Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności. – Krakow, 1951. – T. LII, Nr. 4. – S. 307–313.

Zilfi, M. C. The Kadizadellis: Discordant Revivalism in Seventeenth-Century Istanbul / M. C. Zilfi // J. of Near Eastern Studies. – 1986. – Vol. 45, No. 4. – P. 251–269.

ЗНАХАРСКІЯ ТЭКСТЫ З АРХІВА АЛЯКСАНДРА (АЛІ) АДАМОВІЧА Ў КАНТЭКСЦЕ ПІСЬМЕНСТВА ТАТАРАЎ ВКЛ

Рукапісная спадчына татараў былога Вялікага Княства Літоўскага змяшчае тэксты, якія адлюстроўваюць розныя бакі жыцця татарскай грамады ў мінулым і ўласцівыя ёй розныя ўзроўні рэлігійнай культуры. Тут можна знайсці шмат матэрыялаў, звязаных з народнымі звычаямі і побытавымі традыцыямі, у тым ліку са знахарствам, якое ўключала разнастайныя спосабы ацалення чалавека. Апісаныя знахарскія практыкі можна падзяліць на «хатняе лячэнне» і дзейнасць тых, каго ў татарскім асяроддзі лічылі сапраўднымі знахарамі, – *фалдзеяў* (інакш *фалджэяў*, *фалжэяў*). Гэтая назва прыйшла, відавочна, з турэцкай мовы; яна паходзіць ад арабскага слова *fal* (знак, прадказанне) з турэцкім суфіксам *-джі*, які пазначае дзеяча (суб'екта дзеяння). Такім чынам, фалдзей – гэта той, хто здзяйсняе прадказанні. Аднак прадказанні, якімі займаўся татарскі фалдзей, былі абмежаваны тэмай здароўя/нездароўя. Яго задачай было «адкрыць фал»: вызначыць крыніцу нездароўя, а менавіта – вызначыць вінаватага ў гэтым злога духа (*ферэя*¹), даведацца пра цяжэнне хваробы і яе фінал (ацаленне або смерць). Фалдзей таксама выкарыстоўваў розныя спецыфічныя сродкі дапамогі хвораму, якія ўключалі магічна-рытуальныя дзеянні, малітвы, а часам здзяйсненне жывёльных ахвяраванняў².

«Хатняе лячэнне» ў мінулым, трэба думаць, было вельмі распаўсюджаным у татарскіх сем'ях. Досыць часта ў *хамілах*³ можна ўбачыць

¹ Пра гэтую шкодную істоту гл. ніжэй у дадзеным артыкуле.

² Больш падрабязна пра дзейнасць фалдзея гл.: Aleksandrowicz M. Legendy, znachorstwo, wróżby i gusła ludu muzułmańskiego w Polsce // Rocznik Tatarski. – Zamość, 1935. – Т. II. – S. 368–375; Kryczyński S. Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej // Rocznik Tatarski. – Warszawa : Związek kulturalno-oświatowy Tatarów Rzeczypospolitej Polskiej, 1938. – Т. 3. – (Rozdz. XII: Magia i leczenie, s. 281–308); Дзекан М. Кахин? Шаман? Колдун? Как стать фалджем (по хамаилу Александровича) // Tiurku istorija ir kultūra Lietuvoje = История и культура тюрков в Литве. – Vilnius : Vilniaus universiteto leidykla, 2014. – С. 213–225.

³ *Хамайлы* – катэгорыя рукапісных рэлігійных кніг з пераважна малітоўна-рытуальным зместам. Часам уладальнікі ўносілі яшчэ розныя дадатковыя тэксты, якія лічылі карыснымі для жыцця.

тэксты з парадамі ад розных хвароб, якімі пры неабходнасці маглі карыстацца звычайныя людзі (то-бок не прафесійныя знахары) для ацалення сваякоў. Для гэтага дастаткова было ведання арабскага алфавіта і ўмення чытаць арабскаграфічныя тэксты⁴. Тэксты «хатняга лячэння» можна падзяліць на: 1) парадны народнай медыцыны з рэкамендацыямі лячэння прыроднымі рэчывамі і 2) тэксты гаючай магіі, заснаваныя на ўяўленнях пра звышнатуральную моц малітваў, замоў і рытуалаў. Пераважная большасць знахарскіх тэкстаў у татарскіх хамаілах пэўна з'яўляюцца запызчанымі з Усходу⁵. Зрэдку ў іх можна сустрэць таксама замовы, запызчаныя ад суседзяў – славянскага і нават літоўскага атачэння.

Гэты артыкул стаў вынікам даследавання рукапісных матэрыялаў, якія толькі нядаўна трапілі ў поле зроку навукоўцаў. Раней яны належалі жыхару Пастаў на Віцебшчыне Я. Адамовічу і паходзяць з архіва яго бацькі, мядзельскага імама Аляксандра (Алі) Адамовіча⁶. Цікавыя для вызначанай тэмы тэксты знаходзяцца ў чатырох рукапісах збору – II, III, V, VI⁷ – часам побач з тэкстамі ахоўнай магіі. Гэтыя тэксты варта разглядаць у рэчышчы традыцыйнага пісьменства татараў ВКЛ і іх нашчадкаў, бо большая іх частка адпавядае звычайным тыпам знахарскіх тэкстаў, якія можна знайсці ў шматлікіх вядомых рукапісах, аднак некаторыя ўяўляюць сабой досыць унікальную з'яву.

Народная медыцына. Адзіны прыклад з катэгорыі парад народнай медыцыны можна знайсці ў рукапісе II:

«Калі сухі боль рукі, ногі, альбо гдзе болі, то конскай косці шпiк. Каторэя рука альбо нога, то такую старану (каня): (для) правае – то правай (конскай) ногі (шпiг), альбо (для) левай – то левай ногі. Еслі рукі – то передніх ног шпегу. I таго мейсца (то-бок месца болю) вышэй альбо ніжэй і смаруй»⁸ (рукапіс II, с. 5b).

Парады народнай медыцыны наогул вельмі рэдкая з'ява ў традыцыйным пісьменстве татараў ВКЛ і іх нашчадкаў, прынамсі ў вядомых на сён-

⁴ Большасць татараў не ведалі арабскай мовы, і зарыентавацца ў манускрыптах, знайсці патрэбны тэкст ім дапамагалі розныя каментары і ўказальнікі на беларускай або польскай мове, запісаныя арабскімі літарамі.

⁵ Яны маглі трапіць да татараў ВКЛ у складзе асманска-турэцкіх манускрыптаў. Працюркскі праатограф для літоўска-татарскіх хамаілаў пісаў яшчэ Я. Шынкевіч (Szynkiewicz J. *Literatura religijna tatarów litewskich i jej pochodzenie* // *Rocznik Tatarski*. – 1935. – № 2. – 141).

⁶ Апісанне рукапіснага збору А. Адамовіча гл. у артыкуле М. У. Тарэлкі «Рукапісы Аляксандра (Алі) Адамовіча – імама Мядзельскай мячэці» ў гэтым зборніку.

⁷ Тамсама.

⁸ Тут і далей падаецца транслітарацыя гэтых фрагментаў, у арыгінале запісаных арабскімі літарамі: *kālī šūhī bol rūkī nohī 'albo ġze boli to koṅṣkāj kości špiķ kātorejā rūķā 'albo noġā to taķūjū ŧārānū prāwāje to prāwoj nohī 'albo lewāj to lewāj nohī jesli rūkī to perednih noh špegū 'i taħo mejsca wišej 'albo niżej 'i ŧmārūj.*

ня татарскіх манускрыптах⁹. Такога кшталту тэксты, верагодна, выпадкова траплялі ў той ці іншы манускрыпт, і гэта было абумоўлена асобай уладальніка і абставінамі яго асабістага жыцця. Таму гэтыя парады адзінкавыя, няма аднолькавых, няма нават падобных, у адрозненне ад тэкстаў гаючай магіі, якія перапісваліся з хамаіла ў хамаіл цэлымі блокамі і падабенства якіх відавочнае. А між тым менавіта такія «перлінкі» больш інфарматыўныя для ўяўлення пра побытавую сферу ў татарскіх сем'ях у мінулыя часы.

Знахарскія тэксты (гаючая магія). Усе астатнія прыклады з рукапісаў А. Адамовіча, якія тут разглядаюцца, уяўляюць з сябе традыцыйны для пісьменства беларускіх татараў тып твораў. Знахарскія тэксты звычайнага («класічнага») выгляду амаль заўсёды будуцца па адной схеме: 1) у якасці галоўнай часткі нейкі «гаючы» тэкст і 2) каментар да яго з інфармацыяй, ад якой хваробы ён дапамагае і як ім карыстацца. Гаючы тэкст часта называецца *дуа* (з араб. «малітва»), пры гэтым ён можа ўяўляць з сябе сапраўды нейкую малітву, а часам каранічны аят альбо псеўдатэкст¹⁰. Малітва бывае пераважна на арабскай мове, хоць зрэдку ў татарскіх рукапісах можна сустрэць таксама *дуа* на цюркскай мове. Часта ў якасці гаючага сродка выступае каранічны фрагмент – адзін або некалькі аятаў. Зафіксаваны таксама выпадкі выкарыстання ў ролі гаючага тэксту запазычаных славянскіх¹¹ або літоўскіх¹² замоў. Сярод знахарскіх тэкстаў нярэдка сустракаецца рэкамендацыя скарыстацца *тальсімам* (талісманам), які часта ўяўляе сабой проста групу асобна напісаных арабскіх літар без усялякага сэнсу або схематычны малюнак; і вельмі часта такія гаючы сродак увогуле ніяк не называецца. Можна таксама адзначыць, што фразы на ўсходніх мовах, якія з'яўляюцца «ядром» знахарскага тэксту, вельмі часта напісаны з вялікай колькасцю памылак, што сведчыць пра няведанне гэтых моў шараговымі перапісчыкамі.

Што датычыцца знахарскіх тэкстаў з архіва А. Адамовіча, сярод іх таксама можна бачыць у якасці «гаючай» часткі нейкія сказы на арабскай мове, сярод якіх знойдзены некалькі аятаў. Аднак не ўсё гэтыя фрагменты

⁹ Tyszkiewicz J. Ubóstwo leków naturalnych, stosowanych przez tatarów litewsko-polskich i przyczyny tego zjawiska // *Historija leków naturalnych / pod red. B. Kuźnickiej.* – Warszawa, 1989. – S. 173–177.

¹⁰ Пры гэтым цяжка вырашыць, ці з'яўляецца гэта вынікам шматлікіх перапісванняў з назапашваннем памылак, ці гэта ад пачатку быў такі бессэнсоўны тэкст (нібыта на «чараўнай мове»).

¹¹ Сынкова І. Хрысціянскія матывы ў знахарскіх замовах беларускіх мусульман // *Dialog chrześcijański-muzułmański. Klucz do wspólnej przyszłości / pod red. M. Lewickiej i Cz. Łapicza.* – Toruń : Wydaw. Naukowe Uniw. Mikołaja Kopernika, 2012. – S. 249–257.

¹² Tarelka M., Temčinas S. Lithuanian incantation in Arabic script from a Tatar manuscript // *Acta Linguistica Lithuanica.* – LXXI. – S. 11–22.

можна ідэнтыфікаваць, і вельмі часта з прычыны значных пашкоджанняў, таму такія тэксты далей пазначаюцца проста як «тэкст на арабскай мове». А некаторыя з іх хутчэй за ўсё ўжо ад пачатку былі псеўдатэкстамі, напісанымі нібыта на «магічнай» мове.

У якасці знахарскіх тэкстаў у хамаілы зрэдку траплялі сапраўдныя замовы, запазычаныя ад славянскага атачэння. Часам з выразнымі хрысціянскімі ўплывамі, а часам яшчэ дахрысціянскага паходжання. Прыклад такой замовы можна прачытаць у рукапісе VI са збору А. Адамовіча:

«Зубы загаварыць. На небе месяц зацмевшы, у дубе червяк занемевшы, у гробе мерцвец замерцвевшы, у моры камень закаменевшы. Так раба зубы бутце занемевшы на сёй дзень, сюю гадзіну, во веки веков. Амінь»¹³ (17b).

У тым жа рукапісе двойчы сустракаецца і слова **zāgāwor**, што яшчэ выразней паказвае на паходжанне такіх тэкстаў.

Напісаны на беларускай або польскай мове каментар звычайна папярэднічае «гаючаму» тэксту. Менавіта гэтыя тлумачэнні ўяўляюць цікавасць для гісторыкаў культуры і даследчыкаў народных вераванняў, бо даюць канкрэтную інфармацыю пра формы і спосабы знахарскіх практык.

Вось некалькі прыкладаў з рукапісаў А. Адамовіча. Па гэтых кароткіх прадмовах можна бачыць, што звычайна «лячылі» з дапамогай замоў і іншых тэкстаў.

I. *«Од сухого болю пець і дуць; і на масла дуць і мазаць. I од пухліны»¹⁴* (далей тэкст на арабскай мове з фрагментамі Карана 36:78; 17:82(84), рукапіс II, 5a).

II. Некалькі тэкстаў ад ліхаманкі з рукапісу II, с. 6a¹⁵:

а) *«На шыі завесіць од фібры»* (далей псеўдатэкст);

б) *«Од тра(с)ца ў вадзе мачыць, піць»* (далей арабскі тэкст);

в) *«На хлебе напісавші, есць а(д) трасца»* (далей напісана толькі حاسوت «хасут» – магчыма, магічнае слова);

г) *«На паперы напісавшы, курыць од трасца»* (далей арабскі тэкст).

III. *«Баб»¹⁶. То ест у вадзе піць од глістов* (далей схематычны малюнак) *і то од глістов йесці»¹⁷* (далей басмала і схематычны малюнак, рукапіс II, 18b).

IV. *«Од жывата баленне насіць і в вадзе піць»¹⁸* (далей арабскі тэкст, рукапіс II, 18b).

¹³ zūbi zāhāwāric nā nebe mesec zācmewši 'ū dūbe čerwiāk zānemewši 'ū grōbe mercwec zāmercwewši 'ū mori kāmēn zākāmēnewši tāk rebā zūbi būtce zānemewši pā soj zen pā sūju hāzīnu wo weki wekof 'amīn.

¹⁴ 'od šūhohā bolū pec 'i dūc 'i nā māšlā dūc 'i māzāc 'i 'od pūhlini <...>.

¹⁵ а) nā šiji zāwesic 'od fibri <...>; б) 'od trā[s]cā 'ū wāze māčic pic <...>; в) nā hlebe nāpišāwši jesc 'atrāscā <...>; г) nā pāperi nāpišāwši kūrīc 'od trāscā <...>.

¹⁶ Арабскае слова *bāb* (літаральна «дзверы») у кнігах азначае «раздзел».

¹⁷ bāb to ješt 'ū wāze pic 'od hlišow <...> 'i to 'od hlišow jesci <...>.

¹⁸ 'od žiwātā bālenne nāsīc 'i w wāze pic <...>.

V. «Баб. То ат катеру напісавші, пад нос курыць (далей схематычны малюнак) і тэн талсім од кетару пад нос курыць (далей схематычны малюнак) трэці талсім курыць пад нос»¹⁹ (далей схематычны малюнак) (рукапіс II, 19a).

VI. «Баб. Кеды ў галаве шум велікі, то пець і дуць»²⁰ (далей арабскі тэкст, рукапіс II, 19b).

VII. «Од гарончкі пець і дуць, і піць, і носіць, і курыць»²¹ (далей арабскі тэкст, рукапіс II, 28b).

VIII. «Од зембов баленне тры разы пець і дуць на соль і шыложыць до земба»²² (далей арабскі тэкст, рукапіс VI, 7a).

IX. «Од паветру пры сабе насіць тен талсім»²³ (далей арабскі тэкст, рукапіс III, 9b).

X. «Од халеры насіць пры сабе»²⁴ (далей арабскі тэкст, рукапіс III, 48b).

XI. «Од паветры напісавшы да варот прылепіць»²⁵ (далей арабскі тэкст, рукапіс V, 28a).

Часам метады «лячэння», апісаны ў каментары, сумяшчае лекаванне як натуральнымі сродкамі, так і «гаючымі тэкстамі». Вось некалькі прыкладаў з рукапісу А. Адамовіча:

I. «Баб. У каго в роце павсуецца, тры разы пей і на мёд дуй, і в роце смароваць, і пець, і в рот дуць»²⁶ (далей арабскі тэкст, рукапіс II, 27b).

II. «Если ў горле баліць, то два камені взяць. Адзін в огню напаліць, а другі напісаць і разам палажыць, і паліваць вадой, штоб пара шла до горла. Пісаць два на камені»²⁷ (далей арабскі тэкст і аят 17:82(84), рукапіс II, 28a).

Такія гібрыдныя метады лячэння сустракаюцца і ў іншых татарскіх рукапісах.

У пісьменстве татараў ВКЛ досыць часта вылучаецца спецыфічная катэгорыя апатрапеічных тэкстаў, накіраваная супраць звышнатуральных істот, якія разглядаліся як крыніца нездароўя: *шайтан* і *ферэй*, да якіх часам далучаецца таямнічы *злы вятр*. Апроч таго сярод хвароб згадваюцца ферэйскае «заражэнне» і зрэдку *джынейская хвароба*, то-бок такая, што ўзнікла ў выніку ўздзеяння *джына*. Такія тэксты ідуць у манускрып-

¹⁹ bāb to 'aṭḡāteru nāpīšāwši pād noš ḡuric <...> 'i ten ṭalsim 'od keṭāru pād noš ḡuric <...> ṭreci ṭalsim ḡuric pād noš <...>.

²⁰ bāb kedī 'u hālāwe šum weliki ṭo pec 'i dūc <...>.

²¹ 'od ḡārončki pec 'i dūc 'i pic 'i nosic 'i ḡūric <...>.

²² 'od zembow bālenne ṭri rāzi pec 'i dūc nā šol 'i pšiložic do zembā <...>.

²³ 'od pāweṭrī pri šābe nāsic ten ṭalsim <...>.

²⁴ 'od ḡelerī nāsic pri šābe <...>.

²⁵ 'od pāweṭrī nāpīšāwši dā wāroṭ pṛilepic <...>.

²⁶ bāb 'ū ḡāho w roce pāpšūjeccā ṭri rāzi pej 'i nā mod dūj 'i w roce šmāro[wajc 'i pec 'i w roṭ dūc <...>.

²⁷ jesli 'ū horle bālic ṭo dwā ḡāmeni wzāc 'ažin w 'oḡnu nāpālic 'a drūhī nāpišāc 'i rāzām pālāžic 'i pālīwāc wādoj šṭob pārā šlā do ḡorla pišāc du'a'ī nā ḡāmeni <...>.

це звичайна запар адным блокам. Тры прыклады такога кшталту можна знайсці ў рукапісе II са збору А. Адамовіча:

I. «*Од ферей на чоле пісаць* (далей арабскі тэкст), *а то по трех днях пісаць на чоле*»²⁸ (далей арабскі тэкст, с. 11а).

II. «*Ежелі ферэй мусульманін, гэтым курыць*»²⁹ (далей арабскі тэкст, с. 10а).

III. «*Ежелі гевурскі ферей, гэтым одпеваць і курыць*»³⁰ (далей арабскі тэкст, с. 10b).

Ферэй – злы дух, звышнатуральная істота, якая шкодзіць людзям. «Ферэйскае заражэнне» – хвароба, якая ўзнікае ў чалавека пасля кантакту з ім. Што з сябе ўяўляла дадзенае захворванне, у хамаільных тэкстах не тлумачыцца. Гэтае ўяўленне існавала толькі ў вуснай традыцыі, перадавалася ў паданнях, і трэба думаць, што пад гэтым разумелася псіхічнае захворванне (як аналаг «апантанасці бесам»). Такія погляды часткова зафіксаваны ў этнаграфічнай літаратуры міжваеннага часу, але з тлумачэнняў даследчыкаў не зусім зразумела, ці былі звесткі атрыманы непасрэдна ад татараў як яшчэ жывое паданне, ці аўтары спрабавалі рэканструюваць уяўленні на падставе варажбінных тэкстаў, так званых *фалаў*.

У прыведзеных прыкладах звяртае на сябе ўвагу іншае. У другім і трэцім згадваюцца дзве катэгорыі шкодных істот: ферэй-мусульманін і *гевурскі* ферэй (то-бок немусульманін). Тут можна назіраць выразнае атаясамліванне *ферэя* – міфалагічнай істоты не зусім зразумелага, загадкавага паходжання³¹ – з джынам, персанажам араба-мусульманскай сістэмы свеаўспрымання, які паходзіць яшчэ з арабскай даісламскай міфалогіі.

Побач з замовамі супраць ферэяў знаходзяцца тры тэксты ад «Валянцінавай хваробы» (эпілепсіі), што, відавочна, не выпадкова, бо ў народнай культуры праявы гэтай хваробы ўспрымаліся таксама як «апантанасць/утрапёнасць».

I. «*Баб. Од [Ва]лентэго хороб одпеваць*»³² (далей арабскі тэкст, с. 9а).

II. «*То пець і дуць од Валентовай тры разы*»³³ (далей арабскі тэкст, с. 9b).

III. «*То од Валентовай курыць рана*»³⁴ (далей арабскі тэкст, с. 9b).

Яшчэ адзін тэкст вельмі цікавы тым, што наўпрост звязвае знахарскія практыкі з варажбіннай літаратурай:

«*Баб. Од дванасту планет, од ружных хороб курыць і піць*»³⁵ (далей арабскі тэкст, рукапіс II, 18b).

²⁸ 'od ferejā nā čole pišac'a to po t'reh dnāh pišac nā čole <...>.

²⁹ ježeli ferej musulmānin heṭim kūrīc <...>.

³⁰ ježeli gewurškī ferej heṭim 'odpewāc 'i kūrīc <...>.

³¹ Як лічыцца, само слова паходзіць ад іранскага *peri*.

³² bāb 'od [wā]lenteḡo ḡorob 'odpewāc <...>.

³³ to pec 'i dūc 'od wālenṡowāj t'ri rāzi <...>.

³⁴ to 'od wālenṡowāj kūrīc rānā <...>.

³⁵ bāb 'od dwānāštū plāneṡ 'od rūžniḡ ḡorob kūrīc 'i pic <...>.

Выраз «од дванасту планет» трэба разумець як сінонім «розных хвароб», а дакладней – «розных ферэйскіх хвароб». Бо ў адпаведным варажбітнім тэксце (дванаццаціпланетны фал, другая назва – Сулейманавы фал) дванаццаць ферэяў, звязаных з пэўнымі сузор’ямі Задыяку (у тэксце яны называюцца «планетамі»), вызначаюць увесь дыяпазон магчымых хвароб, якія яны насылаюць на людзей.

Сярод знахарскіх тэкстаў з рукапісаў А. Адамовіча два прыцягваюць увагу спасылкамі на аўтарытэтныя першакрыніцы:

I. *«Баб. А то Іса прарок, его мілосць, та дуаі пев. Еднак Аллаг, выслушавшы, умарлых жывымі чыніл, хорых здровемі чыніл, слепых відзонцымі чыніл»*³⁶ (далей арабскі тэкст, рукапіс II, с. 11а).

II. *«Та дуаі носіць – [ад] дзевенць тысенцей хороб Пан Буг оброні. Сулейман прарок у перню носіл, Муса прарок у лясце носіл. Од седмідзесонт непрыяцул Пан Буг оброні»*³⁷ (далей арабскі тэкст, рукапіс II, с. 11б).

Асобна прыцягвае ўвагу выкарыстанне каранічных фрагментаў з лясчэбнымі мэтамі. Так, пасля аятаў 19–26 з 81-й суры дадаецца «от перапахов курыць і змываць, і можна піць із водой»³⁸ (рукапіс VI, с. 4а). У рукапісах V і VI таксама прыводзяцца аяты, побач з якімі напісаны характэрныя для каментароў у знахарскіх тэкстах «інструкцыі»: 1) пасля аятаў 38:40–41 дадаецца «ў ваду намачывшы, піць і змываць»³⁹ (рукапіс V, с. 16б); пасля аята 67:30 – «тэн версет п[і]ць у водзе»⁴⁰ (рукапіс VI, 16б); 3) пасля аята 50:9 прапануецца «хукнуць» (рукапіс VI, с. 16б).

Большасць тэкстаў, якія тут разгледжаны, можна лічыць звычайнымі для катэгорыі тэкстаў «хатняга лячэння». Аналагічныя ім ужо апісваліся раней у розных працах, у тым ліку і аўтарам гэтых радкоў⁴¹. Аднак некаторыя адметныя асаблівасці рукапісных матэрыялаў А. Адамовіча праявіліся і ў дачыненні да знахарскіх тэкстаў. Характэрнай рысай рукапіснага збору А. Адамовіча з’яўляецца частае выкарыстанне перакладаў пры цытаванні Карана або, прынамсі, дакладнае ўказанне, які менавіта аят цытуецца. У такой дбайнасці відавочна адлюстраваліся не толькі асаблівасці характару самога перапісчыка (імкненне да больш глыбокага разумення ўсяго напісанага), але і пэўны ўплыў з боку яго дзейнасці як імама. Ёсць

³⁶ bāb ‘aṭo ‘isā prāroḳ jeḡo milosc t̄a du‘ā’i pew jednāk ‘allah wiṣluḥāf̄si ‘umārliḥ žīwimi činil ḥoriḥ ždrowemi činil slepiḥ wižoncimi činil <...>.

³⁷ t̄a du‘ā’i nosic zewenc t̄isencej ḥorob pānbūḡ ‘obroni sulejman prāroḳ ‘u persnū nosil mūsā prāroḳ ‘ū lāšce nosil ‘od sedmizēsont neprijācul pānbūḡ ‘obroni <...>.

³⁸ ‘od perepālāḡow kūric ‘i žmīwāc ‘i možno pic ‘izwodoj.

³⁹ ‘ū wādū nāmāčiwši pic ‘i žmīwāc.

⁴⁰ t̄en werset p[i]c ‘ū wozе.

⁴¹ Сынкова І. Знахарскія тэксты ў рукапісах татарцаў ВКЛ // Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w historii, języku i kulturze / pod red. Joanny Kulwickiej-Kamińskiej i Czesława Łapicza / Uniw. Mikołaja Kopernika. – Toruń, 2013. – S. 275–289.

некалькі прыкладаў, калі пераклад даецца таксама для каранічных фрагментаў, ужытых у якасці гаючых або ахоўных тэкстаў.

I. «*Сурат ХМ*⁴², *устаф*⁴³ *седмой. Гэты аьет од боку [б]аленне піць*»⁴⁴ (далей ідзе фрагмент Карана на арабскай мове з перакладам на рускую Г. С. Саблукова, рукапіс II, с. 27а).

II. «*Сурат Зугруф, 'Золотые украшение', версет 49. Если лишай, то заговарыць і змываць*»⁴⁵ (аят 43:79) (рукапіс VI, с. 17б).

Надзвычай цікавай падаецца падборка аятаў у рукапісе VI; амаль усе яны змяшчаюць словы, звязаныя з вадой: «вада», «рака», «мора», «крыніца» і г. д. (с. 1а–16б). Пры гэтым некалькі бясспрэчна знахарскіх тэкстаў з гэтага рукапісу выразна накіраваны на лячэнне, звязанае з затрымкай вады ў целе: а) «*Ежели человек, люб скацина воды неможе пусціць, то напишавшы, у ваду уложыць і тую ваду піць і дуць, і панном (?) паліваць на пупе і мыць, то Пан Буг вызволіць*»⁴⁶ (рукапіс VI, с. 5а); б) «*Кеды конь моч затрымае*»⁴⁷ (рукапіс VI, с. 5а). Цалкам верагодна, што згаданая падборка аятаў – гэта падрыхтоўчыя запісы для далейшага выкарыстання ў знахарскай практыцы. Такім чынам, дзякуючы гэтым матэрыялам можна крыху паглыбіцца ў творчую лабараторыю стваральніка рукапісаў, убачыць працэс перапрацоўкі і засваення інфармацыі з розных крыніц і падрыхтоўкі на гэтай падставе новага прадукту інтэлектуальнай дзейнасці ў адрозненне ад іншых рукапісаў, дзе звычайна можна назіраць толькі простае капіяванне ўжо існуючых тэкстаў.

Спіс выкарыстаных крыніц

Дзекан, М. Кахин? Шаман? Колдун? Как статья фалджем (по хамаилу Александровича) / М. Дзекан // *Tiurkų istorija ir kultūra Lietuvoje = История и культура тюрков в Литве.* – Vilnius : Vilniaus universiteto leidykla, 2014. – С. 213–225.

Сынкова, I. Знахарскія тэксты ў рукапісах татарыў ВКЛ / I. Сынкова // *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w historii, języku i kulturze / pod red. Joanny Kulwickiej-Kamińskiej i Czesława Łapicza / Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.* – Toruń, 2013. – S. 275–289.

Сынкова, I. Хрысціянскія матывы ў знахарскіх замовах беларускіх мусульман / I. Сынкова // *Dialog chrześcijański – mużłmański. Klucz do wspólnej przyszłości / pod red.*

⁴² Літары на пачатку 40-й суры – тут у якасці назвы.

⁴³ Пад словамі «устаф» і «версет» у прыведзеных прыкладах маецца на ўвазе «аят». Пра каранічную тэрміналогію ў рукапісах А. Адамовіча гл. артыкул М. У. Тарэлкі «Рукапісы Аляксандра (Алі) Адамовіча – імама Мядзельскай мячэці» ў гэтым зборніку.

⁴⁴ *sūrat ḥm 'ūštāf sedmoy heṭi 'ajet 'od būku kālenne pic <...>.* У слове **kālenne** відавочная памылка, замест чаканай літары ʃ (b) напісана ʃ (k), быць можа пад уплывам папярэдняй літары ʃ (k).

⁴⁵ *sūrat zuhruf zolotije 'ūkřešenje weršet 49 jesli lišāj to žāhāwāric 'i zmiwāc <...>.*

⁴⁶ *jeżeli człowiek lub şkācine wodī nemože pūscic to nāpišāwši 'ū wādū 'ulozic 'i ṭjū wādū pec 'i dūc 'i pānnom pāliwāc pā pūpe 'i mic ṭo pānbūg wiżwolic <...>.*

⁴⁷ *kedī kon moč žātrimāje <...>.*

M. Lewickiej i Cz. Łapicza. – Toruń : Wydaw. Naukowe Uniw. Mikołaja Kopernika, 2012. – S. 249–257.

Aleksandrowicz, M. Legendy, znachorstwo, wróżby i gusła ludu muzułmańskiego w Polsce / M. Aleksandrowicz // *Rocznik Tatarski*. – Zamość, 1935. – T. 2. – S. 368–375.

Kryczyński, S. Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej / S. Kryczyński // *Rocznik Tatarski*. – Warszawa : Wyd. Rady Centralnej Związku Kulturalno-Oświatowego Tatarów Rzeczypospolitej Polskiej, 1938. – T. 3. – XVI, 318 s., [19] k. tabl. : il. – S. 281–308.

Szynkiewicz, J. Literatura religijna tatarów litewskich i jej pochodzenie / J. Szynkiewicz // *Rocznik Tatarski*. – Zamość, 1935. – T. II. – S. 138–145.

Tarelka, M. Lithuanian incantation in Arabic script from a Tatar manuscript / M. Tarelka, S. Temčinas // *Acta Linguistica Lithuanica*. – 2014. – LXXI. – S. 11–22.

Tyszkiewicz, J. Ubóstwo leków naturalnych, stosowanych przez tatarów litewsko-polskich i przyczyny tego zjawiska / J. Tyszkiewicz // *Historija leków naturalnych / pod red. B. Kuźniczkiej*. – Warszawa, 1989. – S. 173–177.

РУКАПІСЫ АЛЯКСАНДРА (АЛІ) АДАМОВІЧА – ІМАМА МЯДЗЕЛЬСКОЙ МЯЧЭЦІ: ПРАБЛЕМЫ КАТАЛАГІЗАЦЫІ І НАВУКОВАГА АПІСАННЯ

1. Рукапісы Аляксандра Адамовіча – імама мядзельскай мячэці: апісанне

1.1. Уводзіны

Прычынай напісання гэтай працы стала нашае знаёмства з васьмю арабскаграфічнымі рукапісамі, цалкам або часткова напісанымі, выдавочна, імамам мядзельскай мячэці Аляксандрам (Алі) Адамовічам (пам. 1945) і захаванымі яго сынам Якубам Адамовічам (пам. 2013). У іх адсутнічае калафон перапісчыка. Нашае меркаванне, што яны напісаны менавіта гэтым чалавекам, грунтуецца на тым, што ў Мядзельскі раённы музей¹ у канцы 1990 – пачатку 2000-х гг. Евай Гембіцкай, дачкой А. Адамовіча, быў перададзены рукапіс, напісаны падобным почыркам. Па яе словах, рукапіс быў напісаны яе бацькам². Потым гэта пацвердзілася знаходкай дакументаў, напісаных і падпісаных А. Адамовічам³. Аднак у згаданых васьмі рукапісах назіраюцца адрозненні ў почырку і арфаграфіі паміж асобнымі дакументамі і тэкстамі, што патрабуе свайго тлумачэння. Асаблівасцям почырку і арфаграфіі даследаваных намі рукапісаў прысвечаны п. 1.3.

Умоўна мы пазначылі гэтыя восем рукапісаў лацінскімі лічбамі: I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, размясціўшы іх паводле колькасці аркушаў: I (341 арк.), II (72 арк.), III (56 арк.), IV (51 арк.), V (28 арк.), VI (20 арк.), VII (14 арк.), VIII (6 арк.). Пры гэтым першы рукапіс (*хамайл*⁴) напісаны прынамсі двума

¹Цяпер Мядзельскі музей народнай славы (далей па тэксце – Мядзельскі музей).

²Гэтакі рукапіс былі прысвечаны два артыкулы: 1) Тарэлка М. У. Некаторыя асаблівасці графіка-арфаграфічнай сістэмы Мядзельскага хамаіла // Беларуская лінгвістыка. – 2018. – Вып. 81. – С. 61–70; 2) Тарэлка М. У. Пераклады Карана ў рукапісе часоў II Рэчы Паспалітай з Мядзельскага музея // Tatarskie dziedzictwo kulturowe. Rękopiśmienne księgi religijne. 50 lat kitabistyki. – Toruń, 2019. – S. 134–151. Яшчэ адзін рукапіс свайго бацькі Е. Гембіцкай перадала для бібліятэкі Мінскай саборнай мячэці, дзе ён зараз захоўваецца пад шыфрам 22 Б.Т.М.С.М.

³Гэтыя дакументы можна назваць: 1) Лістом да сына, 2) Лістом да намесніка муфты Я. Рамановіча, 3) Тастаментом. Яны апублікаваны ў *Дадатку 1*.

⁴Ад арабскага назойніка множнага ліку *حمائل* [ḥamā'il(u)] «тое, што носяць з сабой, амулет». Зборнікі малітоўных і іншых тэкстаў.

капіістамі; старонкі 25а–173а напісаны рукой іншага капііста⁵. А. Адамовіч па невядомых нам прычынах працягнуў напісанне гэтага манускрыпта, пачынаючы ад старонкі 173b і далучыўшы арк. 1–24 да пачатку рукапісу (гл. п. 2.1). Другі рукапіс на самай справе з’яўляецца зборам пераважна не змацаваных паміж сабой аркушаў прыблізна аднолькавага памеру, якія з прычыны несупадзення кустоды з першым словам наступнай старонкі можна падзяліць на 20 фрагментаў рознага аб’ёму (ад аднаго да 17 аркушаў), якія маглі быць першапачаткова часткамі розных рукапісаў і нават (ва ўсякім разе фрагменты 1–2) напісанымі іншым капіістам. Сёмы рукапіс з’яўляецца ўкладышам у рукапісе I. Рукапіс (*хамал*), які захоўваецца ў Мядзельскім музеі народнай славы, мы пазначылі літарамі МХ.

Адным з першых пытанняў, якія трэба вырашаць пры каталагізацыі любых рукапісаў, у тым ліку беларускататарскіх, – гэта **час і месца** іх напісання. На гэтыя пытанні мы пастараемся адказаць у п. 1.4–1.5. Што датычыцца праблемы аўтарства, то пераважная большасць тэкстаў у рукапісах татараў былога ВКЛ ананімныя, і вызначыць імя аўтара таго ці іншага твора ўдаецца вельмі рэдка.

Яшчэ адно з пытанняў, якое ўзнікае пры каталагізацыі беларуска-татарскіх рукапісаў – гэта вызначэнне іх прыналежнасці да той ці іншай **катэгорыі** – рукапіс Карана, тафсір⁶, кітаб⁷, хамаіл⁸? Адказаць на гэтае пытанне часам вельмі няпроста, бо сустракаюцца і нестандартныя рукапісы, якія не належаць ні да адной з пералічаных катэгорыяў, напрыклад, слоўнік⁹, таджвід¹⁰ або дапаможнік па тэрміналогіі таджвіда¹¹.

Нестандартнымі з’яўляюцца і некаторыя рукапісы, напісаныя А. Адамовічам. Рукапісы I і III належаць да хамаілаў. Пэўную колькасць тэкстаў, характэрных для хамаілаў і кітабаў, таксама змяшчаюць рукапісы II–VI,

⁵ Рукапіс (*хамал*), напісаны той самай рукой, захоўваецца ў Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі пад шыфрам 11Н//447(026). Перапісчык – Халіль Юзэфавіч, які таксама напісаў тафсір, апісаны ў: Тафсіры, кітабы і хамаілы з прыватных кнігазбораў Беларусі : каталог / склад. М. У. Тарэлка – Мінск, 2020. – С. 21–22. Яшчэ адзін рукапіс (лячэбная кніга), напісаны, відавочна, тым самым почыркам, захоўваецца ў бібліятэцы Мінскай саборнай мячэці пад шыфрам 14 Б.Т.М.С.М.

⁶ Ад араб. تفسیر [tafsīr] – «каментар». Пераклад Карана і/або каментар да яго.

⁷ Ад араб. كتاب [kitāb] – «кніга». Зборнік рэлігійна-палемічных, дыдактычных і іншых тэкстаў.

⁸ Гл. заўвагу 4.

⁹ Турэцка-беларускі размоўнік 1836 году з збораў Нацыянальнага музея Літоўскай Рэспублікі ў Вільні = Turkish-Belarusian phrase-book of 1836 = Türkçe-belarusça kılavuz ulı = 1836 / прадмова, транслітараванне, падрыхтоўка тэксту, публікацыя й камэнтары Г. Александровіч-Мішкінене, С. Шула. – Нью-Йорк, 1995. – 62 с.

¹⁰ Араб. تجويد [taǧwīd] – «чытанне (Карана)». Гл.: Рукапісы татараў Беларусі канца XVII – пачатку XX стагоддзя з дзяржаўных кнігазбораў краіны : каталог / склад. : М. У. Тарэлка, А. І. Цітавец. – Мінск : Беларус. навука, 2011. – С. 28–29.

¹¹ Тамсама. – С. 29–30.

але пераважаюць у іх цытаты з Карана з перакладам на польскую або рускую мову, што збліжае іх з тафсірамі. Рукапісы VII–VIII складаюцца наогул выключна з каранічных цытат. Праблема прыналежнасці рукапісаў I–VIII да той ці іншай катэгорыі прысвечаны п. 1.6. Праліць святло на час і месца ўзнікнення і фарміраванне такой нестандартнай катэгорыі рукапісаў можа даследаванне выкарыстаных у іх крыніц – перакладаў Карана і інш. (гл. п. 1.2).

1.2. Крыніцы, выкарыстаныя А. Адамовічам пры напісанні рукапісаў II–VIII

1.2.1. Каран, польскія і рускія пераклады Карана; пераклад Карана А. Адамовіча

Пры першым азнаямленні з рукапісамі II–VIII звяртае на сябе ўвагу наяўнасць у іх шматлікіх цытат з Карана на арабскай мове разам з іх перакладамі на польскую і/або рускую мовы, запісанымі арабскім алфавітам. У гэтых сямі рукапісах А. Адамовіча выкарыстаны наступныя пераклады Карана:

1) пераклад на польскую мову XVII ст. імама г. Мінска **Ур’яша ібн Ісмаіла** выкарыстаны ў рукапісах II (фрагмент 15, арк. 43–55) і IV (арк. 1–14; паралельна з перакладам Г. Саблукова). Гэты пераклад захаваўся ў звыш чым дваццаці копіях, найстарэйшая з якіх (так званы Мінскі тафсір) датуецца 1686 г. і захоўваецца ў ЦНБ НАН Беларусі¹². Параўнайце, напрыклад, фрагмент перакладу з рукапісу II і са спісу тафсіра Ур’яша ібн Ісмаіла, перапісанага Халілем Юзэфавічам¹³:

Пачатак аята 3:25 mūf 'i muḥammad bože nāš ḵrūlu ḵrūlewštḡā 'i šḵārb dāješ ḵomū šām ḥceš * 'odbereš ḵrūlewštḡā 'i šḵārb 'od ḵogo ḥceš... (II 44a) ¹⁴	mūf 'i muḥammad bože nāš ḵrūlu ḵrūlewštḡu 'i šḵārb [dāješ] ḵomu ḥceš 'odberāš ḵrūlewštḡā 'i šḵārb 'od ḵogo' ḥceš... (тафсір Х. Юзэфавіча, арк. 38a)
Пераклад: «Скажы, о Мухамад: “Божа наш, кароль. Каралеўства і скарб даеш, каму (сам) хочаш, адбіраеш каралеўства і скарб, ад каго хочаш...”»	

Бадай што адзінае істотнае адрозненне – гэта наяўнасць у рукапісе II займенніка **ḡām** («сам») пры яго адсутнасці ў тафсіры Х. Юзэфавіча;

¹² Бібліяграфію аб гэтым рукапісе гл., напр., у: Тарэлка М. У. Мінскі Тафсір 1686 г. Вынікі апошніх даследаванняў / М. Тарэлка // *Poznańskie Studia Slawistyczne. Ser. Językoznawcza.* – 2017. – Wol. 24 (44), numer 2. – S. 163–175.

¹³ Пра рукапіс тафсіра, перапісанага Халілем Юзэфавічам, гл.: Тафсіры, кітабы і хамалы з прыватных кнігазбораў Беларусі : каталог. – С. 21–22.

¹⁴ Табліцу знакаў транслітарацыі гл. у канцы артыкула.

2) пераклад на рускую мову **Гордзія Саблукова** (1803–1880)¹⁵ выкарыстаны ў сямі рукапісах (II–VIII); у рукапісе IV пераклад некаторых аятаў прыведзены паралельна з перакладам Ур’яша б. Ісмаіла. Прыклад перакладу Г. Саблукова: **milost bohā ’i blāhošlāwenije jehō wām žitielām domā seho pořomū čto ‘on šlāwien** «Міласць Бога і дабраславенне Яго вам, жыхарам дома гэтага! Таму што Ён слаўны» (II 57a). Параўнайце кірылічны арыгінал: ...*Милость Бога и благословение Его вам, жителям дома сего! Потому что Он славен* (аят 11:76);

3) пераклад на польскую мову асобных аятаў муфтыя мусульман міжваеннай Польшчы **Якуба Шынкевіча** (1884–1966) выяўлены ў рукапісах VI і VII. Параўнайце, **ħwāl pānā bogā ŝwego poidčāŝ wŝtāwāniā ’i nocōn pŝiġāsnencu ġwāižd** «Хвалі Пана Бога свайго падчас уставання і ноччу, калі гаснуць зоркі» (VI 8b:12–14) і лацінскаграфічны арыгінал: *Chwal Pana swego podczas wstawania i nocą przy gaśnięciu gwiazd* (аяты 52:48–49)¹⁶;

4) у рукапісах II, IV–VIII некаторыя аяты прыводзяцца ў перакладзе на так званую *пальшчызну крэсову*¹⁷ або беларускую мову, зробленым з перакладу Г. Саблукова, а ў некаторых выпадках, відавочна, таксама з выкарыстаннем перакладу Ур’яша б. Ісмаіла і арабскага арыгінала.

Прыводзім прыклад перакладу Карана на *пальшчызну крэсову* з перакладу Г. Саблукова (аят 78:38): **w řen zen fķřturi dūħ božī ’i ‘ānhelī řřānūc řināmī rādāmī beindo mūwīc řilķo řim ķřtūrīm pořwolīc milosciwī ’i ‘onī powe řilķo prāwziwe** «У той дзень, у які Дух Божы і анёлы стануць чынамі, радамі, яны будуць казаць толькі тым, якім дазволіць Міласцівы. І яны паведаюць толькі праўдзівае» (II 40a:8–15). Пераклад Г. Саблукова: *В этот день, в который дух и ангелы станут чинами, будут говорить только те, которым позволит Милостивый, и они скажут только верное. У перакладзе ёсць экзэгетычная ўстаўка: дух > dūħ božī, гендыадыс (г. зн. перадача аднаго слова двума): чинами > řināmī rādāmī. Не абышлося без памылак: толькі те (наз. скл.) > řilķo řim (дав. скл.), скажyт (мн. л.) > powe (адз. л.). Зразумела, прысутнічаюць беларусізмы: ‘ānhelī řřānūc, pořwolīc.*

Гэты самы аят цытуецца ў рукапісе VII (арк. 13a) і тройчы ў МХ (арк. 59a, 87a і 111b); усюды ён змяшчае тыя самыя экзэгетычныя ўстаўкі,

¹⁵ Першае выданне перакладу Г. Саблукова 1877 г. змяшчала толькі пераклад (без арабскага арыгінала, як у пазнейшых выданнях). Таму ўкладальнік гэтых рукапісаў, А. Адамовіч, карыстаўся адным з казанскіх выданняў Карана на арабскай мове. Гэтым тлумачыцца той факт, што, напрыклад, у перакладзе Г. Саблукова 47-я сура названа «Мухамад», а ў рукапісах А. Адамовіча قتال [qitāl] «бітва» (IV 6a:4; МХ 83b:9), як у казанскіх выданнях Карана.

¹⁶ Wersetý z Koranu (آيات من القرآن العظيم). Nakładem Muftiatu na R. P. 1935 R – 1354 H. – [Sarajevo, 1935]. – С. 65.

¹⁷ *Пальшчызна крэсова* (Polszczyzna kresowa) – польская мова, насычаная іншашаўнымі (у дадзеным выпадку – беларускімі) элементамі субстратнага характару, якая функцыянавала па-за межамі польскай этнічнай тэрыторыі, у тым ліку на беларускіх землях.

памылкі і беларусізмы. З гэтага вынікае, што пераклад аята 78:38 не рабіўся сітуацыйна, а ва ўсіх пяці выпадках перапісваўся з больш старога рукапісу. Пры гэтым мы не ведаем дакладна, хто рабіў пераклады з Г. Саблукова на польскую мову, сам А. Адамовіч ці нехта іншы. Такім чынам, на дадзеным этапе даследаванняў, пакуль не будуць знойдзены больш раннія спісы, выяўленыя намі фрагменты перакладу Карана на польскую мову з рускага перакладу Г. Саблукова мы ўмоўна можам называць перакладам А. Адамовіча. Хоць пры гэтым падаецца, што калі б А. Адамовіч сам перакладаў Г. Саблукова, то ў часе перапіскі ён бы выпраўляў прынамсі некаторыя відавочныя памылкі.

Прыводзім яшчэ адзін прыклад перакладу Карана на *пальшчызну крэсову* з меркаваным выкарыстаннем перакладаў як Г. Саблукова, так і Ур'яша б. Ісмаіла (аят 42:24/25/): **ten būg k̄tūri prij̄mūje k̄ajeti 'od lūzi ſwoj̄ih 'i pōk̄r̄tje z̄lije ſpr̄awī 'od wāſ būg we co wī robece** «Гэты Бог, які прымае пакаянні ад людзей сваіх і пакрые злыя справы ад вас. Бог ведае, што вы робіце» (II 57a:11–14). Параўн., Г. Саблуков: *Он принимает покаяние рабов своих, заглаждает злые дела их: Он знает и то, что вы делаете.* Ур'яш б. Ісмаіл: **'ūn jeſt p̄ān būg k̄tūrij prij̄mūje k̄ajeti 'ūd ſlūg ſwuj̄ix 'i 'ūd̄pūſčā 'i z̄rekā ſe 'ūd ġrexūw wāſix 'i dūbr[e] wiedzūm tū cū wī činice** «Ён Пан Бог, які прымае пакаянні ад слуг сваіх і адпускае і выракаецца ад грахоў вашых. І Ён добра ведае тое, што вы робіце» (Мінскі тафсір 1686 г., арк. 403b).

Як відаць, супадзенні ёсць і з перакладам Ур'яша б. Ісмаіла, і з перакладам Г. Саблукова. У Ур'яша б. Ісмаіла запазычаны выраз **būg k̄tūrij prij̄mūje k̄ajeti** «Бог, які прымае пакаянні», а ў Г. Саблукова, відавочна, **z̄lije ſpr̄awī** (*злыя дела*), што, дарэчы, з'яўляецца больш літаральным перакладам арабскага *السيئات* «злыя справы (учынкi)», чым «грахі» ў Ур'яша ібн Ісмаіла.

Складваецца ўражанне, што перакладчык (А. Адамовіч?) ведаў у пэўнай ступені арабскую мову. Напрыклад, у перакладзе аята 23:29 прысутнічае ўзяты з арыгінала арабізм **z̄ālim**¹⁸, пры тым, што ні ў Ур'яша ібн Ісмаіла, ні ў Г. Саблукова яго няма: **nūh pr̄arok̄ wipowezel ħwālā boġū k̄tūri 'ūniſtožil lūzi z̄ālimow k̄riwdnīkow** «Нух прарок сказаў: “Хвала Богу, які знішчыў людзей-залимаў, крыўднікаў”» (VIII 2b:10–12).

Параўнайце, пераклады Ур'яша ібн Ісмаіла: **xwālā 'uddājemī p̄ānū būgū k̄tūrij 'ūwulnil 'ūd lūzej newernix** «Хвалу аддаем Пану Богу, які вызваліў ад людзей няверных» (Мінскі тафсір 1686 г., арк. 282b) і Г. Саблукова: *...скажи: слава Богу, избавившему нас от злочестивых.*

Таксама звяртае на сябе ўвагу выкарыстанне ў перакладзе гэтага аята як русізма **'ūniſtožil** «знішчыў», так і беларусізма **k̄riwdnīkow**, які шырока ўжываецца ў польскім перакладзе XVII ст. Ур'яша ібн Ісмаіла, што ўказвае на суіснаванне ў дадзеным перакладзе як новых (расійскіх) уплываў, так

¹⁸ Араб. ظالم [zālim] – «несправядлівы, жорсткі».

і захаванне старажытнай беларускай ісламскай тэрміналогіі, якая склалася яшчэ да перакладу Карана на польскую мову ў канцы XVII ст.¹⁹

Мова перакладу некаторых аятаў, зробленага з перакладу Г. Саблукова, з'яўляецца чыста беларускай. Параўнайце пераклад Г. Саблукова: *Я Господь твой; сними обувь с себя, потому что ты на святой долине Това* (аят 20:12) і пераклад у рукапісе VIII: **boh škǫzǫl mojsej skidǫj 'obūw ťi jos nǫ swǫitoj dǫlīne ťūwǫj** (арк. 12a:8–10). Такім чынам, выяўлены намі ў рукапісах А. Адамовіча фрагментарны пераклад Карана з рускага перакладу Г. Саблукова з выкарыстаннем арабскага арыгінала і польскага перакладу Ур'яша б. Ісмаіла можа быць ахарактарызаваны як польска-беларускі або беларуска-польскі.

1.2.2. *Пратограф рукапісаў II (15-га фрагмента), IV і хамаіла Мядзельскага музея*

На с. 43b–48b рукапісу II (фрагмент 15) і на с. 6b–14b рукапісу IV цытуюцца адны і тыя самыя аяты: 3:25–26; 12:102; 39:73–75; 40:7–9 у аднолькавай паслядоўнасці або з двума перакладамі (на польскую мову паводле Ур'яша ібн Ісмаіла і рускую паводле Г. Саблукова), або толькі з адным з іх.

Некаторыя цытаты маюць асобныя назвы. Напрыклад, польскі пераклад аятаў 39:73–75 у двух рукапісах названы **prepowesc teǫo 'ajetu** «прыпавесць²⁰ гэтага аята» (II 45b:4; IV 14a:1). Рускі пераклад аятаў 40:7–9 у рукапісе II названы **'ogǫwor rūški** (II 48a:2)²¹, а ў хамаіле Мядзельскага музея, дзе гэтыя аяты 40:7–9 цытуюцца двойчы (арк. 47b і 59b), – **'ǫǫgǫwor pǫ rūškī** (MX 59b). Таксама словам **'ǫǫgǫwor** названы пераклад Г. Саблукова аятаў 39:71–72 у рукапісе IV (арк. 9b:11).

Перад рускім перакладам аятаў 40:7–9 у рукапісах II і IV таксама напісана **prepowiedniǫ prosītel proščenjǫ/prepowedniǫ prositel proščenjǫ** «прапаведнік, прасіцель даравання» (II 48a:3; IV 14a:13), што, відавочна, трэба разумець як тэматычную заўвагу, бо ў цытаце, сапраўды, ёсць просьба анёлаў да Бога аб дараванні вернікам. Тая самая тэматычная заўвага перад гэтымі аятамі прысутнічае ў MX: **prepowiedniǫ prosītel prosīl proščenjǫ** «прапаведнік, прасіцель прасіў даравання» (арк. 47b, 59b).

Тэкстуальныя супадзенні паміж рукапісамі II (фрагмент 15), IV і MX даказваюць існаванне ў мінулым адзінага пратографа для ўсіх трох рукапісаў. Але да якой катэгорыі ён належыў? Ці быў гэта тафсір? Бо тэкст Кара-

¹⁹ Тарэлка М. У. Мінскі Тафсір 1686 г. Вынікі апошніх даследаванняў. – С. 171.

²⁰ Параўн., *прыповесць, прыповесць* 'павучальнае апавяданне іншасказальнага характару' (Гістарычны слоўнік беларускай мовы. – Мінск : Беларус. навука, 2008. – Т. 28. – С. 404).

²¹ Дзе **'ogǫwor**, відавочна, мае значэнне 'дадатковая заўвага', таму што ён служыць дадаткам да польскага перакладу. Гл. *оговорь* у: Словарь русского языка XI–XVII вв. – М. : Наука, 1987. – Вып. 12. – С. 246.

на на арабскай мове з перакладам – гэта і ёсць тафсір у кніжнай традыцыі татараў былога ВКЛ. Але прысутнасць тэматычных заўваг (надаванне назваў цытаваным фрагментам тафсіраў) указвае хутчэй на падбор выпісак з тафсіраў, чым на ўласна тафсір.

Пры супастаўленні версій II, IV і МХ высветлілася, што версія IV не можа быць копіяй з II, бо ў рускім перакладзе аята 40:7 у рукапісе IV ёсць слова *окрест* ‘**okrešt** «вакол» (IV 14b:1) у выразе *стоящие окрест его* **štojāščije** ‘**okrešt jeho**, а ў рукапісе II яно прапушчана (II 48a:6). Аднак і версія II не можа быць копіяй IV, бо, напр., займеннік *никого*, двойчы ўжыты Г. Саблуковым у перакладзе аятаў 59:22–23, у версіі II перададзены правільна – **niḵoho** «нікога» (II 38a:6, 14), а ў рукапісе IV заменены на **niḵāḵohā** «ніякага» (IV 41a:9, 41b:3). Складаней зрабіць высновы адносна версій у Мядзельскім хамаіле з прычыны абмежаванасці матэрыялу. Аднак звяртае на сябе ўвагу той факт, што ў МХ у аяце 40:7, як і ў рукапісе II, у выразе *стоящие окрест его* прапушчана слова *окрест* «вакол». Такія тэкстуальныя супадзенні паміж рознымі рукапісамі, як і згаданыя вышэй назвы, нададзеныя некаторым цытатам (і/або тэматычным заўвагі), указваюць на агульнае паходжанне ўсіх чатырох версій, гэта значыць існаванне пратографа.

На наяўнасць пратографа ўказвае і напісанне слова ‘**ogāwor** (II 48a), ‘**agāwor** (IV 9b) і г. д. Для А. Адамовіча характэрна перадача літары «г» у цытатах з перакладу Г. Саблукова арабскай літарай *ه*, якая пазначае фрыкатыўны [h]. У гэтай жа лексеме «г» перадаецца праз літару *غ*, якая перадае выбуховы [g]²².

1.2.3. Назвы структурных адзінак каранічнага тэксту

Структурныя адзінкі каранічнага тэксту названы ў рукапісах II–VIII па-рознаму з выкарыстаннем тэрмінаў як польскага, так і рускага паходжання.

Сура названа або па-польску **rozzeł** (II, IV–VIII), або, толькі тры разы і толькі пры цытаванні перакладу Г. Саблукова, па-руску **hlāwā** (IV 9a, 26b, 33b). Пры гэтым абодва тэрміны ўжываюцца разам пры захаванні арабізма *сура*, напр., **hlāwā tricec tri rozzeł sūrat ‘al-‘aḥzāb** «Глава трыццаць тры; раздзел “Сура аль-Ахзаб”» (IV 33b:13).

Аят мае пяць розных назваў: 1) **wirš** (III, IV) = пол. *wirsz*; 2) **werset** (II, V–VIII) = пол. *werset*; 3) ‘**uštāf** (II, IV) або ‘**uštāf propowedi** (II) = рус. *устав* (*проповеди*); 4) **štātiā** (IV) = рус. *статья*; 5) **stiḥ** (III, IV, V) = рус. *стих*. Дзеля большай нагляднасці пакажам варыятыўнасць перакладу слова *аят* у выглядзе табліцы:

²² Рускі ўплыў (быць можа, выкарыстанне рускамоўнай крыніцы) адчуваецца таксама ў рукапісе VI, дзе дзве замовы пазначаны як **zāgāwor** (VI 17a, 18a). Акрамя таго, у адной з гэтых замоў ужыта лексема **glāz** «вока» (VI 18a:4). У абодвух назоўніках рускі [g] захаванай свой выбуховы характар, што не характэрна для А. Адамовіча.

Пераклад слова <i>аят</i>	Рукапіс						
	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
wirš / <i>wirsz, wiersz</i> /		+	+(арк. 1–21, 31–35)				
werset / <i>werset</i> /	+ ²³			+	+	+	+
’ūṣṭāf / <i>уствав</i> /	+ ²⁴		+(арк. 22–24, 28–30)				
’ūṣṭāf propowedi / <i>уствав проповеду</i> /	+ ²⁵						
ṣṭātiā / <i>статья</i> /			+(арк. 25–28)				
stih / <i>стих</i> /	+ ²⁶	+	+(арк. 38)	+			

У тафсіры 1686 г. назвы структурных адзінак каранічнага тэксту заста-ліся неперакладзенымі. У больш позніх спісах гэтага перакладу, напрыклад у спісе Х. Юзэфовіча, які датуецца другой паловай XIX – пачаткам XX ст., суры названы «раздзеламі», хоць тэрмін *аят* застаўся неперакладзеным²⁷.

У так званым перакладзе Я. Бучацкага 1858 г. структурныя адзінкі каранічнага тэксту названы *rozdział* «сура» і *wiersz* «аят»²⁸.

Пераклад слова *аят* польскім тэрмінам лацінскага паходжання *werset*, верагодна, узяты з працы 1935 г. муфтыя міжваеннай Польшчы Я. Шынкевіча²⁹.

Такія назвы для структурных адзінак каранічнага тэксту як *глава* і *стих* адпаведна ўжываліся яшчэ ў перакладах Карана на рускую мову К. Нікалаева 1864 г.³⁰ і Г. Саблукова 1877 г.³¹ У сваёй працы па караністыцы 1884 г. Г. Саблукоў таксама называе аят *статьяй*; ужывае ён і слова *уствав* як пазначэнне *палажэння (веравучэння)*, якое змяшчае той ці іншы аят³². Такім чынам, паходжанне тэрмінаў *статья* і *уствав* можна лічыць больш-менш зразумелым, калі прыняць, што татарскія кніжнікі былі знаёмы не толькі з перакладам Карана Г. Саблукова, але і з яго працай 1884 г.

²³ Фрагменты 15, 18.

²⁴ Фрагменты 11, 16, 17, 19.

²⁵ Фрагмент 17.

²⁶ Фрагменты 11, 16.

²⁷ Тафсіры, кітабы і хамаілы з прыватных кнігазбораў Беларусі : каталог. – С. 21–22.

²⁸ Koran (Al-Koran). Z arabskiego przekład polski Jana Murzy Tarak Buczackiego... Warszawa, 1858. – Т. II.

²⁹ Wersety z Koranu (آيات من القرآن العظيم). Nakładem Muftiatu na R. P. 1935 R – 1354 H.

³⁰ Коран Магомета. Переведенный с арабского на французский переводчиком французского посольства в Персии, Казимирским. С примечаниями и жизнеописанием Магомета. С французского перевел К. Николаев. – М., 1864.

³¹ Коран, законодательная книга мхаммеданскаго вероучения. Перевод и приложение к переводу Гордия Саблукова. – Казань, 1877.

³² Саблуков Г. Сведения о Коране, законоположительной книге Мухаммеданскаго вероучения. Казань, 1884. – С. 6–7.

У даследаваных намі рукапісах А. Адамовіча польскім тэрмінам **wirš** (*wirsz, wiersz*) аяты названы як пры цытаванні перакладу Ур'яша ібн Ісмаіла (IV 4а, 6b і г. д.), так і пры цытаванні Г. Саблукова (III 48а; IV 9а, 15а і г. д.). Рускія назвы *аятаў – уставы* (II 27а, 56b; III 22а, 22b), *уставы проповеди* (II 58а–59а і г. д., *стихи* (II 28b, 56а; III 56а–56b; IV 38b; V 15b) або *статьи* (IV 25а, 26а) ужыты толькі пры цытаванні перакладу Г. Саблукова. Самым частаўжывальным тэрмінам з'яўляецца *werset*. Ім названы не толькі цытаты з перакладу Я. Шынкевіча (VI 8b, 20b; VII 9а, 9b і г. д.), але і з перакладаў Ур'яша ібн Ісмаіла (II 43b, 44b) і Г. Саблукова (I 335b; II 41b; V 1b; VI 1а; VII 1b; VIII 2b). У гэтай варыятыўнасці прагледжваецца эвалюцыя, што можа дапамагчы ў датаванні дадзеных рукапісаў (гл. п. 1.4).

Асаблівай разнастайнасцю назваў адзінак каранічнага тэксту адрозніваецца рукапіс IV. Як бачна вышэй у табліцы, у гэтым рукапісе, які таксама складаецца пераважна з каранічных цытат з перакладам, аяты на розных старонках называюцца па-рознаму (адсутнічае толькі назва *werset*), што можна паказаць у выглядзе асобнай табліцы, умоўна падзяліўшы рукапіс на шэсць частак.

Рукапіс IV					
Частка 1	Частка 2	Частка 3	Частка 4	Частка 5	Частка 6
Арк. 1–21	Арк. 22–24	Арк. 25–28	Арк. 28–30	Арк. 31–38	Арк. 38
wirš	'uštāf	štātīā	'uštāf	wirš	stih

Відавочна, што чалавек, які напісаў гэты рукапіс, гэта значыць А. Адамовіч, карыстаўся некалькімі крыніцамі (пратографамі). Акрамя таго, у некаторых частках дадзенага рукапісу каранічныя цытаты прыводзяцца ў тым парадку, у якім яны размешчаны ў самім Каране. Напрыклад, у 1-й частцы цытуюцца аяты 2:290–291; 3:14–17; 3:25–26; 12:102; 39:73–75; 40:7–9; у 3-й частцы – аяты 2:261–262; 3:6–7; 3:29; 13:28, што таксама ўказвае на самастойнае існаванне гэтых частак у мінулым.

1.3. Унікальныя элементы ў арфаграфіі рукапісаў II–VIII

У рукапісах II–VIII прысутнічаюць такія асаблівасці арфаграфіі, якія, на наш погляд, з'яўляюцца ўнікальнымі, уласцівымі толькі аднаму чалавеку – Аляксандру Адамовічу, бо тыя самыя асаблівасці прысутнічаюць таксама ў рукапісах, якія захоўваюцца ў Мядзельскім музеі і бібліятэцы Мінскай саборнай мячэці, якія, як вядома, напісаны Аляксандрам Адамовічам, а таксама ў дакументах, згаданых у заўвазе 3. У рукапісе I, верагодна, самым раннім з апісаных у дадзенай працы, гэтыя асаблівасці яшчэ адсутнічаюць, за выключэннем відавочна больш позняга запісу на арк. 335b.

Складваецца ўражанне, што А. Адамовіч выпрацаваў асабістую сістэму транслітарацыі арабскім пісьмом перакладу Карана на рускую мову Г. Са-

блуква. Найбольш яркімі складнікамі гэтай сістэмы з'яўляюцца: спосабы пазначэння мяккага і цвёрдага знакаў з дапамогай літары ي (i) і пазначэнне гука [e] на пачатку слова знакам *гамза* з *фатхай*. Акрамя таго, звяртаюць на сябе ўвагу шматлікія выпадкі перадачы ў *нескладовага* літарай ف (f) або графемай, якая выглядае як літара و (w) з кропкай над ёй. Некаторыя элементы дадзенай сістэмы транслітарацыі праніклі ў цытаты з польскіх перакладаў Карана і ў іншыя польскія і польска-беларускія тэксты.

1.3.1. Пазначэнне мяккасці і іншыя функцыі літары ي (i)

Мяккасць зычных у беларускататарскім пісьменстве можа пазначацца шляхам выкарыстання розных літар. Напрыклад, ظ для цвёрдага [z] і ز або ذ для мяккага [z'], ص для цвёрдага [s] і ث або س для мяккага [s']; ق для цвёрдага [k] і ك для мяккага [k']. Даследаваныя намі рукапісы не з'яўляюцца выключэннем. Ёсць толькі два прыклады, якія, відавочна, трэба разглядаць як памылкі: *какими* **ḵāḵimi** «якімі» (II 70a:11)³³, **prozbā** «прозьба» (V 17a:15), бо замест чаканых літар для мяккіх [k'] і [z'] у іх напісаны літары для цвёрдых зычных [k] і [z].

Складанай сітуацыя з перадачай [t] і [t'] > [c']. Цвёрды [t] перадаецца ў беларускататарскіх рукапісах, у тым ліку ў рукапісах А. Адамовіча, як літарай ط (t): *спорят* **sporāt** «спрачаюцца» (III 7b:5), так і, радзей, літарай ت (t): **swenti** «святые» (II 25b:3), асабліва часта ў канцы слова: *той* **tot** «той» (II 36b:5), *хочет* **hočet** «хоча» (III 7b:3). Аднак літара ت таксама можа пазначаць мяккі [t']. Такое пазначэнне [t'] пераважае ў рукапісах XVII ст.³⁴, калі цекання яшчэ магло і не быць. У рукапісах А. Адамовіча літара ت для перадачы [t'] часта выкарыстоўваецца ў рускамоўных цытатах з перакладу Карана: *тебя* **tebiā** «цябе» (II 36b:6), *милость* **milost** «міласць» (II 27b:4).

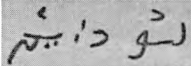
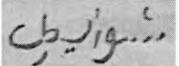
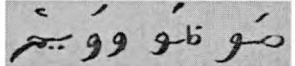
Звыш пятнаццаці разоў А. Адамовіч выкарыстаў літару ط (t) для пазначэння мяккага [t'], што, на нашу думку, можна разглядаць як тэндэнцыю да ўзаемазамаяняльнасці літар ت і ط : **zāhowāt** «захаваць» (I 245a:8), **ne'ūpūškāt** «не ўпускаць» (I 245a:9), **dat** **dāit** «даць» (II 63b:2), **byt** **bīt** «быць» (II 37a:12, 37b:7, 59b:13, 70b:2; IV 18b:7; IV 20b:9), **istinnosti** **'isṭinnostī** «сапраўднасці» (III 46a:4), **peremenit** **peremenit** «змяніць» (III 46a:6), **zāščit** **zāščit** «абароніць» (III 48b:1), **puti** **pūtī** «пуці» (IV 14b:9), **eti** **'eṭī** «гэтыя» (IV 30b:3); **polučit** **polučit** «атрымае» (IV 37b:10), **nečestivih** **nečestivih** «грэшных» (V 14a:8); **eti** **'eṭī** «гэтыя» (V 13b:3; VI 2a:9). А. Антановічу было вядома толькі некалькі такіх выпадкаў³⁵.

³³ Пры цытаванні перакладаў Г. Саблуква і Я. Шынкевіча спачатку падаецца арыгінальнае напісанне, а потым транслітарацыя напісання арабскім пісьмом.

³⁴ Антонович А. К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система. – Вильнюс, 1968. – С. 250–251.

³⁵ Там же. – С. 250.

Мяккасць зычных, у тым ліку ў рукапісах А. Адамовіча, можа пазначацца таксама з дапамогай літары *ي* (i), верагодна, пад польскім уплывам: *подобен podobien* «падобны» (V 24a:6); *время wremiā* «час» (IV 32a:6); *силен silien* «моцны» (II 38b:14); у тым ліку ў цытатах з перакладу Г. Саблукова пасля [d] без дзекання: *деле diele* «справе» (II 37b:6); *держи dierži* «трымай» (V 3a:8); *здесьней zdiešnej* «тутэйшай» (V 17b:9). Пасля тых літар, якія не спалучаюцца злева (г. зн. з наступнай літарай), спачатку літарай аліф з дыякрытычным знакам *fatxa* пазначаецца галосны [a], і толькі потым пішацца літара *ي* (i) як паказчык мяккасці; адзін раз мяккасць паказана пасля [o]:

<i>людямь lūdāim</i> «людзям» II 38a:1	<i>святой swāiti</i> «святы» II 38b:2	<i>созовемь ŝożowoim</i> «склічам» II 59a:9 ³⁶
		

Параўн., таксама: *славяцимь ŝlāwāišcim* «тым, што славяць» (II 57b:9); *едять jedāit* «ядуць» (II 64b:1); *святой swāiti* «святы» (III 41b:5); *людямь lūdāim* «людзям» (IV 41a:5); *зевāiti* «дзявяты» (IV 38b:7); *людяхъ lūdāih* «людзях» (V 20a:6); *видящий wīdāišči* «той, што бачыць» (V 20a:11); у польскіх тэкстах: *oswāidče* «паведамляе» (V 3b:17), *swāitā* «света» (V 5b:15).

Гэтыя два спосабы пазначэння мяккасці – асобнай літарай або літарай *ي* (i) зрэдку сумяшчаюцца пасля літары *س* (s): *всехъ wsieh* «усіх» (II 58a:9; V 19b:8, 20a:7, 15); *носящие nosiāščije* «тыя, што носяць» (II 48a:4; IV 14a:14). У прыведзеных прыкладах пасля літары *س* (s), якая сама пазначае мяккі зычны [s’], напісана літара *ي* (i) як паказчык мяккасці.

Індывідуальнай (арыгінальнай) рысай арфаграфіі рукапісаў А. Адамовіча з’яўляецца перадача мяккага знака ў канцы слова або складу пераважна ў цытатах з перакладу Г. Саблукова праз літару *ي* перад мяккім зычным (а не пасля яго!): *знать znāit* «знаць» (II 64b:11); *смеяться smejaitsā* «смяцца» (II 68b:14), *плакать plākāit* «плакаць» (II 68b, *кустода*), *умереть ’ūmerēit* «памёрці» (IV 9a:9), *предстательствовать predštātelštrowāit* «заступацца» (IV 25b:8), *протекать protekāit* «працякаць» (V 15b:15), *путь pūit* «шлях» (VI 3b:3), *действовать dejštrowāit* «дзеяннічаць» (VIII 4b:10), *Господь hošpoid* «Гасподзь» (II 68b:6; V 1b:4; 4a:7; 7a:7, 14; 8a:5; 14a:6)³⁷, *будь būid/būit* «будзь» (II 65a:13; V 1b:1; 4a:глоса; 7a:10; 24a:5), *будьте būidtie* «будзьце» (II 59b:4)³⁸. Прыклады такога ўжывання літары *ي* (i) сустрака-

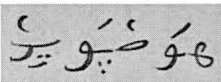
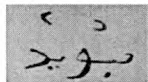
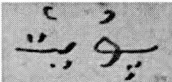
³⁶ Аднак літара *ي* (i) у дадзеным выпадку можа быць таксама інтэрпрэтавана як спроба перадаць цвёрды знак у канцы слова (гл. далей).

³⁷ Параўнайце напісанне гэтага слова ва ўскосных склонах без літары *ي* (i) перад *d*, з чаго вынікае, што яна служыць менавіта для перадачы мяккага знака: *hošpādi* (II 27b:3), *hošpodī* (V 14b:11), *hošpodā* (V 13a:12; 16a:14; VIII 3b:1; 4a:11), *hošpodū* (V 16a:14).

³⁸ Параўнайце таксама напісанне: *будьте nebūjtjie/nebūjtjie* «будзьце» (VII 11a:13, 14).

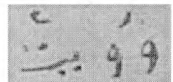
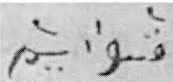
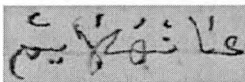

юцца і па-за межамі цытат: **poïdmī** «падзьмі» (V 5a глоса). Для нагляднасці пакажам некаторыя выпадкі такога пазначэння мяккасці ў табліцы:

<i>Господь hošpoid</i> «Валадар» II 68b:6	<i>будь būïd</i> «будзь» II 65a:13	<i>путь pūit</i> «шлях» VI 3b:3
		

Такое напісанне тлумачыцца тым, што калі літару *ي* (i) напісаць пасля мяккага зычнага ў канцы склада або слова, то яна ўжо будзе не паказчыкам мяккасці, а літарай для перадачы галоснага [i], напрыклад, **pūti*** «шляху» замест **pūit** «шлях».

Некалькі разоў у рукапісах II, V і VII літара *ي* (i) з'яўляецца перад канцавым цвёрдым зычным:

<i>воть woiť</i> «вось» V 3a:6	<i>к вамь kwāim</i> «да вас» V 12b:1	<i>ангеламь 'ānhelāim</i> «анёлам» V 14a:6
		

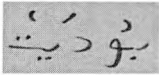
Гл., таксама: *молитвахъ modliťwāih* «малітвах» (V 8a:1), *воть woiť/woiť* «вось» (V 3a:6; 14b:10 / V 13b:10; VII 6a:15); *творецъ tworeic* «стваральнік» (II 38b:11). Ва ўсіх пералічаных выпадках апошні зычны цвёрды. Таму, на наш погляд, ужыванне тут літары *ي* (i) можа быць патлумачана як спроба перадачы літары *ерь* (цвёрдага знака).

Напісанне літары *ي* (i) перад апошнім зычным сустракаецца таксама ў цытатах з перакладу Карана на польскую мову Я. Шынкевіча; відавочна, па аналогіі. Параўнайце, *každem káždeim* «кожным» (VII 9b:8); *swem šweim* «сваім» (VII 11a:8).

Спробай перадаць цвёрды знак можна патлумачыць і наступнае напісанне формаў дзеяслова 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку цяперашне-будучага часу: *будеть būdeit* «будзе» (II 48b:11, 60a:1); *možeit* «можа» (II 59b:13); *считаютъ ščiťajūit* «лічаць» (II 38b:5), *прочитаютъ pročiťajūit* «прачытаюць» (II 58a:13), *будутъ būdūit* «будуць» (II 58b:1), *спорятъ šporāit* «спрачаюцца» (IV 32a:6), *считаютъ ščiťajūit* «лічаць» (VIII 3b:9), *скажутъ škāžūit* «скажуць» (II 59b:8, 12; VIII 3b:11), *понесутъ ponešūit* «панясуць» (VIII 3b:15).

Беларусізаваныя формы нахшталт *стануть šťānūc* «стануць» (II 40a:9), *будутъ būdūc* «будуць» (VI 10b:12; VIII 5a:9), з пераходам [t] > [c'], сведчаць на карысць таго, што літара *ي* (i) у вышэйпералічаных прыкладах можа быць паказчыкам мяккасці [t']. Параўн., аднак, *веруютъ werujuť* «веруюць» (IV 27b:7), *поникнуť poniķnūiť* «панікнуць» (V 6b:10), дзе канцавы зычны паказаны праз літару *ط* (t), якая звычайна пазначае цвёрды зычны.

Спрэчным з'яўляецца не толькі тое, які гук перадае літара ٺ (t) у канцы ўказаных формаў дзеяслова, цвёрды [t] або [t] > [c'], у залежнасці ад чаго літара ٺ (i) можа быць інтэрпрэтавана як спроба перадачы цвёрдага або мяккага знака. Варыятыўнасць магчыма і ў парадку перадачы знакаў арабскага пісьма знакамі транслітарацыі. Напрыклад, ٺ (i) у **būdeit** «будзе» (II 60a:1) можа быць патлумачана як паказчык мяккасці [d] i, адпаведна, пазначана ў транслітарацыі раней за [e], г. зн. **būdiet***. Не выключана і тое, што ٺ (i) адначасова ўказвае на мяккасць [d] і [t] або адначасова служыць паказчыкам мяккасці для [d] і цвёрдым знакам для ٺ (t):

būdiet або **būdeit** «будзе» (II 60a:1).

Пералічаныя выпадкі выкарыстання літары ٺ (i) для перадачы мяккага і цвёрдага знакаў могуць быць вынікам уплыву арфаграфіі выкананага Г. Саблуковым перакладу Карана. Аднак далёка не ўсе ўжыванні ў рукапісах II–VIII літары ٺ (i) можна патлумачыць такім чынам.

Звяртаюць на сябе ўвагу некаторыя паралелі паміж выкарыстаннем літары ٺ (i) для перадачы ь і ы ў рукапісах А. Адамовіча і старабеларускім кірылічным пісьменствам, асабліва ў помніках другой паловы XVI – пачатку XVII ст. Тут можна згадаць напісанне ў кірылічных помніках дадзенага перыяду ы пасля прыставак, якія заканчваюцца на зычны перад наступным зычным, і ў іншых становішчах, калі атрымліваецца збег зычных, – *възываети, зъгинути, розъшырити, подъпись, вечность, шапъка* і інш. Параўнайце таксама напісанне ў старабеларускім кірылічным пісьменстве літары ь там, дзе ніякай неабходнасці ў яе выкарыстанні не было: *тогды, шапъка* і інш.³⁹

У рукапісах А. Адамовіча літара ٺ (i) з'яўляецца перад [d] у прыстаўцы *под*: *поднятому poidniāti* «узняты» (II 39b:4), *поднимутся poidnimūtšā* «уздымуцца» (II 61a:10), *подчинилъ poidčiniļ* «падпарадкаваў» (II 68a:9), *подходиль poidhodil* «падыходзіў» (V 7a:4); *подкрепите poidkrepi[e]*⁴⁰ «падмацуйце» (V 14a:7).

Такое напісанне адзначаецца і ў прыназоўніку, і ў прыстаўцы *пред*: *предъ preid* «перад» (V 6b:10; VI 3b:9; VIII 5a:1), *представлению preid-štaflenijū* «уяўленню» (II 59b:6), *предметомъ preidmoŋom* «прадметам» (VIII 5a:5), *предстоящихъ preidštojāščih* «тых, хто стаіць наперадзе» (V 3a:10; VII 6b:1)⁴¹.

³⁹ Булыка А. М. Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы. – Мінск : Навука і тэхніка, 1970. – С. 36–38.

⁴⁰ У рукапісе **poidkrepietel**.

⁴¹ Малаверагодна, што літара ٺ (i) у дадзеных прыкладах пазначае мяккасць [r], бо гук [r'] не ўласцівы ні польскай, ні беларускай мове, а рускія тэксты вымаўляліся з акцэнтам, пра што сведчыць напісанне фрыкатыўнага [h] замест выбуховага [g] у цытатах з перакладу Г. Саблукова.

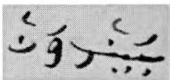
Ёсць і выпадкі, дзе літара ζ (i) пішацца перад [d] не ў прыстаўцы, а ўнутры кораня: *отрадняя* **‘otrāidnājā** «радасная» (II 62b:4); *водворили* **woidworīli** «паставілі» (VI 13a:3).

Невытлумачальным застаецца той факт, што ў адрозненне ад старабеларускага кірылічнага пісьменства, у рукапісах А. Адамовіча напісанне ζ (i) (аналага ь або ѣ) назіраецца амаль выключна перад літарай д (d). Нам вядомы толькі два выключэнні – *прекрасные* **preiḱrāšniḱā** «(вельмі) прыгожыя» (II 38b:12); *преклоняющихся* **preiḱloniājuščiḱ siā** «тых, хто пакланяецца» (V 3a:10; VII 6b:9).

Выкарыстанне А. Адамовічам адной арабскай графемы, гэта значыць літары ζ (i), для перадачы дзвюх літар кірылічнага алфавіта (ѣ і ь), таксама мае адпаведнік у старабеларускім кірылічным пісьменстве. Аналагічную функцыю там выконваў надрадковы знак *паерык*, які пісаўся замест ѣ і ь ⁴². Акрамя таго ў старабеларускім кірылічным пісьменстве мела месца ўзаемазамяняльнасць літар ѣ і ь , напрыклад, у слове *прозьба*⁴³. Параўн.: **prozbā** (V 17a:15), дзе напісана літара ظ (z), якая пазначае цвёрды зычны [z].

Загадкавая літара ζ (i) перад д (d) сустракаецца ў тым ліку ў польскіх тэкстах у прыназоўніках, прыстаўках і ўнутры кораня: **poid** «пад» (V 21a:10; VII 3b:11), **pšeid** «перад» (II 42b:1, 3; VII 9a:9), **pūidrūžneḱo** «падарожнага» (II 47a:4), **poidnošo** «уздымаюць» (II 47a:7); **pošeid** «пайшоў» (V 15a:13); *podczas* **poidčāš** «падчас» (VI 8b:12); **moidlonciḱ** «малітоўцаў» (VII 4a:9); **moidli** «малітвы» (VII 4b:8); **moidliṭwā** «малітва» (VII 8b:5); *modlitwy* **moidliṭwī/moidliṭwī** «малітвы» (VII 1a:10; 5a:5; 8b:4; 9b:9); **moidliṭwāḱ** «малітвах» (VII 8b:9); **poidṭšebāḱ** «патрэбах» (VII 8b:10).

У польскіх тэкстах звяртае на сябе ўвагу напісанне літары ζ (i) пры перадачы насавага [e]: **beinze** «будзе» (II 39a:5; 39b:1; V 9a:5; VIII 6a:3), **beindo** «будуць» (II 39b:2, 4), **preiṭḱo** «хутка» (II 39b:2), **nājpreinzej** «найхутчэй» (II 39b:3), **biendon** «будуць» (VII 2b:8). Магчыма, што гэта адлюстроўвае асаблівасці вымаўлення ў так званай *пальшчызне крэсовай*, дзе мае месца $\text{e} > \text{e}i$ прынамсі ў пазіцыі перад мяккімі зычнымі⁴⁴. Фармальна магчымы і іншы варыянт транслітарацыі (інтэрпрэтацыі), у якім спачатку транслітаруецца літара ζ (i), а потым дыякрытычны знак *fatxa* (e), напрыклад, **biendon*** замест **beindon**. Аднак палаталізацыя [b] у дадзенай словаформе падаецца малаверагоднай. Не выключана і тое, што напісанне тут літары ζ (i) можа быць выклікана збегам зычных (гл. вышэй). Напрыклад,

beindon «будуць» (VII 2b:8).

⁴² Булыка А. М. Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы. – С. 164.

⁴³ Тамсама. – С. 35, 38.

⁴⁴ Grek-Pabisowa I. Współczesne gwary polskie na Litwie i Białorusi. Fonetyka. – Warszawa : Slawistyczny ośrodek wydawniczy, 2002. – S. 49.

У некаторых выпадках напісанне літары *ي* (i) можна патлумачыць яе выкарыстаннем як графічнай падстаўкі для дыякрытычнага знака *фатха*, што перадае гук [e]: **tiengen** «гэты дзень» (II 39a:10); **wie wlāšci** «ва ўладзе» (II 40b:4); **wīpielniālī** «выконвалі» (II 45b:7); **morderstwa mordierstwo** «забойства» (VI 20a:7); **swem swiem** «сваім» (VII 11a:8). Літара *ي* (i) у асманска-турэцкай мове таксама магла пазначаць галосны [e], напр., **ویر** [ver] «дай» з той, аднак, розніцай, што асманскія тэксты звычайна пішуцца без знакаў для галосных (не агласоўваліся).

Ёсць і такія выпадкі выкарыстання літары *ي* (i), якія не паддаюцца ніякаму тлумачэнню, будучы, верагодна, памылкамі:

V 6a:11 priegžimķio{o} ⁴⁵ n «пелігрымку»	V 8a:14 знает znīajeit «ведае»	V 14a:7 вами wāimi «вамі»	VII sobq šoboin «сабой»

1.3.2. Пазначэнне галоснага [e] на пачатку слова знакам гамза з *фатхай*

Цытуючы пераклад Карана на рускую мову, А. Адамовіч сутыкнуўся з праблемай пазначэння галоснага [e] на пачатку слова ў рускіх указальных займенніках *этот, эта* і г. д. Часам ён пазначае яго таксама як пачатковы [a], гэта значыць літарай *алиф* і знакам *фатха*⁴⁶, параўн.:

'albo (II 16a:6)	это 'eto (II 36b:11)	этот 'etot (VIII 4b:11)	это 'eto (VIII 5a:11)

Аднак у даследаваных намі рукапісах А. Адамовіча, у якіх ёсць цытаты з перакладу Г. Саблукова (г. зн. у II–VIII), пачатковы галосны [e] таксама пазначаецца знакам *гамза з фатхай*⁴⁷:

это 'eto (II 59b:8)	этой 'etej (III 48b:2)	этом 'etom (IV 9a:8)	это 'eto (VI 10b:9)

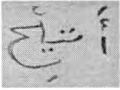
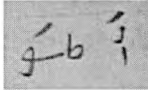

⁴⁵ Памылковы паўтор [o]?

⁴⁶ Гэта прымусліла нас зрабіць пры транслітарацыі саступку ў бок транскрыпцыі, інтэрпрэтуючы камбінацыю *алиф + фатха* на пачатку слова або як [a], або як [e].

⁴⁷ Гэта стала прычынай увядзення намі асобнага знака транслітарацыі для перадачы *гамзы* – '.

Глядзіце таксама: *'eṭoṭ* (IV 40b:8); *это 'eṭo* (II 59b:11, 13; 60a:1; IV 20a:13, 29b:8); *этой 'eṭej* (III 48b:2); *эти 'eṭi* (IV 30b:3); *этом 'eṭom* (II 71b:2; V 7b:9); *эту 'eṭū* (V 14b:11); *эти 'eṭī* (V 13b:3; VI 2a:9); *этих 'eṭih* (VI 2b:3); *этого 'eṭoho/'eṭeho* (IV 37a:6; VII 12b:10 / V 8b:3; VIII 4a:18).

У рукапісе V зафіксаваны тры выпадкі адначасовага выкарыстання літары *алиф* і знака *гамза* ў функцыі падстаўкі для *фатхі* і *кясры*:

<i>этих 'eṭih</i> «ГЭТЫХ» V 20a:6	<i>это 'eṭo</i> «ГЭТА» V 20a:6	<i>имя 'imiā</i> «ІМЯ» V 7b:1
		

Такая функцыя *гамзы* невядомая нам па іншых рукапісах; аднак і неабходнасць у пазначэнні гук [e] на пачатку слова магла ўзнікнуць толькі пры запісе арабскім пісьмом перакладу Карана на рускую мову або іншых рускамоўных тэкстаў. З другога боку, у дадзеных рукапісах на пачатку слова знакам *гамза* (з *кясрай*) таксама можа пазначацца гук [i]: *и 'i* «і» (II 59b:8, 60b:3), *их 'ih* «ix» (II 37b:8), *не имел ne'imel* «не меў» (IV 30b:9), *ṣ'imāmāmī* «з імамамі» (V 20a:16), што мае адпаведнік у адным з рукапісаў XVII ст. – у Казанскім кітабе, у якім А. Антановіч выявіў 15 выпадкаў пазначэння гук [i] на пачатку слова *гамзай* з *кясрай*⁴⁸. Адзін раз гук [u] на пачатку слова пазначаны знакам *гамза* з *даммай*: *унижения / 'uniženijā* (IV 30b:14).

Такім чынам, калі пазначэнне на пачатку слова галоснага [e] *гамзай* і з'яўляецца ўласным вынаходніцтвам А. Адамовіча, трэба прызнаць, што яна ўзнікла не на пустым месцы. Параўнайце таксама пазначэнне знакам *гамза* з *фатхай* галоснага [e] унутры слова ў непрыкрытым складзе: *po'eṭi* «паэты» (II 41b:5), добра вядомае ўжо А. Антановічу⁴⁹.

1.3.3. Пазначэнне ў нескладовага

У рукапісах II–VIII ёсць спробы пазначаць гук [ū] з дапамогай літары *ف* (f) або яе мадыфікаванага варыянта, які не спалучаецца з наступнай літарай, як гэта патрабуюць правілы арфаграфіі арабскаграфічных тэкстаў, і таму можа быць інтэрпрэтаваны як літара *و* (w) з кропкай над ёй або як асобная літара. Пра існаванне такой літары нам было вядома ўжо з дасле-

⁴⁸ Антонович А. К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система. – С. 328.

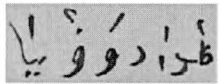
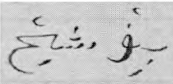
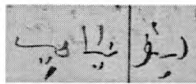
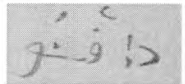
⁴⁹ А. Антановічу было вядома выкарыстанне *гамзы* ў якасці падстаўкі для *фатхі* ў пазіцыі пасля галосных у некаторых біблейскіх імёнах уласных у польскіх тэкстах. Гл.: Антонович А. К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система. – С. 332.

давання хамаіла Мядзельскага музея. Ужо тады намі было выказана меркаванне, што гэтая літара хоць і не атрымала шырокага распаўсюджання, але ўжывалася яшчэ ў XVII ст.⁵⁰ Такім чынам, спроба пазначыць гук [ũ] асобнай графемай, відавочна, не з'яўляецца ўласцівай выключна А. Адамовічу, але сустракаецца настолькі рэдка, што мы вырашылі яе згадаць у дадзеным раздзеле.

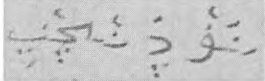
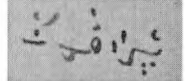
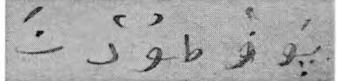
Вывучэнне яшчэ сямі рукапісаў, напісаных тым самым капіістам, што і хамаіл Мядзельскага музея, гэта значыць А. Адамовічам, не дало прыцыпова новага матэрыялу, але пацвердзіла ранейшыя высновы і дазволіла зрабіць некаторыя ўдакладненні. Пры транслітарацыі арабскім пісьмом фрагментаў перакладу Карана на рускую мову, зробленага Г. Саблуковым, і на польскую, зробленага Я. Шынкевічам, і некаторых пазакаранічных тэкстаў на месцы кірылічнай літары *в* і/або польскай *w* у пазіцыі пасля галоснага перад зычным (у тым ліку санорным і звонкім) часта пішацца не *و* (*w*), а *ف* (*f*) або асобная літара – *ذ*, якую мы будзем перадаваць у транслітарацыі знакам *ǰ*.

Прыклады з перакладу Г. Саблукова:

здоровье z̄dāroŭjā «здароўе» (II 62b:12)	бывших biūših «былых» (IV 4a:3)	ливнями liūniāmī «ліўнямі» (VI 15a:8)	давно dāfno «даўно» (VIII 2b:9)
			

Гл. таксама: *оживляем* 'ožiūlājem «ажыўляем» (II 66a:1); *равнялись* **rāfniālis** «раўняліся» (II 71b:1); *Авраам* 'aūrā'am «Аўраам» (IV 14b:10); *равнине* **roūnīne** «раўніне» (V 4a:6); *явных* **jāūnīh** «яўных» (V 7b:9); *заставлены* **zāštāflenī** «прымушаны» (VI 3a:11); *славнаго* **šlāfnāho** «слаўнага» (VI 3b:7); *заставлял* **zāštāflāl** «прымушаў» (VIII 4b:19).

Прыклады выкарыстання гэтай літары ёсць таксама ў перакладзе Я. Шынкевіча і іншых польскіх тэкстах:

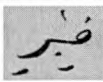
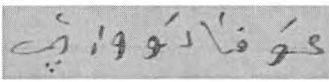
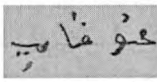
<i>niewdzięczny</i> neūzenčnī «няўдзячны» (VII 10a:10)	<i>prawdę</i> prāfden «праўду» (VII 10b:9)	poŭtūrne «паўторна» (III 1b:6)
		

Пры гэтым мы не зафіксавалі ў даследаваных намі рукапісах прыкладаў [l] > [ũ] за выключэннем **dowhā** «доўга» (V 21a:14). Падобная сітуацыя

⁵⁰ Тарэлка М. У. Некаторыя асаблівасці графіка-арфаграфічнай сістэмы Мядзельскага хамаіла // Беларуская лінгвістыка. – 2018. – Вып. 81. – С. 62–63.

назіраецца і ў старабеларускім пісьменстве, дзе пераход [v] > [ǔ] стаў амаль што арфаграфічнай нормай, у той час як замена [l] > [ǔ] адлюстроўваецца вельмі рэдка⁵¹.

У некаторых беларускататарскіх рукапісах даволі часта можна ўбачыць выпадкі, калі тая ці іншая літара не спалучаецца з наступнай насуперак правілам арфаграфіі, што сведчыць, відавочна, пра заняпад беларускататарскага арабскаграфічнага пісьменства⁵². Аднак у рукапісах А. Адамовіча такія выпадкі маюць адзінкавы характар. Больш за тое, усюды, дзе літара ف (f) сапраўды пазначае гук [f], яна спалучаецца з наступнай літарай, напрыклад:

fibri «фібры» (II 6a:3)	‘ofārowāc «ахвяраваць» (V 6a:11)	‘ūfāmī «верым» (V 15a:10)
		

Такім чынам, літару ڤ (ǔ), відавочна, трэба лічыць трэцяй літарай, пасля літар ڤ (z) і ڤ (c), уведзенай у арабскі алфавіт татарамі былога Вялікага Княства Літоўскага для перадачы славянскіх (беларускіх) тэкстаў, якая, аднак, не атрымала ўсеагульнага распаўсюджання.

Акрамя арыгінальных асаблівасцей арфаграфіі, якія таксама могуць служыць доказам, хоць і ўскосным, таго, што капіістам даследаваных намі рукапісаў з’яўляецца жыхар г. Мядзела А. Адамовіч, арфаграфія рукапісаў змяшчае некаторыя рэгіянальныя асаблівасці (гл. п. 1.5).

1.4. Час напісання рукапісаў I–VIII

Ва ўсіх даследаваных намі ў дадзенай працы рукапісах, акрамя рукапісу I, выкарыстаны фрагменты перакладу Карана на рускую мову, зробленага Г. Саблуковым і ўпершыню апублікаванага ў 1877 г. Рукапіс I – гэта тыповы хамаіл, у якім адсутнічаюць як характэрныя для пазнейшых рукапісаў А. Адамовіча арфаграфічныя асаблівасці, так і пераклады Карана. Вельмі верагодна, што ён з’яўляецца найстарэйшым з даследаваных намі ў гэтай працы рукапісаў. Гэта пацвярджаецца і наяўнасцю на паперы штэмпеляў з легендай «КНЯЗЯ ПАСКЕВИЧА», што ўказвае прынамсі на дарэвалюцыйны перыяд, гэта значыць да 1917 г. (гл. *Папера* ў п. 2.1). Такі самы штэмпель ёсць і ў фрагменце 12 рукапісу II (гл. *Папера* ў п. 2.2), які паводле зместу таксама з’яўляецца тыповым хамаілам.

⁵¹ Булыка А. М. Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы. – С. 82–88, 98–103.

⁵² Параўн.: Тарэлка М. Беларускататарскія рукапісы пастаўскага паходжання са збору Якуба Адамовіча // З рукапіснай спадчыны татараў ВКЛ: тэксты і даследаванні. – С. 105.

Наступнымі, на нашу думку, у храналагічным парадку ідуць рукапісы III, IV і некаторыя фрагменты рукапісу II, напісаныя, верагодна, у перыяд ад 1917 да 1935 г. У іх адсутнічае пазначэнне *аята* тэрмінам *werset*, які, верагодна, атрымаў распаўсюджанне пасля выхаду ў свет у 1935 г. працы муфтыя Якуба Шынкевіча⁵³. Гэтыя рукапісы паўсталі, верагодна, тады, калі ў А. Адамовіча яшчэ не ўсталявалася яго сістэма транслітарацыі кірылічнага тэксту.

Рукапіс III паводле зместу – гэта хамаіл, але цытаты з Карана ў ім ужо суправаджаюцца выпіскамі з перакладу Г. Саблукова, што можна разглядаць як першы крок у кірунку зацікаўленасці А. Адамовічам перакладамі Карана. *Аят* у рукапісе III названы тэрмінам **stih** (рус. *стих*) і **wirš** (пол. *wirsz, wiersz*). Адсутнічае тэрмін *werset*, ужыты муфтыем Я. Шынкевічам у публікацыі 1935 г., але спецыфічныя для А. Адамовіча арфаграфічныя рысы, такія як пазначэнне [e] на пачатку слова *гамзай* і перадача цвёрдага знака, ужо сустракаюцца: *этой* **'eṭej** (III 48b:2); *даеьт* **dājeit** (III 56a:9), *хочет* **ḥočeit** (III 56a:10). Ёсць спроба перакладу аднаго *аята* з перакладу Г. Саблукова на польска-беларускую (або беларуска-польскую) мову (аят 41:11; арк. III 6b:2–7).

У рукапісе IV для перакладу слова *аят* выкарыстаны чатыры тэрміны: **wirš** (пол. *wirsz, wiersz*), **stih** (рус. *стих*), **'uštāf** (рус. *устав*) і **štātiā** (рус. *статья*), а ў рукапісе II (фрагменты 11, 16, 19) – два: **'uštāf** (рус. *устав*) і/або **stih** (рус. *стих*). У гэтых рукапісах перадача цвёрдага і мяккага знакаў або адсутнічае (фрагменты 11, 16, 19 рукапісу II), або колькасць іх абмежаваная (IV). Акрамя таго, у фрагментах 11 і 19 рукапісу II няма перакладаў Г. Саблукова на польскую (або беларускую) мову, чым А. Адамовіч пачаў займацца, відавочна, на больш познім за напісанне гэтых рукапісаў этапе свайго жыцця⁵⁴. Толькі па адным *аяце* з такім перакладам змяшчаюць рукапіс IV (арк. 42a; аят 36:62) і фрагмент 16 рукапісу II (арк. 56a; аят 33:17).

Найноўшымі з'яўляюцца рукапісы V–VIII і некаторыя фрагменты рукапісу II (фрагменты 15, 18), у якіх *аят* названы тэрмінам *werset*, запазычаным, верагодна, з працы Я. Шынкевіча 1935 г. У гэтых рукапісах мае месца частае пазначэнне цвёрдага і мяккага знакаў з дапамогай літары *ي* (i), а таксама прысутнічаюць шматлікія спробы перакладу Г. Саблукова на *пальшчызну крэсову*. Акрамя таго, варта звярнуць увагу на тое, што рукапісы V–VIII напісаны на паперы дрэннай якасці. Магчыма, што яны паўсталі ў час вайны (1939–1945 гг.), калі добрай паперы папросту не было. Відавочна па той самай прычыне ў рукапісаў II–VIII няма, а прынамсі ў V–VIII і ніколі не было апраў.

⁵³ Wersety z Koranu (آيات من القرآن العظيم). Nakładem Muftiatu na R. P. 1936 R. – 1354 H.

⁵⁴ Калі гэта, сапраўды, яго ўласны пераклад (гл. п. 1.2.1).

Праблематычным з'яўляецца фрагмент 17 рукапісу II (арк. 57–68). З аднаго боку, у ім *аят* называецца **'ūṣṭāf** (**'ūṣṭāw**) **propowedī** «устаў пропаведзі» (II 57b:1, 58a:3 і г. д.); тэрмін *werset* адсутнічае, што ўказвае на перыяд да 1935 г. Але, з другога боку, у гэтым фрагменце шмат напісанняў літары ʕ (i) для перадачы цвёрдага і мяккага знакаў, як у рукапісах, напісаных пасля 1935 г., гэта значыць у рукапісах V–VIII.

1.5. Месца напісання рукапісаў I–VIII

Ведаючы, што стваральнікам даследаваных намі рукапісаў часткова (I–II), або цалкам (III–VIII) быў імам г. Мядзела, лагічна ўявіць, што яны былі напісаны ў Мядзелі. У нейкай ступені гэта пацвярджаецца арфаграфічнымі і моўнымі данымі.

Яшчэ А. Антановіч пісаў, што ў беларускіх тэкстах з рысамі полацкіх гаворак паўночна-заходняга дыялекту і сярэднебеларускіх гаворак для пазначэння галоснага на пачатку слова⁵⁵ часцей выкарыстоўваецца літара ɣ (*), а ў тэкстах з рысамі паўднёва-заходняга дыялекту – літара ʾ (*).⁵⁶ Гэтая асаблівасць почырку (пазначэнне галоснага на пачатку слова літарай ɣ) была ўласціва і А. Адамовічу. Такое напісанне сустракаецца ўжо ў рукапісе I, відавочна, найстарэйшым з даследаваных у гэтай працы, напрыклад, **'anol** «анёл» (I 238b:1); **'osim** «восем» (I 260b:10). Хоць ёсць у ім і варыянты з літарай ʾ: **'anoli** «анёлы» (I 239b:3); **'osim** «восем» (I 323a:10).

У той жа час некаторыя выкарыстаныя А. Адамовічам крыніцы, такія як хамаіл, з якога быў перапісаны рукапіс III, спіс тафсіра Ур'яша б. Ісмаіла і іншыя маглі мець паўднёва- або заходнебеларускае паходжанне. Звяртае на сябе ўвагу той факт, што арфаграфія цытат з перакладу Карана Г. Саблукова і Я. Шынкевіча ў рукапісах III, V–VIII адрозніваецца ад арфаграфіі астатніх тэкстаў гэтых рукапісаў.

Напрыклад, у цытатах гук [o] на пачатку слова пазначаецца з дапамогай літары ɣ (*айн*): *отвергъ* **'oṭwerh** «адкінуў» (III 48a:6); *оні* «яны» (V 1b:8); *оттуда* **'oṭṭūdā** «адтуль» (VI 9a:12), *oraz* **'orāz** «і» (VI 20a:7; VII 9b:2), *ostateczny* **'oṣṭātečnī** «апошні» (VII 2b:5); *обратимъ* **'obrātīm** «абарнем» (VIII 3a:8) і г. д., а ў астатнім тэксце – літары ʾ (*алиф*): **'obroni** «абароніць» (III 12a:1); **'od** «ад» (V 16b:10, 17a:15, 16, 28a:8); **'oḳā** «вока» (VI 5b:12) і г. д.⁵⁷

⁵⁵ У арабскай мове, у адрозненне ад славянскіх, слова або склад не можа пачынацца з галоснага, і арабскае пісьмо не прыстасавана для перадачы непрыкрытых складоў. Таму ў славянскіх арабскаграфічных тэкстах, каб перадаць слова або склад, якія пачынаюцца з галоснага, прыходзіцца пісаць нечыгэльную літару (звычайна гэта *алиф* або *айн*), якая не мае фанетычнага значэння, а толькі служыць графічнай падстаўкай для дыякрытычнага знака, які пазначае першы галосны слова або склада.

⁵⁶ Антонович А. К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система. – С. 189.

⁵⁷ Адзінае выяўленае выключэнне – прыназоўнік **'od** (VI 7a:3).

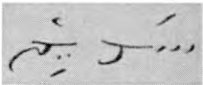
Так, у рукапісе III галосны [o] на пачатку слова ў цытатах пазначаецца з дапамогай літары ʿ (*айн*) 16 разоў, а па-за межамі цытат 28 разоў з дапамогай літары ʾ (*аліф*).

У рукапісе IV адрозніваюцца арфаграфія цытат з тафсіра Ур'яша б. Ісмаіла, у якіх для пазначэння пачатковага [o] выкарыстана літара *аліф*, і арфаграфія цытат з перакладу Г. Саблукова, у якіх дадзеную функцыю, як і ў астатніх рукапісах, выконвае літара *айн*. З гэтага вынікае, што цытаты з перакладу Ур'яша б. Ісмаіла, верагодна, ужо былі ў выкарыстаных А. Адамовічам арабскаграфічных крыніцах, і ён перапісваў іх, не змяняючы арфаграфіі.

Існуюць і іншыя адрозненні. Напрыклад, пазначэнне мяккага і цвёрдага знакаў ёсць у цытатах з Карана, але адсутнічае ў замовах, якія А. Адамовіч, відавочна, перапісваў з рукапісаў, напісаных іншымі капіістамі, захоўваючы іх арфаграфію, а пераклады Карана транслітараваў арабскім пісьмом у адпаведнасці з мясцовымі традыцыямі, гэта значыць пазначаючы галосны на пачатку слова з дапамогай літары ʿ (*айн*).

Таксама рэгіянальнымі (паўночнабеларускімі) з'яўляюцца, на наш погляд, наступныя арфаграфічныя рысы даследаваных у гэтай працы рукапісаў:

– напісанне асноўнага элемента літар *س*, *ش* у форме трох нязлучаных паміж сабой напісаных наўскос рысак, напрыклад,

zesenc «дзесяць» I 184a:5	mesecā «месяца» I 337b	swenteġo «святога» III 10b:4
		
sedīm «сем» IV 10b:1	proseči «просячы» V 23b:15	pšiložic «прыкласці» VI 7a:10
		

– перадача гукаў [l'] і [l] спалучэннем ال ('l), відавочна, пад уплывам напісання арабскага артыкля ال ['al], напрыклад,

pū'lkāmi «палкамі» II 45b:4	to'lko «толькі» II 64a:12	we'lke «вялікія» III 29b:3	'išpo'lnil «выканаў» IV 36b:8
			

Асабліва часта такое напісанне сустракаецца ў рукапісах V–VIII. Перад мяккім [l']: *только* to'lko «толькі» (V 6b:3, 7; 7b:15; VIII 4a:8, 5a:16); *больше* bo'lše «болей» (V 8b:3); *we'lbon* «славяць» (V 9a:10); *we'lki* «вялі-

кі» (II 72a:13; V 3b:16, 9a:4, 17a:6); *пальцевь* **pā'lcāf** «пальцаў» (V 14a:10); **nebo'lsājā** «невялікая» (VI 8b:1); **coḳo'lweḳ** «што-небудзь» (VII 4b:14); *jakiegokolwiek* **jākeḡo ḳo'lweḳ** «якога-небудзь» (VII 9b:15); перад цвёрдым [l]: *вполне* **wpo'lnē** «цалкам» (V 14b:7); **poṣṭāwi'lbī** «паставіў бы» (VI 3b:2); *молнией* **mo'lnijū** «маланкай» (VIII 4b:3)⁵⁸.

Што да моўных асаблівасцей рэгіянальнага характару, то ў рукапісах I–VII намі выяўлены наступныя рысы дыялектнага характару:

1) у 3-й асобе адзіночнага ліку дзеяслова I спражэння ўжыты характэрны для паўночна-заходняга дыялекту беларускай мовы канчатак *-с*: **hočic** «хоча» (II 18a:8)⁵⁹;

2) у 3-й асобе множнага ліку дзеяслова II спражэння ўжыты канчатак *-уць*: **pāhonūc** «пагоняць» (V 21a:13), што характэрна для Магілёўшчыны, поўдня Віцебскай і поўначы Мінскай абласцей⁶⁰;

3) у дзеепрыслоўях ад дзеясловаў II спражэння ўжываецца канчатак *-ючы, -учы*, што характэрна для Магілёўшчыны, поўдня Віцебскай і поўначы Мінскай абласцей: **ḳūruči** «курачы» (II 10b:9, 11a:6)⁶¹;

4) у вінавальным склоне адзіночнага ліку прыметніка жаночага роду ўжыты канчатак *-аю*, распаўсюджаны ў паўночна-ўсходняй частцы Беларусі: **'ū nowājū** «у новую» (I 275a:7); **weliḳāju** «вялікую» (IV 38b:4); **w lewāju** «у левую» (V 20b:2); **pād belāju** «пад белаю» (V 21b:7); **'islāmṣḳāju** «ісламскую» (V 25a:2)⁶².

З другога боку, ёсць і такія рысы, якія ўласцівы не паўночна-ўсходняму, а паўднёва-заходняму дыялекту беларускай мовы, што тлумачыцца, верагодна, шматразовым перапісваннем гэтых тэкстаў і паўднёва- або заходнебеларускім паходжаннем некаторых пратографаў. У рукапісах А. Адамовіча сустракаецца, напрыклад, так званае няпоўнае аканне, гэта значыць захаванне ў канцавым адкрытым ненаціскным складзе галоснага [o]: **jedineho** «адзінага» (I 2b:6); **šajṭānṣḳāho** «шайтанскага» (I 283b:9); **čṭernāṣṭāho** «ча тырнаццатага» (I 336a:1); **ramāzānneho** «рамазаннага» (I 336b:5); **rāno**

⁵⁸ Параўн.: Тарэлка М. Беларуска-татарскія рукапісы пастаўскага паходжання са збору Якуба Адамовіча // З рукапіснай спадчыны татараў ВКЛ : тэксты і даследаванні. – С. 99–106.

⁵⁹ Аванесаў Р. І. Нарысы па беларускай дыялекталогіі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1964. – С. 163–165; Дыялекталагічны атлас беларускай мовы / Р. І. Аванесаў [і інш.] ; Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства ; пад рэд. Р. І. Аванесава. – Мінск : АН БССР, 1963. – Карты 148–149.

⁶⁰ Аванесаў Р. І. Нарысы па беларускай дыялекталогіі. – С. 268, 289; Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. – Карта 157.

⁶¹ Аванесаў Р. І. Нарысы па беларускай дыялекталогіі. – С. 268, 289; Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. – Карта 181.

⁶² Аванесаў Р. І. Нарысы па беларускай дыялекталогіі. – С. 196; Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. – Карта 124.

«рана» (II 18a:9); **peršeho** «першага» (II 21b:7); **šajtānšāho** «шайтанскага» (III 28b:9); **možno** «можна» (VI 4a:4); **’ūsākāho** «усякага» (VI 17a:1)⁶³.

У рукапісе II двойчы ўжыты злучнік **štoḅ** «каб» (II:17a, 28a), характэрны для ўсходу і поўдня Беларусі⁶⁴.

1.6. Катэгорыяльная прыналежнасць рукапісаў I–VIII

Адказваючы на пытанне аб прыналежнасці рукапісаў I–VIII да адной з катэгорый помнікаў беларускататарскага пісьменства, можна даволі ўпэўнена сказаць, што рукапісы I і III з’яўляюцца хамаіламі. Пры гэтым першы рукапіс з’яўляецца так званым *джамейным*⁶⁵ або *малнінскім*⁶⁶ хамаілам, а трэці – простым хамаілам, напісаным для шараговага верніка. Рукапіс III выглядае тэматычна абмежаваным – усе тэксты ў ім маюць апатрапеічны характар; адсутнічаюць характэрныя для хамаілаў фрагменты Карана, апісанні рытуалаў, малітвы і г. д. Аднак тэксты апатрапеічнага характару таксама характэрны для хамаілаў. Акрамя таго ў рукапісе адсутнічаюць пачатак і канец, што магло быць прычынай цяперашняй тэматычнага абмежаванасці дадзенага помніка. Часткамі хамаілаў паводле свайго зместу з’яўляюцца і некаторыя фрагменты рукапісу II (фрагменты 3–8, 10, 12)⁶⁷.

Складаней адказаць на пытанне, да якой катэгорыі належаць рукапісы IV–VIII і некаторыя фрагменты рукапісу II (фрагменты 9, 13, 14, 16, 17–19). Пераважная большасць тэкстаў у дадзеных рукапісах – гэта цытаты з Карана на арабскай мове з перакладам на рускую або польскую мову. Цытаты з перакладу Г. Саблукова на рускую мову ёсць у рукапісах II–VIII; з перакладу на польскую Ур’яша б. Ісмаіла – у рукапісах II (фрагмент 15) і IV і Я. Шынкевіча – у рукапісах VI і VII.

Ёсць і рукапісы змешанага характару, якія маюць як тэксты, характэрныя для хамаілаў і/або кітабаў, так і цытаты з перакладаў Карана, напрыклад, фрагменты 11, 15 і 20 рукапісу II. Змешанымі з’яўляюцца таксама рукапісы Мядзельскага музея і бібліятэкі Мінскай саборнай мячэці.

Такія рукапісы, якія складаюцца пераважна з каранічных цытат з перакладам, умоўна можна назваць **зборнікамі цытат з тафсіраў**, з тым улікам, што мяжа паміж перакладам і тлумачэннем (каментарыем) у пісьменстве татараў былога ВКЛ часам бывае даволі няпэўная. Рукапісы VII і VIII змяшчаюць толькі цытаты з Карана з перакладам, а ў рукапісах V і VI акра-

⁶³ Аванесаў Р. І. Нарысы па беларускай дыялекталогіі. – С. 89; Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. – Карта 14.

⁶⁴ Аванесаў Р. І. Нарысы па беларускай дыялекталогіі. – С. 318, 351.

⁶⁵ Ад араб. جامع [ġāmi‘] «мячэць».

⁶⁶ Ад *мална* – мясцовага варыянта назвы мулы.

⁶⁷ Фрагменты 1–2 таксама змяшчаюць тэксты, характэрныя для хамаілаў, аднак напісаны гэтыя фрагменты іншай рукой.

мя каранічных цытат сустракаецца пэўная колькасць замоў. Наяўнасць замоў падказвае нам, што цытаты падбіраліся са знахарскімі мэтамі. У рукапісе IV няма замоў, але прысутнічаюць каментарыі на Каран, што ўказвае на існаванне і такіх зборнікаў, у якіх цытаты падбіраліся з іншымі (не знахарскімі) мэтамі, магчыма прапаведніцкімі (гл. адпаведныя нататкі перад цытатамі з Карана: **wernīkem powezānā k̄ajetū činoncim** «вернікам сказана, які раскайваецца» (II 46b:2–3)/**wernīkām t̄aḳ powezānā k̄ajetū činoncim** «вернікам так сказана, якія раскайваюцца» (IV 12b:6–7)⁶⁸; **ḥuṭbā** «хутба, казань» (VII 8a:1); **’adwernūccā do ḡama’ātu** «павярнуцца да *джамаату*⁶⁹» (VII 8a:14); параўнайце таксама **’uṣṭāf propowedī** «устаў пропаведзі» як назву аятаў у рукапісе II (фрагмент 17)). Такім чынам, існавалі як мінімум два варыянты такіх зборнікаў: 1) для знахарскіх мэт (рукапісы V–VI і VIII); 2) для прапаведніцкіх мэт (рукапісы IV і VII). Аднак дакладнай мяжы паміж імі, зразумела, няма (гл., напр., нататку **propowedī ’izjāsniājūit** «пропаведзі тлумачаць» перад цытаваннем аята 32:4 з перакладу Г. Саблукова ў пераважна знахарскім рукапісе VI (14a:10)).

Рукапіс IV можна разглядаць як найстарэйшы вядомы на сёння зборнік цытат з тафсіраў у пісьменстве татараў Беларусі, Літвы і Польшчы, напісаны прынамсі да 1935 г., бо ў ім яшчэ няма тэрміна *werset*, а колькасць спецыфічных для А. Адамовіча арфаграфічных асаблівасцей абмежаваная (гл. п. 1.4). Да гэтага часу нам падавалася, што такія зборнікі цытат з тафсіраў узніклі пад уплывам працы Я. Шынкевіча 1935 г.⁷⁰ Але, калі прыняць, што рукапіс IV паўстаў раней, то гэтая катэгорыя рукапісаў не магла ўзнікнуць пад уплывам працы Я. Шынкевіча.

Ці выходзілі такія рукапісы толькі з-пад пяра А. Адамовіча? Адказаць на гэтае пытанне адназначна пакуль немагчыма. Вельмі верагодна, што А. Адамовіч быў не першы, хто складаў такія рукапісы. Тэксталагічныя і іншыя даследаванні паказалі, што апісаных ў дадзенай працы зборнікі цытат з тафсіраў належаць як мінімум да другой генерацыі, бо маюць праграфі. Зразумела, прасцей усяго ўявіць, што А. Адамовіч перапісваў гэтыя рукапісы са сваіх жа больш ранніх спісаў. Аднак супраць гэтага гаворыць наяўнасць аднолькавых памылак пры цытаванні адных і тых самых аятаў у розных рукапісах (гл. п. 1.2.1).

Быць можа некалі існавалі рукапісы з цытатамі з Карана і перакладам Ур’яша б. Ісмаіла без перакладу Г. Саблукова? Прынамсі ў рукапісах II і IV на першае месца ставіцца менавіта пераклад Ур’яша б. Ісмаіла, а пераклад

⁶⁸ Відавочна, што розніца паміж версіямі гэтай нататкі ўзнікла ў выніку памылкі перапісчыка. Першапачатковай, на нашу думку, з’яўляецца другая версія, якая ўказвае на вернікаў як рэцыпіентаў гэтай цытаты.

⁶⁹ Араб. جماعة [ḡamā’a(tun)] «група, грамада».

⁷⁰ Тарэлька М. Пераклады Карана ў рукапісе часоў II Рэчы Паспалітай з Мядзельскага музея. – С. 149.

на рускую мову Г. Саблукова дадаецца з заўвагай ‘*ogāwor rūški* «дадатковая заўвага па-руску», указваючы на яго неасноўную, дадатковую функцыю. Магчыма, што паралелі ў арфаграфіі даследаваных намі рукапісаў і ў старабеларускім кірылічным пісьменстве другой паловы XVI – пачатку XVII ст. (гл. п. 1.3.1) таксама ўказваюць на тое, што асаблівасці арфаграфіі А. Адамовіча ўзніклі не на пустым месцы, а на падставе невядомых нам, зніклых больш ранніх крыніц.

2. Рукапісы Аляксандра Адамовіча – імама мядзельскай мячэці: каталог

2.1. Рукапіс I. Хамаіл (джамейны)

Час перапіскі: канец XIX ст. – пачатак XX ст. (гл. *Папера*).

Перапісчыкі: 1) [Халіль Юзэфовіч]⁷¹ – арк. 25а–173а; 2) [Аляксандр Адамовіч?] – арк. 1а–24b і ад 173b да канца.

Змест:

1a – bāb dā ḥağḡu wiḥozonc... čini nijjet (цюрк.)⁷²

1a – jesli nā zirec dālokī šobrokem jezeš... nijjet (цюрк.)

1b – bāb w podrūž wiježzājonc nijjet do jsn (цюрк.)

1b – bāb w podrūž wiježzājonc heṭā pej (араб.)

2a – bāb ṭo zā čūžohā čelewekā nijjet do jsn (цюрк.)

2a – bāb ṭo fcūzim dome nijjet do jsn (цюрк.)

2b – bāb ṭo zā jednā dūšā nijjet do jsn (цюрк.)

2b – bāb nijjet do jsn 'allaha jedineho prosic 'odpūščenne greḥow (цюрк.)

2b – bāb ṭo nā wečerāḥ zā 'ojcā dūšā nijjet do jsn (цюрк.)

3a – bāb ṭo zā 'allah rižāsi čūn⁷³ nijjet do jsn (цюрк.)

3a – bāb ṭo zā 'ummet prārocki nijjet do jsn (цюрк.)

3b – bāb ṭo zā pinonzī nijjet do jsn (цюрк.)

3b – bāb ṭo nā čterzesce jā{je}senew⁷⁴ nijjet (цюрк.)

4a – bāb ṭo nijjet dā 'ajetew zā 'ojcā zā māṭkū (цюрк.)

4a – bāb ṭo nijjet zāqāho ḥočiš (цюрк.)

4b – [Сура 1] (араб.)

4b – [Сура 2:225] (араб.)

5a – [Сура 36] (араб.)

----- адсутнічае некалькі аркушаў?⁷⁵

10a – bāb do šabāḥu 'i pred šabāḥem 'āzān rej po 'āzānū du'ā'i (араб., цюрк.)

⁷¹ Гл. заўвагу № 5.

⁷² У дужках указваецца мова тэксту, які змяшчае далзены раздзел.

⁷³ Параўн.: тур. *Allah rızası için* «дзея задавальнення Аллага».

⁷⁴ Памылковы паўтор склада **jā/je**.

⁷⁵ Тут павінны быць тэкст сур 112–114; так у іншых хамаілах.

12b – bāb wirid dā ṣabāḥu ḡoziṣe pec (араб.)

14a – bāb taspīḥ pej (араб.)

14a – bāb posle weridu... zewenzesont 'i zewenc 'imon boṣkiḥ... du'ā'i (араб., цюрк.)

20a – bāb do 'awlejū namāzu (цюрк., араб.)

21a – bāb do 'akindejū (цюрк., араб.)

22a – bāb do 'aḥṣāmu (цюрк., араб.)

23a – bāb do jeccijū (цюрк., араб.)

----- *далей інші почырк (да с. 173a)*

25a – bāb ʔo jeṣṭ požondāk do ḡum'a namāzu (цюрк., араб.)

42a – ʔo jeṣṭ ḥuṭba muḥarramā mesoncā (араб.)

44a – ḥuṭba ṣafarā mesoncā (араб.)

45a – ḥuṭba rabbi'u-l-'awwalā mesoncā (араб.)

47a – ḥuṭba rabbi'u-l-'aḥḥīrā mesoncā (араб.)

48b – ḥuṭba ḡamāzī-l-'awwalā mesoncā (араб.)

49b – ḥuṭba ḡamāzī-l-'aḥḥīrā mesoncā (араб.)

51a – ḥuṭba raḡabā mesoncā (араб.)

52b – ḥuṭba ṣa'bānā mesoncā (араб.)

54a – ḥuṭba ramazānā mesoncā (араб.)

55b – ḥuṭba ramazānā mesoncā 'ápošnej pāṭnici (араб.)

57a – ḥuṭba šawwālā mesoncā (араб.)

58b – ḥuṭba zī-l-qa'ddā mesoncā (араб.)

60a – ḥuṭba zī-l-ḥaḡḡa mesoncā (араб.)

62a – bāb ʔo jeṣṭ ḥuṭbu⁷⁶ būdūr powšedne perše (араб.)

67a – bāb ʔo jeṣṭ ḥuṭba būdur pošedne drūḡe (араб.)

68b – ḥuṭba ḥatim powšedne (араб.)

82a – bāb ʔo jeṣṭ ḥuṭba |⁷⁷ muḥammad 'uẓiwā 'ummet ṣwūj (араб.)

85b – bāb požondāk 'arafa⁷⁸ bājrām (араб., цюрк.)

96a – bāb ʔo jeṣṭ fiṭre 'ūzāwši ʔo nāleži pec (цюрк., араб.)

97a – bāb 'imāmu fiṭre 'oddāwāc... du'ā'i pec (цюрк.)

97b – bāb ʔo jeṣṭ bājrām namāz požondāk (цюрк., араб.)

102a – bāb ʔo jeṣṭ ḥuṭba 'arafa bājrām (араб.)

109a – bāb ʔo jeṣṭ požondāk qurbān bājrām namāz (араб., цюрк.)

119a – bāb nā 'odḥoze ṭā du'ā'i pej ʔo jeṣṭ munáḡāt (араб. مناجاة «Размовы») du'ā'i (цюрк.)

123b – bāb ʔo jeṣṭ kedi prijzeš qurbānā rznonc... nijjet 'učini (цюрк.)

⁷⁶ Памылкова замест **ḥuṭb[a]**.

⁷⁷ А. Антановіч выказаў думку, што вертыкальная лінія паміж словамі (г. зн. аліф?) можа ўказваць на канец аднаго слова і пачатак наступнага (Антонович А. К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система. – С. 330–331).

⁷⁸ Арафа – назва гары каля Меккі, на якой пілігрымы-мусульмане праводзяць 9-ы дзень месяца зу-ль-хіджа.

- 124a – bāb qurbān nā 'ofiāru režuči ʔo ʔā du'ā'i pej (цюрк.)
- 124b – bāb heʔudu'ā'i zā z̄dārowje čijo' 'áberākājse (цюрк.)
- 125b – bāb ʔā du'ā'i qurbān bāj̄rāmnāho' dnā (цюрк. з інтэрлінеарным перакладам на пол.)
- 127a – bāb ʔā du'ā'i sedim rāzi pec 'i nā bārānā dūc... 'od poweʔri pomoc (араб.)
- 127b – bāb qurbān bāj̄rām[nāho] dnā nā ʃtol pātrāwī pāʃtāwāc... du'ā'i pej (цюрк.)
- 128a – bāb poʒondāk dā 'ašūrā'i bāj̄rām namāzu (араб., цюрк.)
- 134a – bāb hazā du'ā'i 'ašūrā'i bāj̄rām namāz (араб.)
- 136a – bāb ʔo jeʃʔ poʒondāk do muḥammadu-n-nabijju⁷⁹ namāzu (араб., цюрк., араб. з інтэрлінеарным перакладам на пол.)
- 147a – bāb ʔo jeʃʔ 'abbāʃ⁸⁰ du'ā'i (цюрк.)
- 149a – bāb ʔo jeʃʔ poʒondāk dā tarāwīḥu namāzu (араб., цюрк.)
- 156b – bāb ʔo' jeʃʔ pānowe' pārafijāne... ziker pejce pred tarāwīḥem (цюрк. з перакладам на пол.)⁸¹
- 163a – bāb ʔo jeʃʔ 'ároʃneǵo' wečorā ramazānā... ziker (цюрк. з перакладам на пол.)⁸²
- 166b – bāb ʔo' jeʃʔ qadīr noči... posle jecci namāzu... ġozise pec welkā prozbā (цюрк.)
- 169b – bāb hazā du'ā'i mustaǵāb (араб. مستجاب «Слушная») (араб.)
- 172a – bāb ʔo jeʃʔ nijjet dā šāhārķu⁸³ (цюрк.)
- 172a – bāb nijjet dā poʃtu ramazāneǵo' (цюрк.)
- 172b – bāb 'odposnīķūjoncse pej (араб.)
- 173a – bāb ʔo jeʃʔ ķlūč proroķe... ķtūren musulmānin wele nemāzāw' neplālii⁸⁴... (араб.)
- на с. 173b і далей почырк, ідэнтычны почырку на с. 1a–24b
- 174b – bāb 'ū pontāk posle 'akindejū namāzu pec 'an'ām⁸⁵ sūrej... (араб.)
- 175b – bāb 'uđhija (араб. أضحية [ʔuđhijja] «ахвяра, ахвяраваная жывёла») namāz ʃpāsenne welikeje pec (араб.)
- 178b – bāb ʔo zawāl (араб. زوال [zawāl] «поўдзень, вечар») namāz
- 180a – bāb ķto bi ķolweķ newezel či 'ūķoņeʔowāl ʃwojīḥ rozicow... nāfile
- 180b – bāb ʔo namāz ḥaqqu-l-wālidajni (араб. حق الوالدين «Ісціна бацькоў»)
- 181b – bāb nāfile namāz zā sebe zā 'ojcā zā mātķū

⁷⁹ Араб. نبي [nabij(un)] «прарок».

⁸⁰ Аб'ас – імя ўласнае.

⁸¹ Пераклад падаецца як інтэрлінеарна (першыя два радкі), так і шляхам чаргавання фрагментаў цюркскага арыгінала і польскага перакладу.

⁸² Пераклад падаецца як інтэрлінеарна (апошнія тры радкі), так і шляхам чаргавання фрагментаў цюркскага арыгінала і польскага перакладу.

⁸³ Верагодна, ад араб. سحور [suḥūr] «час перад світанкам» у месяцы *рамадан*, калі мусульмане могуць прымаць ежу.

⁸⁴ Памылкова замест **nepl[eln]il** або **neplā[c]il**?

⁸⁵ Араб. انعام [ʔan'ām] «жывёлы» – тут назва 6-й суры Карана.

- 182a – bāb ʔo *hawwalla* (ад араб. هول [hawl] «страх»?) namāz (цюрк., араб.)
- 184a – bāb ʔo nāfile peršej noci po 'ūmārlim (араб.)
- 184b – bāb ʔo do zāšāliḥ namāzew... nijjet (цюрк.)
- 185a – bāb hazā du'ā'i 'awwal (араб. اول ['awwal] «першы»?)... dwā 'ānheli rejūc (араб., цюрк.)
- 187b – ʔo jeṣṭ lāhī⁸⁶ jāḳ zicko qur'ān wijze (цюрк.)
- 194a – bāb ziker ḥikmat (араб. حكمة [ḥikma(tun)] «мудрасць»)... pūzni wečeri (цюрк.)
- 203a – bāb ziker ʔüreckī 'i 'arābškī (араб., цюрк.)
- 206b – bāb čwārṭi zi[ker] ḥikmat būdūr (цюрк.)
- 207b – šūṣṭi ziker ḥikmat būdūr (цюрк.)
- 208a – bāb sūdmī ziker [ḥ]ikmat būdūr 'ū tarāwīṭu hože pec (цюрк.)
- 209b – bāb 'ūšmi ziker ḥikmat būdūr (цюрк.)
- 210b – bāb zewonṭi ziker ḥikmat būdūr (цюрк. з перакладам на пол.)⁸⁷
- 215a – bāb zesonṭi ziker ḥikmat būdūr (цюрк. з перакладам на пол.)
- 220b – bāb ʔo nā pominkāḥ posle wečeri... du'ā'i pec (цюрк.)
- 221b – bāb ʔā du'ā'i nā pominkāḥ posle wečeri pec (цюрк.)
- 227b – bāb pred wečerej pec (араб.)
- 227b – bāb ʔo jeṣṭ faṣilat qaḏā'i (араб. فصلت قضاء «Фусылят⁸⁸. Выкананне»?) 'oznājmūje pšez ten namāz prozbā činic do pānā bogā ježelī džžū nemāš (араб.)
- 230b – bāb čāšām zācmenne ṣloncā... namāz pec (цюрк.)
- 233b – bāb ʔā du'ā'i brodā zāpūščājūnc (цюрк.)
- 235a – bāb ʔo bawla (араб. بول [bawl] «урына») namāz 'od moči (цюрк., араб.)
- 236b – bāb 'alej... mūwil ʔto bi qadirnej noči posle 'ūsiḥ namāzāw... namāz pe[w]...
- 237b – bāb ʔo 'od nārozene muḥammadā prāroḳā modliṭwā... namāz (цюрк.)
- 239a – bāb ʔo jeṣṭ ['alej]... mūwil ʔto bi māl jāḳ nowi roḳ... namāz ḳlāneccā (араб.)
- 240a – bāb ʔto bi preciw ḳāždej pāṭnici... namāz pew... (араб.)
- 240b – bāb raḡabā mesecā prociw peršāj pāṭnici... raḡajib (араб. رغبان [raḡā'ib] «пажаданні») ⁸⁹ namāz (араб.)
- 241a – bāb ʔo ša'bānā mesecā... bara'at (араб. براءة [barā'a(tun)] «невінаватасць») ⁹⁰ namāz rej (араб., цюрк.)
- 243a – bāb ʔo jeṣṭ dwāzesce rūžniḥ namāzāw

⁸⁶ *Лягі* – святкаванне заканчэння традыцыйнай татарскай (мусульманскай) школкі; назва паходзіць ад першых слоў малітвы يا الهي [jā 'ilahi] «О Божа мой».

⁸⁷ У дадзеным і наступным тэкстах пераклад падаецца шляхам чаргавання фрагментаў цюркскага арыгінала і польскага перакладу.

⁸⁸ Назва 41-й суры?

⁸⁹ Ноч перад першай пятніцай месяца раджаб (араб. ليلة الرغبان [lajlatu-l- raḡā'ib] «Ноч пажадання»).

⁹⁰ *Бараат* – ноч з 14 на 15 шаабана (араб. براءة [barā'a(tun)] «невінаватасць»).

- 245a – bāb ʔo wedāʔže musulmānine jāko ʔo prikāzānne pānā bohā māješ wipelnic (араб.)
- 256b – bāb ʔā šafāru mesecu piše ʔalej swentī mūwil... zesec prihod ješʔ (араб.)
- 260b – bāb špāsenne pec ʔi nāsic ʔi w moġile k̄lāsc... (hetej duʔāʔi perši k̄lūč do rāju)⁹¹ (араб.)
- 263a – bāb ʔū qurʔāne... w čterzešʔū mejščāh ješʔ ... ʔod ġinejew ʔi ferejow... wirid (араб.)
- 269a – bāb ʔod šejhā *muḥiri nād ʔarābiji*⁹² ʔoźnājmūje ʔū sūreju jsn... ʔimonā šʔwo[ži]celā... duʔāʔi (араб.)
- 271b – bāb ʔimonā muḥammadā prāroķā... pec po namāze (араб.)
- 275a – mečeʔ poswencājonc ʔū nowājū ʔūwājšowši pec... (араб.)
- 277b – bāb hazā duʔāʔi qaršijjan⁹³ (араб.)
- 279b – bāb dā ḥoreġo ʔimāmu prišedši pec (араб., цюрк.)
- 282b – bāb ʔo [duʔāʔi] dwānāsce ʔimāmow pec (араб.)
- 283b – bāb ʔo ʔimān ʔod šajtānšķāho žnūščenne ʔi žlosci (араб.)
- 285b – bāb ʔo ʔimān (араб.)
- 287b – bāb nā poķajeʔu čloweķū šāmomū pec nāleži (цюрк.)
- 288b – bāb ʔo tawbejnā duʔāʔi nāleži pec (араб.)
- 291b – bāb hazā duʔāʔi ʔahdinām (перс. عهدنامه «Дамова»?) (араб.)
- 292a – bāb hazā duʔāʔi šarah⁹⁴ ʔanām⁹⁵ (ад араб. شرح انعام «Каментар да Ан[ʔ]ам») munkir we-nakkīr⁹⁶ (араб.)
- 293a – bāb hazā duʔāʔi šarah ʔanʔām (араб. شرح انعام «Каментар да Анʔам»)⁹⁷ (араб.)
- 294a – bāb ʔā duʔāʔi... pec ʔi nā wāroʔāh nārišās... ʔod ķeždej ḥorobi (араб.)
- 296a – bāb hazā ʔajeti fathī (араб. اية الفتح «Аяты перамоги») (араб.)
- 300b – bāb hazā duʔāʔi ʔujūr jān qūš (араб.-цюрк. طيور يان قوش «Птушкі янкуш⁹⁸») (араб.)
- 303a – bāb jesli ḥceš ʔū nāʔuccā beġlim bic
- 306a – bāb ʔū riġālu-l-ġajb (араб. رجال الغيب «Людзі таямніцы») ķṭure swentī ješʔ... duʔāʔi (цюрк., араб.)
- 311b – bāb qurbān bājrāmnāho dnā... duʔāʔi (араб.)
- 312b – bāb ġusel qurbān wodāj poli wājonc zewenc rāzi ʔā duʔāʔi pej (цюрк.)
- 313b – bāb moliʔwā posle prinesenijā žertwī w prāznik qurbān (араб.)

⁹¹ Дапісана алоўкам на ніжнім полі.

⁹² Скажонае імя ісламскага багаслова Мухйідына б. Арабі (1165–1240)?

⁹³ Магчыма, імя ўласнае.

⁹⁴ Некаторым малітвам у беларускататарскіх рукапісах папярэднічаюць гісторыі-каментарыі пра іх пасланне і эфектыўнасць. Тут ёсць толькі сама малітва, але ў яе назве засталася слова šarah «каментарый» (араб. شرح [šarḥ]).

⁹⁵ Памылкова замест ʔanʔām (назва 6-й суры Карана; літаральна «Жывёлы»).

⁹⁶ Імёны анёлаў: Мункір і Накір.

⁹⁷ Паўторнае напісанне папярэдняй малітвы.

⁹⁸ Магчыма, імя ўласнае або назва канкрэтнага віду птушак.

314a – bāb ʔo qurbānu namāzliq⁹⁹ pišāc (араб. з перакладам на пол.)¹⁰⁰

315a – bājram ‘ašurā’i po namāze ʔa du‘ā’i ‘amīn pec (араб.)

316b – bāb fiṭre berūci du‘ā’i (араб.)

319a – bāb ʔo jeṣṭ ‘od kufri (араб. كفر [kufri] «нявер’е») wimūwenne... du‘ā’i (араб., цюрк.)

321b – bāb ʔo jeṣṭ porondāḡ ‘insāf kel (цюрк. انصاف كل «Злітуйся») (араб., цюрк.)

328b – bāb tawbejnā du‘ā’i (цюрк.)

334a – bāb ʔo jeṣṭ ʔto bi māl nādāremne priṣonḡnonc... zeṣenc dnī poṣcic...

336a – bāb ramāzānā mesecā čternāšṭāho wečerā nāpišāwši... ‘od šajṭānsḡkeḡo zṇūšcene ‘i zlosci ‘obroni pewne ʔen du‘ālar ‘imonā boške (виява *далавара*¹⁰¹, араб.)

336a – ‘i ʔo ‘imonā boške powinni smi... ramāzānā mesoncā... nāpišāwši... poliḡac (араб.)

336b – bāb nijjet dā poṣṭū ramāzānneho ‘abreḡānne (цюрк.)

337a – ližbā mesoncā [каляндарная таблица]

337b – bāb mālādohā mesecā ‘ābāciwši pec (араб.)

338a – nā mesonc hlezeči ʔo pec (араб.)

338a – bāb ṣadaḡu ‘albo fiṭre dājuči pec (араб.)

338b – bāb ṣadaḡu perepewāc nāleži (араб.)

339a – bāb ṣadaḡu perepewāc ʔo nijjet ‘ūciṇi (цюрк.)

340b – bāb pred jezennem pej (араб.)

341a – bāb sweču zāžihājuči nijjet... (цюрк.)

341b – bāb swicā pālonc ʔo pec (араб.)

341b – bāb swicā hāšonc ʔo pec (араб.)

Записы: на палях арк. 35b–36a арабскім і лацінскім пісьмом напісана: pāne bože dāj pomišnoc dlā pānšṭwā’ polsḡkeḡo ‘i pānā prozidentā žeči poṣpolitej polsḡkej = *Panie Boże, daj pomyślność dla Państwa Polskiego i Pana Prezydenta Rzeczy Pospolitej Polskiej* «Пане Божа, дай поспех польскай дзяржаве і пану прэзідэнту Рэчы Паспалітай». На арк. 335b запис у 8 радкоў фіялетавым чарнілам – sūrat ʔahā werṣet 98 [фрагменты Карана на араб. з перакладам на пол., зробленым з перакладу на рус. Г. Саблукова].

Афармленне тэксту: пісьмо цёмна-карычневым чарнілам. Два почыркi: 1) арк. 25a–173a; 2) арк. 1–24b і 173b–333b (А. Адамовіч?). Па 12–15 радкоў на старонцы. Некаторыя старонкі, напісаныя другім почыркам, разлінаваныя: 10a, 14a, 18a... 175a, 177a і г. д. Кустоды; на арк. 186 на абодвух баках. Нумарацыя сшыткаў: ад «2» (с. 25a), «3» (с. 33a), «4» (с. 41a), «5» (с. 49a), «6» (с. 57a)... да «38» (с. 313a). Для першага почырку характэрна арнамен-

⁹⁹ Параўн., тур. *namazlık* «малітва ў часе намаза».

¹⁰⁰ Пераклад падаецца шляхам чаргавання фрагментаў цюркскага арыгінала і польскага перакладу.

¹⁰¹ *Далавар* (або *дуалар*) – рукапіс-скрутак, які змяшчаў шэраг малітваў. Клаўся ў магілу разам з памерлым. Назва паходзіць ад араб. دعاء [du‘ā’] «малітва» з цюркскім суфіксам множнага ліку *-лар*.

таванае напісанне слова *bāb* «раздзел» (арк. 85b, 97b, 124b, 136a) і *басмалы* (арк. 43b, 123b, 140a).

Папера: 341 арк. памерам 175 × 107 мм. Без вадзяных знакаў. На арк. 272a–273a, 277a ў левым верхнім вуглу слабы адбітак штэмпеля Добрушскай папяровай фабрыкі ў форме пяцікутніка з выявай двухгалавага арла і легендай: «[КНЯЗЯ] ПАСКЕВ[ИЧА]». Арк. 1–9 амаль цалкам, а арк. 330–341 цалкам адарваны ад кніжнага блока. Арк. 330–341 былі знойдзены намі сярод фрагментаў рукапісаў, апісаных тут пад нумарам II.

Укладыш: прышыты ў пачатку рукапісу; апісаны як асобны рукапіс (№ VII).

Аправа: скураная. Ніжняе вечка адарвана ад кніжнага блока.

2.2. *Рукапіс II. Фрагменты хамаілаў і зборнікаў* *цытат з тафсіраў*¹⁰²

Час перапіскі: ад канца XIX – пачатку XX ст. (гл. *Папера*) да перыяду пасля 1935 г., бо ў некаторых фрагментах ужываецца тэрмін *werset*, запазычаны, відавочна, з выдання 1935 г.¹⁰³ (гл. фрагменты 15, 18).

Перапісчыкі: 1) фрагментаў 1–2 – невядомы; 2) фрагментаў 3–20 – [Аляксандр Адамовіч?]

Змест:

фрагменты хамаіла (№ 1–2): 4 арк. памерам 175 × 110 мм

1a – [Рээстр]; (*пачатак адсутнічае; першыя словы: 23 zā wšišṭke prāroki...*)

2a – *dā wzenčnoscī božej nijjet do jsn* (цюрк.)

2b – *bāb zāmuḥammadā prāroḳā nijjet do jsn* (цюрк.)

2b – *zā wšišṭāk mižār nijjet do jsn*; *кустода: بسم الله*

----- *адсутнічае мінімум адзін аркуш;*

3a – *zā 'ojcā 'i zā nārot 'ajcowški nijjet do [jsn]* (цюрк.)

3b – *zā māṭḳu 'i zā nārot māṭčīn nijjet do jā[sinu]* (цюрк.)

4a – *zā brāṭā nijjet do jsn* (цюрк.)

4a – *zā soṣṭrā nijjet do jsn* (цюрк.)

4b – *zā wšišṭkiḥ ḳrewniḥ nijjet do jsn* (цюрк.); *кустода: اولاد*

фрагмент хамаіла (№ 3): 1 арк. памерам 172 × 108 мм (*першыя словы: الله [ʔ]*)

5a – *'od sūḥohā bolū pec 'i dūc 'i nā māšlā dūc 'i māzāc 'i 'od pūḥlini* (араб.)

5b – *ḳāli sūḥi bol rūki nohi 'ālbo gze boli ṭo ḳoṣṣḳāj ḳosci špiḳ*; *кустода: 'i šmārūj*

фрагмент хамаіла (№ 4): 2 арк. памерам 172 × 109 мм (тэкст пачынаецца з магічных знакаў або літар: ۞ ۞ ۞ ۞)

6a:2 – *nā šiji zāwesic 'od fibri* (псеўдатэкст?)

¹⁰² Тут апісаны 72 аркушы прыблізна аднаго памеру, якія, відавочна, з'яўляюцца фрагментамі некалькіх рукапісаў, напісаных як мінімум двума почыркамі. З прычыны несупадзення кустадаў з першым словам наступнай старонкі рукапіс падзелены на 20 фрагментаў.

¹⁰³ *Werset* y z Koranu (ایات من القرآن العظيم), Nakładem Muftiatu na R. P. 1935 R. – 1354 H.

6a – 'od trā[s]cā¹⁰⁴ 'ū wāze māčic pic (араб.)

6a – nā hlebe nāpišāwši jesc 'aṭrāšcā (магічнае слова)

6a – nā loze nāpišāwši kūrīc zerewām 'od trāšcā (псеўдатэкст?)

6a – nā pāperi nāpišāwši kūrīc 'od trāšcā (араб.)

6b – bāb heṭā du'ā'i nāpišāwši 'ū wāze pājic nezela (араб.)

6b – heṭā du'ā'i nāpišāwši 'u wādū 'ukinūwši ʔoj wādoj pājic 'ū pānezelaḳ (араб.)

7a – heṭā du'ā'i nāpišāwši 'i w wādū 'ukinūc 'i ʔoj wādoj pājic 'ūwā wʔorāḳ (араб.)

7b – heṭadu'ā'i nāpišāwši pājic 'u srodā (араб.)

7b – heṭadu'ā'i nāpišāwši pājic; *кустода*: 'ū čwārteḳ

фрагмент хамаіла (№ 5)¹⁰⁵: 1 арк. памерам 170 × 105 мм (*першыя словы*: كفشططايوس قطمد¹⁰⁶)

8a – bāb ʔo nā drewāḥ nā wūšekāḥ 'i nā wāroṭāḥ 'i nā woḳnāḥ pišāc 'ad 'ūsāho zlohā (імёны)

8a – 'a ʔo zāwešonā mābic w gūro wīšoḳo do brāmī prilepic šṭej wsī poweṭre wiṣṭompī ʔen ʔalsim (араб.)

8b – ḥṭo skim šprāwu māje ʔo po¹⁰⁷ pāzūhoj ʔrimāc 'i cišnūc ʔwoj werḥ mābic (араб.)

8b – nā prāwo¹⁰⁸ 'idūci nā ḳolnerū prišic dobre benze (літары)

8b – ʔedu'ā'i pri šābe mec pānbūg dāj[e] hroši (араб., псеўдатэкст)

8b – dlā rizṕū 'i šḳārbu pri šābe nāsic (літары); *кустода адсутнічае або страчана*

фрагмент хамаіла (№ 6): 16 арк. памерам 172 × 107 мм

9a – bāb 'od [wā]lenteḡo ḥorob 'odpewāc (араб.) 'i ḡze 'oddiḥ dūc 'i mūwic (араб.) nā ḥoreḡo (араб.) do koncā

9a – 'od wālenṭowāj ḥorobi māliḥ zeci ḳurīc (араб.)

9a – 'i ʔo 'od wālenṭowāj ḳurīc 'i nosic (псеўдатэкст, араб.)

9b – 'i ʔo ḳurīc 'od wālenṭowāj (араб.)

9b – ʔo pec 'i dūc 'od wālenṭowāj ʔri rāzi (цюрк.?)

9b – ʔo 'od wālenṭowāj ḳurīc rānā (араб., літары)

10a – 'i ʔo ḳurīc 'od wālenṭowāj (псеўдатэкст)

10a – ježeli ferej musulmānin heṭim ḳurīc (араб.)

10b – ježeli ḡewurškī ferej heṭim 'odpewāc 'i ḳurīc (цюрк., араб.)

10b – ḥoreḡo ḳuruči pej (араб.)

¹⁰⁴ У рукапісе **trāscā**.

¹⁰⁵ Фрагменты 5–8, па нашым меркаванні, з'яўляюцца часткамі аднаго рукапісу, што пацвярджаецца, акрамя адзінства почырку, фармату паперы і інш., тым, што арк. 11 і 20 утваралі адзіны разварот.

¹⁰⁶ Імёны ўласныя. Далей па-арабску напісана: هذا اسماء اصحاب الكهف «Гэта імёны пячорнікаў». Маюцца на ўвазе імёны сямі юнакоў, якія, паводле ісламскіх паданняў, схаваліся ў пячоры, каб захаваць сваю веру, і праспалі там трыста дзевяць гадоў (гл. Каран 18:9–25).

¹⁰⁷ Памылкова замест **zā** «за»?

¹⁰⁸ У значэнні 'судовы працэс' (Гістарычны слоўнік беларускай мовы. – Мінск: Беларус. навука, 2007. – Вып. 27. – С. 457).

11a – ĥorego k̄uruči pec (араб.)

11a – 'od ferejā nā čole pišāc (араб.)

11a – 'a ʔo po ʔreḥ dnāḥ pišāc nā čole (араб.)

11a – bāb 'a ʔo 'isā prāroḳ jeḡo milosc ʔā du'ā'i pew jednāk 'allah wiṣluḥāfši 'umārīḥ žīwimi činil ĥoriḥ ždrowemi činīl ślepīḥ wiżoncimi činīl (араб.)

11b – ʔā du'ā'i nosic zewenc ʔisencej ĥorob pānbūḡ 'obroni... (араб.)

12a–15b – bāb nijjet do 'aṭrewānne (цюрк.); *кустода*: قل ان

фрагмент хамаіла (№ 7): 1 арк. памерам 172 × 107 мм (*фрагмент аркуша з першымі літарамі адсутнічае*)

16a:4 – ʔo dlā rizqū 'i šḳārbu pri šobe nāsic (табліца з літарамі)

16a – bāb kedī ʔto 'ūpāw 'albo ʔon 'ūdāriw ʔo pec 'i dūc 'i 'od ʔriṣṭā šeszesonṭ ĥorob (араб.); *кустода*: 'ad ḳāšlū

фрагмент хамаіла (№ 8): 8 арк. памерам 172 × 107 мм (*першыя словы: ئى قدير... برحمتك*; *фрагмент аркуша з першымі літарамі адсутнічае*)

17a – bāb herkim¹⁰⁹ 'oznājmuje ḳālib ḥācew bi šṭob proč 'ādṣṭūpiw... ʔo heṭi ʔal-sim pišāc... (літары, псеўдатэкст)

17a – nā ḳoḡo māš welki žāl [dlā ʔeḡo nep]¹¹⁰ rijācelā ʔo nāpišāwši podlożic pod būdināḳ... du'ā'i (араб.)

17b – bāb ʔo pšeprašec žlosniḳā prišedši pec w dome jeḡo 'īdūc nā neḡo... (араб.)

17b – ḳuric žlošneḡo 'ū[...] ʔo zḡīne žlošnī... (араб., схема)

18a – bāb ḳāli ḥṭo ḥočic luzej rāzlūčic ʔo ʔrebā rāno do wšḥodū šloncā ʔri ḳāmeni 'ūzāc... (літары)

18b – bāb 'od dwānāštū plāneṭ 'od rūžniḥ ĥorob ḳuric 'i pic (араб.)

18b – bāb ʔo jeṣṭ 'ū wāze pic 'od hlišṭow (схема) 'i ʔo 'od hlišṭow jesci (басмала, схема)

18b – 'od žiwāṭā bālenne nāsic 'i w wāze pic (араб.)

19a – bāb ʔo 'aṭḳāteru nāpišāwši pād noš ḳuric (схема) 'i ʔen ʔalsim 'od ʔeṭāru pod nošḳuric (схема) ʔreci ʔalsim ḳuric pād noš (схема)

19b – bāb kedī 'u hālāwe šūm weliki ʔo pec 'i dūc (араб.)

20a – nād ĥorim jsn pejuči hze prīze *mubīn*¹¹¹ ʔo ʔā du'ā'i pec (араб.)

20b – jsn doḳončiwši heṭū du'ā'i pec (цюрк.)

21b – ʔo jeṣṭ drūḡā prozbā *jsn šarīf*¹¹² bārzo welḳā 'od rūžniḥ ĥorob 'i dofeḳṭāw 'i 'od herāčkī 'odpewānne (араб.)... 'a jāḳ dāpeješ dā peršeḥo *mubīnu* ʔo pej (араб.)... ʔo ḳāži *qum 'uḥrūḡ*¹¹³ 'i dmūḥnī 'i pej (араб., цюрк.)...

¹⁰⁹ Цюрк. *her kim* «кожны хто»?

¹¹⁰ Рэканструкцыя гіпатэтычная. Параўн., *nā ḳoḡo māš žlosc* (Тафсіры, кітабы і хамаілы з прыватных кнігазбораў Беларусі : каталог. – Х9, с. 387а); *žāl* у значэнні 'крыўда?' (гл. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. – Мінск : Беларус. навука, 2004. – Т. 9. – С. 265).

¹¹¹ Араб. *مبين* [*mubīn*] «ясны, зразумелы». Гэтае слова сем разоў сустракаецца ў 36-й суры (Ясін): 36:12, 17, 24, 47, 60, 69, 77.

¹¹² Араб. *يس شريف* [*jasin šarīf*], дзе «Ясін» назва 36-й суры, а *шарыф* – эпітэт, літаральна «высакародны».

¹¹³ Араб. *قم اخرج* [*qum 'uḥrūḡ*] «устань, выйдзі» – формула экзарцызму.

24a – bāb prozbā jāsinowā třecejā... 'á jāk pŕiže *mubīn* ʔo tŕebā dmūḥnonc (араб.)
24b – bāb ʔo čwārtā [prozbā?] do 'oṭpewānne ʔh¹¹⁴... 'i sufni ʔri rāzi... suf suf suf... (араб., цюрк.); *кустода адсутнічае*

фрагмент зборніка цытат з тафсіраў (№ 9): 1 арк. памерам ? × 105 мм
(першыя словы: *قل نزله روح القدس من ربك*)

25a – [фрагменты Карана з перакладам (або пераказам) на пол., зробленым з перакладу Г. Саблукова]; *кустода страчана; адсутнічае ніжні фрагмент аркуша*

фрагмент хамаіла (№ 10): 1 арк. памерам 163 × 103 мм (першыя словы: *jā nād nim benze*)

26a:1 – 'ū šūboṭu ḥṭo noḥci reže šajṭān ʔnūščājā...; *кустода: شجرة*¹¹⁵

фрагмент рукапісу змешанага характару (№ 11): 2 арк. памерам 177 × 108 мм
27a:1 – sūrat ḥm¹¹⁶ (سورة حم) 'uṣṭāf sedmoj heṭi 'ajet 'od būku ʔālenne¹¹⁷ pic [фрагменты Карана на араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова]

27b – bāb 'ū kāho w roce pāpšūjessā ʔri rāzi pej 'i nā mod dūj 'i w roce šmāro[wā] c 'i pec 'i w roṭ dūc (араб.)

28a – jesli 'ū horle bālic ʔo dwā ʔāmeni wzāc 'aʔin w 'oḡnū nāpālic 'a drūhī nāpišāc 'i rāzām pālāzic 'i pāliwāc wādoj šṭob pārā šlā do ḡorlā pišāc du'ā'i nā ʔemēni (араб.)

28b – 'od ḡarončki pec 'i dūc 'i pic 'i nosic 'i ʔūric (араб.)

28b – sūrat 'al-malā'ika (سورة الملائكة) 32 stiḥ [аят 35:32 на араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова]; *гласа: nāsic 'i pic; кустода: ('on po swojej) blāho...*

фрагмент хамаіла (№ 12): 7 арк. памерам 172 × 107 мм (першыя словы: *وجه ربك*)

29a – [замова на арабскай мове]

30a – 'od žāwṭāčki pec 'i dūc (араб.)

30b – bāb 'od ḡorončki 'ū woze pic (араб.)

30b – 'od ḡerončki pec 'i dūc 'i pic 'i pri šobe nāsic (араб.)

31a – bāb 'od čārow 'odpewāc 'i nosic (араб.)

31b – kedī w čloweḡā šercā tŕaseccā ʔo ʔen 'ajet nāpišāwši 'i w woze roṣṭārc 'i pic ʔo perezṭāne (араб.¹¹⁸)

32a – bāb 'od šūḥod nā šče pic (араб.) 'a ʔo nā šče jesci (імёны; псеўдатэкст)

32b – kedī ʔṭo ḡlūḥi ʔo pec 'i w wūši dūc (араб.)

32b – bāb ʔṭo 'ūpāl 'albo ʔon wdežil ʔo pec 'i dūc 'i 'od tŕiṣṭā šeszesont ḡorob potoc (араб.)

¹¹⁴ Тага – назва 20-й суры без знакаў для галосных.

¹¹⁵ Тэкст заканчваецца фразай на арабскай мове: العلم ثمرة والادب شجرة «Навука – плод, а выхаванне – дрэва».

¹¹⁶ Літары حم (ḥm) на пачатку 40-й суры. Тут у якасці назвы.

¹¹⁷ Памылкова замест [b]ālenne «баленне»?

¹¹⁸ Аяты 3:83–84 (77–78); ёсць адхіленні ад кананічнага тэксту.

34b – 'od k̄ašlū ʔri rāzi pec 'i po roce dūc ʔen 'ajet¹¹⁹ (араб.)

35a – 'a ʔo mālim zecem 'ūroki ʔnosic ʔši rāzi pec 'i dūc ʔ[ġ]lowi do noġ dūc (араб.)

35a – 'od rūzniḥ ḥorob pec 'i dūc ʔri rāzi 'albo sedīm (араб.)

35b – 'od bālenne ġlowī pec 'i dūc 'i nā ġlowe nosic 'i k̄ūric 'i mic ġlowā (араб.);
кустода: بطنه ومنهم

фрагмент зборніка цытат з тафсіраў (№ 13): 2 арк. памерам 178 × 112 мм
(*першыя словы: يا ايها الذين امنو*)

36a–37b – [фрагменты Карана на араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова];
кустода адсутнічае

фрагмент зборніка цытат з тафсіраў (№ 14): 1 арк. памерам 177 × 111 мм
(*пачатак адсутнічае; першыя словы: -[predʂʃā]flājem lūzāim*)

38a – [фрагмент Карана на араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова]; *кусто-
да адсутнічае*

фрагмент рукапісу змешанага характару (№ 15): 17 арк. памерам 178 × 112 мм
(арк. 39–54 пераплецены; пачатак адсутнічае; першыя словы: 'izġrobow...)

39a:6–42a – rozzel sūrata q (سورة ق) werʂet 33 / ٣٣... [фрагменты Карана на араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова і з перакладам або пераказам на пол., зробленым з перакладу Г. Саблукова]

42a – ʔā du'ā'i ʂāmteġo swāiʔā dānā... 'ū māhīlū 'ūlāžic (пол., араб.)¹²⁰

43a – bāb ʔmīzārū ʂožečī rej (араб. з перакладам на пол.)

43b – rozzel sūrata 'ali 'imrāna (سورة آل عمران) ʔreci werʂet dwāzeʂi ponʔī [фрагменты Карана на араб. з перакладам на пол. Ур'яша ібн Ісмаїла і рус. Г. Саблукова]

48b–55b – bāb du'ā'i muftāḥu-l-ġannati (араб. مفتاح الجنة «Ключ да раю») k̄lūč ġājškī (араб. з перакладам на пол.); *кустода адсутнічае*

фрагмент зборніка цытат з тафсіраў (№ 16): 1 арк. памерам 178 × 108 мм
(*першыя словы: ان اراد بكم رحمة*)

56a – [фрагменты Карана на араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова];
кустода: wā

фрагмент зборніка цытат з тафсіраў (№ 17): 12 арк. памерам 178 × 110 мм
(аркушы 57–68 пераплецены)

57a–68b – do ʂabāḥu 'i tarāwīḥu [фрагменты Карана на араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова]; *кустода: plākāit*

фрагмент зборніка цытат з тафсіраў (№ 18): 1 арк. памерам 177 × 110 мм
(папера моцна забруджана; першыя словы страчаны)

¹¹⁹ Аят 23:115 (117).

¹²⁰ Спачатку ідзе польскі тэкст, а потым арабскі, што выглядае як пераклад з польскай мовы на арабскую.

69a:1 – ...sūrata marjama 19 / ۱۹... [фрагменты Карана на араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова]; *старонка 70b пустая*

фрагмент зборніка цыгат з тафсіраў (№ 19): 2 арк. памерам 170 × 107 мм 70a–71b – [фрагменты Карана на араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова]; *кустода адсутнічае*

фрагмент (№ 20) рукапісу змешанага характару: 1 арк. памерам 173 × 106 мм; *першыя словы:* تقبل الله (памылкова замест تقبل الله?)

72a – [фрагмент аята 46:16 на араб. з пераказам на беларус.]

72a – sedim brācej sponcih...

72a – we'lkā swentā z'lqa'dda poutęgo dniā...; *старонка 72b пустая*

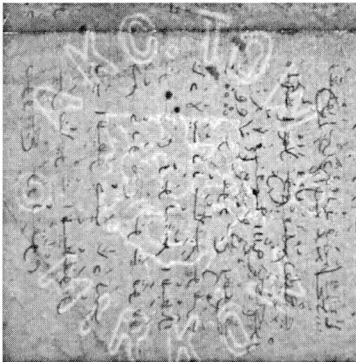
Афармленне тэксту: тэкст напісаны карычневым або цёмна-карычневым (арк. 36a–55b) чарнілам, на арк. 36a, 70a–71b простым алоўкам. На арк. 1a–2a тэкст у рамцы (па 11 радкоў на старонцы); на астатніх па 10 (арк. 29a) – 16 (арк. 36b) радкоў на старонцы. Кустоды (на арк. 7 на абодвух баках). Арк. 69b, 72b пустыя.

Запісы: на арк. 16a фіялетавым чарнілам на палях напісана: «Мустаф[a]».

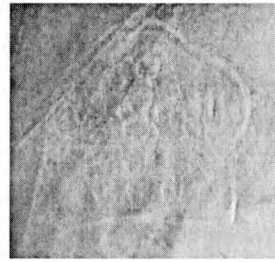
Папера: 72 арк. памерам ад 163 × 103 (арк. 26) да 178 × 112 мм (арк. 36–37); без вадзяных знакаў (вяржэраў і панцюз); некалькіх гатункаў. На арк. 70–71 (фрагмент 20) філігрань (110 × 100 мм) з тэкстам па крузе: «АКС. TOW MIRKÓW¹²¹» і з галавой тыгра (?)¹²² у цэнтры. На арк. 32 штэмпель у форме пяцікутніка з легендай «КНЯЗЯ ПАСКЕВИЧА». Арк. 39–54 (фрагмент 15) і 57–68 (фрагмент 17) пераплецены ў асобныя сшыткі. Астатнія аркушы выпалі з блока. Папера арк. 27–28, 39–56, 66–67, 70–71 сшыткаявая (у лінейку). Адсутнічаюць значныя фрагменты арк. 8, 15–17, 25, 29, 55; арк. 5 парваны.

Аправа: адсутнічае.

Філігрань на арк. 70–71

Штэмпель на арк. 32

¹²¹ Назва населенага пункта ў Польшчы, дзе была заснавана папяровая фабрыка.

¹²² Гл. апісанне такога самага (?) знака ў хроніцы школы часоў Другой Рэчы Паспалітай ў Шчучыне (Беласточчына). – URL: <https://pbc.biaman.pl/dlibra/publication/64969/edition/63229?language=pl> (дата звароту: 20.10.2023).

2.3. Рукапіс III. Хамаіл

Час перапіскі: канец XIX – 1-я палова XX ст. (Не пазней за 1935 г.; няма тэрміна *werset*, запазычанага ў пазнейшых рукапісах, відавочна, з выдання 1935 г.¹²³).

Перапісчык: [Аляксандр Адамовіч?].

Змест: [пачатак адсутнічае?]

1a – bāb ʔo jeʃt jāk ʃloncā wʃoʒe... pec (араб. з перакладам (пераказам?) на пол.)¹²⁴

2b – jāk ʃloncā zāhoʒe pej (араб.)

3a – mlodego mesoncā 'obāčiwši pec (араб.)

3b – nā mesonc pāʃonc ʔo pec nāleži (араб.)

4a – ʔo jeʃt mlodego mesoncā 'obāčiwši ʔo pec nāleži (араб. з перакладам на пол.)¹²⁵

6a – kedī g'wāz'dā poʔocise po nebū ʔo pej (араб., аят 41:11 з перакладам на рус.-пол. на падставе Г. Саблукова)

6b – kedī hrom hrimic ʔo ʔrebā (араб., аят 13:13 з перакладам на рус. Г. Саблукова)

7b – kedī mālānkā bliʃkaje pec (араб.)

8a – jāk ʔogūt zāpeje ʔokedī ʔo pej (араб.)

8a – 'iʃpāsceli 'uʃtājuči rānā 'i ʔoc bikedī pej (араб.)

8b – nā prāwājo plečo podmī 'i pej (араб.)

8b – nā lewājā plečo pej 'i podmī (араб.)

9a – nā hālāwū pej 'i podmī (араб.)

9a – nā persci pej 'i podmī (араб.)

9a – 'ū wečerā ʃpāc lāzučiʃe pej (араб.)

9b – 'od pāweʔrū pri ʃābe nāsic ʔen ʔalsim (араб.)

10a – nowā ʃāʔā 'uʃklādājuči pej (араб.)

10b – du'ā'i 'alejā swenʔego nā zū-l-figār šābli nāpiʃānā... 'od ʔūli 'od šābli 'od nāzā... (араб.)

11b – zewenc ʔisencej ʔorob pān būg 'obroni ... (араб.)

12b – zdomū wiʔoʒeči pej (араб.) [канец адсутнічае]

----- адсутнічае мінімум адзін аркуш

13a – do pānā 'idūči jeʔiʔ zāmowis¹²⁶ ʔo pej (імёны, араб.)

¹²³ Wersety z Koranu (آيات من القرآن العظيم). Nakładem Muftiatu na R. P. 1935 R. – 1354 H.

¹²⁴ Іншых спісаў гэтай малітвы з перакладам не выяўлена. Аднак гл. наступную заўвагу.

¹²⁵ Такі самы тэкст з тым самым перакладам знаходзіцца ў паўкітабе канца XVIII ст. (гл.: Рукапісы татараў Беларусі канца XVII – пачатку XX стагоддзя з дзяржаўных кнігазбораў краіны : каталог. – С. 30).

¹²⁶ Значэнне няяснае. Параўн., аднак, bāb do pānow 'idūči pād jeʔiʔom zeržās (X3 203a); do pānow 'idonc pod jeʔzikem ʔrimās (X4 151b) у: Тафсіры, кітабы і хамаілы з прыватных кнігазбораў Беларусі : каталог.

- 13b – do pānow 'idūči pej što rāzi (apaб.)
 13b – do lūzej prihozeči dweri 'odčinājuči hože pec (apaб.)
 14a – do lūzej prišo[w]ši to pej (apaб.)
 14b – do pānow 'iduči 'albo nā šond do ʔolnerā prišic (apaб.)
 16b – dā domū prijehāwši 'albo prišowši to pej (apaб.)
 17a – nā k̄ānā sedājonc to pej (apaб.)
 17a – 'iškānā ssedājonc to pej (apaб.)
 17b – 'od pāweṭri nā hālāwe nāsic (apaб.)
 18b – 'od pāweṭri nāsic pomoc (apaб.)
 18b – kedi wāš welki weje to pec (apaб.)
 19a – ʔalsim nosic sedim zesont dwūh lūzej nic zleḡo newčino... (літары)
 19b – sulejman... mūwil perepewši 'ū woči podmi zlim lūzām... (apaб.)
 21b – to 'ū wojškā... jedonc ʔā du'a'i pri šābe mec... (літары, араб.)
 22a – 'u dārohu ʔeli būzeš jeḡac pri šābe zerzāc... (apaб.)
 23a – ježeli ḡceš 'u k̄āho prāsic heṭuju du'a'i 'ū rucce zerzāc (араб., літары)
 23b – dlā milosci dobrih lūzej du'a'i (apaб.)
 23b – ʔāli dūšmānow¹²⁷ bājissā pej (apaб.)
 24a – kedī šnī šniš ʔā du'a'i pej pānbūḡ nā dobre 'obrūci (apaб.)
 25a – heṭuju¹²⁸ ʔalsim ḡto bi mew pec... 'ad šābli 'od šṭrālī 'i 'od nāzā... (літары)
 25a – bāb ježeli čloweḡ mel wiježzāc w drogā... du'a'i pec... (apaб.)
 26b – heṭā du'a'i bārzo doḡodnā... dā hrumādi 'isc (apaб.)
 28b – du'a'i munāḡāt (apaб. مناجاة «Размовы») 'od šajṭānškāho znūščenne... (apaб.)
 29b – šondneḡo dnā nā sedim zesont mejšcāḡ we'lke šṭrāhi 'i rūzne piṭānne benze 'a ʔṭobi po namāze ṭedu'a'i pel pānbūḡ 'od ṭiḡ wšišṭkiḡ šṭrāḡow 'obroni (apaб.)
 31a – w bāḡdāce miešṭū zā hāronā 'i rāšidā¹²⁹ zālāsā... du'a'i (apaб.)
 34a – jeden ricār pehliwān¹³⁰ ... du'a'i pehliwānā (apaб.)
 37a – 'od semiḡ[e]sont 'i zṭwūh ḡorob rozmā'iṭiḡ 'i 'od 'oḡnū... (араб., літары)
 38a – ṭen 'ajet¹³¹ pec 'i nosic to šṭrālā hāzinā neprišṭāne (apaб.)
 38b – kedī šṭrāšni šon sniš to prāčnūwšise pej (apaб.)
 39a – kedī šṭrāšne šnī wižel to pozni ṭiḡ šnow ʔā du'a'i pej... (apaб.)
 40a – bāb to 'on 'ikī 'imām (цюрк. اون ايكي ايمام «Дванаццаць імамаў») dwānāsce 'imāmow šarṭḡ du'a'i (apaб.)
 43a – ʔto bi māḡ ṭen taspīḡ pec... ḡžeḡow... pānbūḡ 'odpūsci (apaб.)
 43b – ʔto bi miāl ʔā du'a'i pec... 'ū rāji mejšcā 'obāci (apaб.)
 44a – 'od weṭru liḡohā pri šābe nāsic (apaб.)

¹²⁷ Перс. دشمن [dušman] «вораг» праз турэцкае *düşman* з тым самым значэннем.

¹²⁸ Памылкова жаночы род замест мужчынскага роду?

¹²⁹ Скажонае імя Гаруна ар-Рашыда (786–809 гг.) – халіфа з дынастыі Абасідаў, вядомага па казках «Тысяча і адна ноч».

¹³⁰ Перс. پهلوان [pahlavān] «сілач, герой, багатыр» праз турэцкае *pehlivan* з тым самым значэннем.

¹³¹ Аяты 23:1, 8:17 etc.

44b – do pānow 'īdonc pec 'i pri šobe nāsic (араб.)

45a – prozbā welqā prošeči 'od neprijācelā zbūjcā... (араб.)

45b – nā šūd 'iduči pej... (араб., аят 6:115 з перакладам на рус. Г. Саблукова)

46b – ʔo ješʔ rasūlu-llah¹³²... mūwil ʔto bi heʔuju du'ā'i... pel... 'allah... 'abāronic... (араб.)

48a – sūrat 'al-'aḥzāb (سورة الاحزاب) wirš 25 (араб., аят 33:25 з перакладам на рус. Г. Саблукова)

48b – 'i 'od ʔelerī nāsic pri šābe (араб.)

49b – 'od ʔelerī nā ḡlowe nā werʔu prišic do šāpki... ʔen ʔalsim (літары, знак)

49b – 'od nepri[jā]col sedīm rāzi pej (араб.)

49b – 'od frāšūnku sedīm rāzi pec nāleži (араб.)

50a – ʔā du'ā'i nā zen po sedim rāzi pec... (араб.)

50a – ʔo ješʔ sedīm 'ajetew pec... žādnā bron neprišʔāne (араб.)

53b – hazā du'ā'i ʔaḥīr 'iljāš (араб.)

54a – bāb nohcī režuči pec (араб.)

55a – kedī 'ū lewim 'ūḥu žāzwinič ʔo ʔā du'ā'i pec (араб.)

56a – sūrat 'ar-rūm (سورة الروم) w stīḥū ٤ / 4 (араб., аят 30:4, 23 з перакладам на рус. Г. Саблукова) [канец адсутнічае]

Афармленне тэксту: пісьмо карычневым чарнілам; па 8–11 радкоў на старонцы. Кустоды (акрамя с. 1b). Тэкст на с. 1a моцна выцвілы.

Запісы: на арк. 16 размыты надпіс з датай «б. III... (?)»; на с. 17a на ніжнім полі неразборлівы надпіс лацінскім пісьмом: «*gaudul jau...*» (?) – транслітацыя тэксту на арабскай мове?

Папера: 56 арк. памерам 110 × 90 мм; без вадзяных знакаў. Арк. 1–5, 10–17, 28–31, 46–48 адарваны ад кніжнага блока. Адсутнічаюць пачатак, канец і аркуш(ы) паміж арк. 12 і 13 (1-е слова на с. 13a не супадае з кустодай на с. 12b).

Аправа: адсутнічае.

2.4. Рукапіс IV. Зборнік цытат з тафсіраў

Час перапіскі: 20-я – першая палова 30-х гг. XX ст.? (Не пазней за 1935 г.; няма тэрміна *werset*, запазычанага ў пазнейшых рукапісах, відавочна, з выдання 1935 г.¹³³).

Перапісчык: [Аляксандр Адамовіч?].

Змест:

1a – sūrat 'al-baqara (سورة البقرة) rozzel drūgi [2:285–286] (араб. з перакладам на пол. Ур'яша б. Ісмаіла і рус. Г. Саблукова)

4a – sūrat 'ālī 'imrān (سورة آل عمران) rozzel ʔreci wirš ʔternāšʔi (араб. з перакладам на пол. Ур'яша б. Ісмаіла і рус. Г. Саблукова)

¹³² Араб. رسول الله [rasūlu-llahi] «Пасланнік Аллага», г. зн. Мухамад.

¹³³ Werset y z Koranu (آيات من القرآن العظيم). Nakładem Muftiatu na R. P. 1935 R. – 1354 H.

- 6b – sūrat 'ālī 'imrān (سورة آل عمران) rozzel třeci wirš dwāzesce ponti (араб. з перакладам на пол. Ур'яша б. Исмаїла і рус. Г. Саблукова)
- 8b – sūrat jūsurf (سورة يوسف) rozzel dwānāšti wirš što drūgi (араб. з перакладам на пол. Ур'яша б. Исмаїла і рус. Г. Саблукова)
- 9a – sūrat 'az-zumar (سورة الزمر) 39 tołpi hlāwā w rozzele třižešti zewontī (араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова)
- 10b – wirš sedīm zesont třeci tāk swādčī (араб. з перакладам на пол. Ур'яша б. Исмаїла і рус. Г. Саблукова)
- 12b – sūrat 'al-mu'mīn (سورة المؤمنين) w rozzele čterzeštim 'ū wiršu sūdmim (араб. з перакладам на пол. Ур'яша б. Исмаїла і рус. Г. Саблукова)
- 15a – sūrat 'al-'an'ām (سورة الانعام) w rozzele šuštim 'ū wiršu 'osimzesont peršim (араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова)
- 18a – sūrat 'al-ħağğ (سورة الحج) w rozzele dwāzeštim drūgim 'ū wiršu sedmīzesont šuštim (араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова)
- 19b – sūrat 'al-'isrā (سورة الإسراء) w rozzele sedimnāštim 'ū wiršu sedimzesont ziwontim (араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова)
- 21a – sūrat 'al-ħağğ (سورة الحج) w rozzele dwāzeštim drūgim 'ū wiršu' osimnāštim (араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова)
- 22a – rozzel sūrat q (سورة ق) 'ūštāf zewāti (араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова)
- 22a – rozzel sūrat 'an-naħl (سورة النحل) 'ūštāf pezesāt perši tāk swādčī (араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова)
- 22b – rozzel sūrat 'al-'isrā (سورة الإسراء) 'ūštāf šorāk šošti swīdetelstwūjet (араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова)
- 23a – rozzel sūrat 'al-baqara (سورة البقرة) druhi 'ūštāf štowosimzesāt perwi (араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова)
- 25a – rozzel sūrat 'al-baqara (سورة البقرة) w štāti dwesce pezesāt šoštoj (араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова)
- 26a – rozzel sūrat 'al-baqara (سورة البقرة) w tārōj¹³⁴ w štāti šoštoj sūrat 'alī 'imrān (سورة آل عمران) (араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова)
- 27b – rozzel sūrat 'ar-ra'd (سورة الرعد) w štāti dwācces wāsmoj (араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова)
- 28a – rozzel 'an'ām (انعام) štātiā što w tārājā (араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова)
- 30a – rozzel sūrat 'isrā (سورة الإسراء) 'ūštāf štozesec (араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова)
- 31b – rozzel sūrat 'ar-ra'd (سورة الرعد) trināšti wīř čternāšti (араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова)
- 32a – rozzel sūrat 'al-kaħf (سورة الكهف) peščārā wosimnāšti wīř što sem (араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова)

¹³⁴ Пропуск тэксту або памылковая спасылка? Далей цытуецца Каран 3:6–7.

33b – hlāwā ṭriccec ṭri rozzel sūrat 'al-'aḥzāb (سورة الاحزاب) wirš čterzeṣṭi (араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова)

35b – rozzel sūrat 'al-faṭḥ (سورة الفتح) šorāḳ wosmi wirš dwācccec sem (араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова)

38b – rozzel sūrat 'al-ḥašr (سورة الحشر) pezesāt zewāiṭi stiḥ wosimnāṣṭi (араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова)

42b – musulmānin powe *basmala*... [Каментар на суру 1 (на падставе перакладу Ур'яша б. Ісмаіла)]

45b – مل 'alif rānḃūg... [Каментар на суру 2:1–4 з перакладам (каментарыем) на пол. (на падставе перакладу Ур'яша б. Ісмаіла)]

47a – التحيات والصلوات والطيبات * * * žicse boške nā weki... (малітва; араб. з перакладам на пол.)

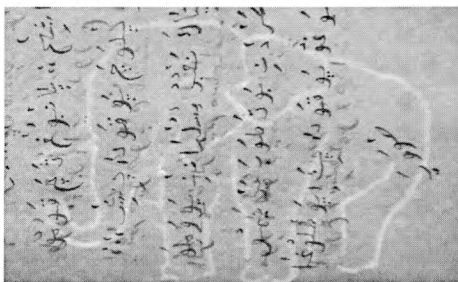
48a – سبحانه اللهم... čiṣṭi mūj rāne bože... (малітва; араб. з перакладам на пол.)

49a – bāb qāla 'an-nabiyyu... (араб. «قال النبي «Сказаў Прарок...»») ḥto bi mew prez 'ūṣi jeṣc 'i piс... (араб. з перакладам на пол.)

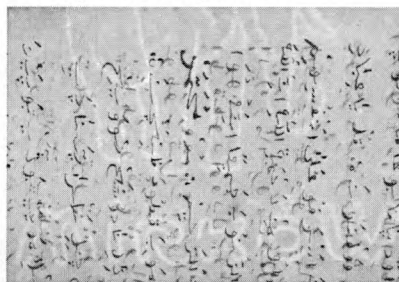
51a – bāb 'oṣnājmūje jāk māješ noḥci rezāc [канец адсутнічае]

Папера: 51 арк. памерам 165 × 105 мм; сшыткавая (у лінейку). Папера трох гатункаў: 1) з філігранню ў форме слана і літар «Mirków»¹³⁵; без вяржэраў і панцюзо; разлінаваная (арк. 1–31); 2) з філігранню ў форме слана і літар «Mirków»; без вяржэраў і панцюзо; неразлінаваная (арк. 32–47); 3) без вадзяных знакаў; неразлінаваная (арк. 48–51). Аркушы сшыты ў 4 сшыткі па 15, 16, 16 і 4 арк. (першапачаткова ўсе па 16?): 1) арк. 1–15; 2) арк. 16–31; 3) арк. 32–47; 4) арк. 48–51. Арк. 15 выпадае з кніжнага блока. Канец і, відавочна, пачатак страчаны.

Філігрань на арк. 43

Філігрань на арк. 46

Афармленне тэксту: пісьмо карычневым чарнілам; на арк. 1a, 4a, 6b, 10b, 15b чырвоныя надкрэсліванні; па 12–14 радкоў на старонцы. Кустоды. Знакі прыпынку ў форме трох кружкоў.

Укладыш (закладка?): 25 × 200 мм. Тэкст фіялетавым чарнілам (1 радок) на арабскай і цюркскай мовах: *басмала* і рэлігійныя формулы.

Аправа: адсутнічае.

¹³⁵ Назва населенага пункта ў Польшчы, дзе была заснавана папяровая фабрыка.

2.5. Рукапіс V. Зборнік цытат з тафсіраў

Час перапіскі: не раней за 1935 г.; ужываецца тэрмін *werset*, запазычаны, відавочна, з выдання 1935 г.¹³⁶

Перапісчык: [Аляксандр Адамовіч?].

Змест:

1a – *sūrat 'al-baqara* (سورة البقرة) *werset*... [фрагменты Карана на араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова]

9a – *peršeġo ƙālifā 'abū bekkirā*...

9a – *pānbūġ zākāzāl 'adāmowī*...

9b – *sūrat 'al-naml* (سورة النمل) *mūrāwī weršet* 29 / ٢٩... [фрагменты Карана на араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова]

14b – 'ū 'ibrāhīmā bilī dwe žonī jednā šārā 'a drūġā hāġārā

15b – *sūrat 'al-'an'am* (سورة الانعام) *werset*... [фрагменты Карана на араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова]

16b – *sūrat ŧ weršet* [аяты 38:40–41] (араб.) 'ū wādū nāmāčic pic 'i žmīwāc... 'od 'ūsiḥ ḥwārob...

----- адсутнічае мінімум адзін аркуш

17a – *kedī we'łki wāṭr weje Ƨo pec* (араб.)

17a – *jāk hrom hrimic Ƨo pec nāležī* (араб.)

17a – *prožbā do pānā boġā we'łkā proseči 'od neprijācelāw žbūjcāw 'i 'od we'łkīḥ frāšūnƧow 'i štrāḥow* (араб.)

17b–21b – *sūrat jūnūs* (سورة يونس) *werset* 63 / ٦٣... [фрагменты Карана на араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова і каментарыі]

22a – *čūn 'allah rižāsi*¹³⁷... *ziker ḥikmat* (араб. حكمة [ḥikma(tun)] «мудрасць») (араб., пол.)

Укладыш:

24a – *sūrat 'al-qalam n* (سورة القلم ن) *werset* 48 / ٤٨... [з перакладам на рус. Г. Саблукова і каментарый]

24b – *ḥāsenā 'i ḥusejjinā newernije lūzi zābilī*...

25b – [фрагменты Карана на араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова]

26a – [працяг тэксту на арк. 22a–23b]

28a – 'od pāweṭrī nāpišāwši dā wāroṭ pīlepic (араб.)

28b – *sūret 'az-zumar* (سورة الزمر) *werset* 62 / ٦٢... [фрагменты Карана на араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова]

Афармленне тэксту: пісьмо фіялетавым чарнілам. Па 15–20 радкоў на старонцы. Кустоды, у тым ліку на пярэднім баку аркушаў (арк. 2a, 4a, 5a, 6a і г. д.).

¹³⁶ Wersety z Koranu (آيات من القرآن العظيم). Nakładem Muftiatu na R. P. 1935 R. – 1354 H.

¹³⁷ з парушэннем парадку слоў – сказ пачынаецца з паслялога. Параўн.: тур. *Allah rızası için* «дзеля задавальнення Аллага».

Папера: 28 арк. памерам 207 × 147 мм (арк. 1–23, 26–28); арк. 24–25 устаўныя – памерам 168 × 105 мм; зроблены з аднаго складзенага ўдвая аркуша; тэкст с. 23b працягваецца на с. 26а. Тэкст с. 16а працягваецца на с. 1b (sic!)¹³⁸. Арк. 3–16 і 19–26 пераплецены ў сшыткі. Арк. 1–2, 17–18 і 27–28 адарваны ад сшыткаў. Папера без вадзяных знакаў; трох гатункаў: 1) сшыткавая (у лінейку; з інтэрвалам паміж радкамі 12 мм; з полем) – арк. 1–16; 2) сшыткавая (у лінейку; з інтэрвалам паміж радкамі 10 мм; без поля) – арк. 19–26; 3) сшыткавая (у лінейку; з інтэрвалам паміж радкамі 6 і 3 мм; з палямі) – арк. 17–18; 27–28. Частка арк. 18 страчана.

Аправа: адсутнічае.

2.6. Рукапіс VI. Зборнік цытат з тафсіраў

Час перапіскі: не раней за 1935 г.; ужываецца тэрмін *werset*, запазычаны, відавочна, з выдання 1935 г.¹³⁹

Перапісчык: [Аляксандр Адамовіч?].

Змест:

1a – *sūrat 'al-kahf (سورة الكهف) peščārā weršet 107...* [фрагменты Карана на араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова]

2b – *junūs prāroḡ 'ū ribnom nūtrī biw čterzesce dnej...*

3a – *sūrat ra'ad (سورة الرعد) weršet 30...* [фрагменты Карана на араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова]

4a – [араб., аяты 81:19–21, 25, 26 з перакладам на рус. Г. Саблукова] 'od reperālāḡow ḡuric 'i zmiwāc 'i možno pic 'izwodoj

4a – 'ū ḡoho zājmeccā moč ṭo nād pūpām pāwesic (араб.)

4b – *f ḡoḡo moč nejze ṭo pec 'i dūc nā wo[dā] 'i dāc 'i pic (араб.)*

4b – *kedī ḡonū moč zājmeccē ṭo nāpišāwši pic dāwāc (араб.)*

5a – *kedī ḡon moč zātrimāje ṭo ruḡū do perscej ḡonḡkīḡ prilāžic ṭri rāzi pec (араб.)*

5a – *ježeli čloweḡ lūb ḡḡācine wodī nemože pūḡsic...* (араб.)

5b – *kedī ḡomū 'oḡā pḡujeḡ 'oslepnon[c]¹⁴⁰ ḡce ṭrebā pec 'i dūc (араб.)*

6a – *ḡṭo nespi ṭo nā ḡon ḡuric (араб.)*

6b – *ḡṭo nespi nā ḡiji nosic (араб.)*

6b – 'od neḡpāne 'ū čwärtāḡ lāžečise ḡpāc nā ḡiju pāwesic *ṭo zāsne (араб.)

7a – 'od zembow bālenne ṭri rāzi pec 'i dūc nā ḡol 'i pšiložic do zembā (араб.)

7b – 'od zūbow ṭri dni ḡuric (літары, лічбы)

¹³⁸ Відавочна, гэты рукапіс з'яўляецца пастаронкавай копіяй свайго пратографа, пры капіяванні якога была дапушчана памылка ў паслядоўнасці (або аркушы пратографа былі пераблытаны).

¹³⁹ *Werset* y z Koranu (آيات من القرآن العظيم), Nakładem Muftiatu na R. P. 1935 R. – 1354 H.

¹⁴⁰ У рукапісе памылкова 'oslepnonḡ.

8a – swenṭi qorān swāidče w rozzele sūrat 'al-zārijāt (سورة الزاريات) weršet 15... [фрагменты Карана на араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова і пол. Я. Шынкевіча]

14b – sūrat 'al-ṣafāt (سورت الصافات) makka weršet 22¹⁴¹ [араб., аяты 37:42–45] rājšķā wodā pic 'od kūrej (ħoro) ħoro¹⁴²bi pomoc

15a – 21¹⁴³ [араб., аят 37:46] 'od holownej bolī

15a – sūrat 'abaṭa (سورة عبث) sic!¹⁴⁴ [фрагменты Карана на араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова]

17a – zāgāwor 'od 'ūsākāho zēmbi zāmāwic nā šol hūknūc... (араб.) ṭri rāzi pec 'i dūc 'i pālāšķac (араб.)

17b – zūbi zāhāwāric nā nebe mesec zācmewši 'ū dūbe čerwiāķ zānemewši...

17b – jesli lišāj ṭo zāhāwāric 'i zmiwāc (араб.)

17b – sūrat sabbā šāwā (سورة سبأ) weršet 48... [фрагмент Карана на араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова]

18a – zāgāwor zūbi zāmowlāc ħoc nā što 'od glāz 'od pāziwu... (псеўдатэкст?) hūknūc

18a – sūrat 'aš-ṣafāt (سورة الصافات)... [фрагменты Карана на араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова]

19a – znosemi renci do 'allaha swenṭego ṭen dom poswencic (араб.)

20a–20b – sūrat 17 weršet 33... [фрагменты Карана на араб. з перакладам на пол. Я. Шынкевіча]

Афармленне тэксту: пісьмо цёмна-фіялетавым чарнілам. На арк. 18b, 19b–20a частка тэксту напісана сінім. Па 13–14 радкоў на старонцы. Кустоды як на заднім баку аркуша (акрамя арк. 2b, 7b, 16b, 18b, 19b (канцы раздзелаў?)), так і, спарадычна, на пярэднім (арк. 5a, 10a, 13a, 15a, 16a).

Папера: 20 арк. памерам 125–137 × 95–107 мм; без вадзяных знакаў. На арк. 5b надрукавана: *Drukarnia Sp. Wytw.-Handl. Wilno. Gdanska 3*. На арк. 8a бачны толькі першыя літары радкоў: *p... M... pl... Że... p...*. На арк. 17b, 18b – *...-Handl. Wilno. Trocka 7*. Арк. 1–2, 4–7 адарваны ад кніжнага блока.

Аправа: адсутнічае.

2.7. Рукапіс VII. Зборнік цытат з тафсіраў

Час перапіскі: не раней за 1935 г.; ужываецца тэрмін *werset*, запазычаны, відавочна, з выдання 1935 г.¹⁴⁵

Перапісчык: [Аляксандр Адамовіч?].

¹⁴¹ Памылкова замест 42.

¹⁴² Памылковы паўтор.

¹⁴³ Памылкова замест 46.

¹⁴⁴ Далей цытуецца аят 25:50, пры тым, што 25-я сура вядома пад назвай «аль-Фуркан»; параўнайце, аднак, назву суры 80 – سورة عبس.

¹⁴⁵ Wersety z Koranu (آيات من القرآن العظيم). Nakładem Muftiatu na R. P. 1935 R. – 1354 H.

Змест:

1a–7a, 8a–13b – 'imām nā munbar ṣṭāwšī ʔo rej... [фрагменты Карана на араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова і пол. Я. Шынкевіча].

Афармленне тэксту: пісьмо фіялетавым (арк. 1a–b, 8a–13b) і цёмна-карычневым (арк. 1b–7a) чарнілам. Па 14–18 радкоў на старонцы. Кустоды. Арк. 7b і 14a–b пустыя.

Папера: 14 арк. памерам 160 × 105 мм. Без вадзяных знакаў; сшыткавая (у лінейку).

Аправа: адсутнічае.

2.8. *Рукапіс VIII. Зборнік цытат з тафсіраў*

Час перапіскі: не раней за 1935 г.; ужываецца тэрмін *werset*, запазычаны, відавочна, з выдання 1935 г.¹⁴⁶

Перапісчык: [Аляксандр Адамовіч?].

Змест:

2b–6b – sūrat 'al-qamar (سورة القمر) werṣet 11... [фрагменты Карана на араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова].

Афармленне тэксту: пісьмо фіялетавым чарнілам. Па 15–20 радкоў на старонцы. Арк. 1a–2a пустыя. Кустоды; у тым ліку на пярэднім баку аркушаў (арк. 3a, 6a).

Папера: 6 арк. памерамі 165 × 105 мм (арк. 1–2, 5–6), 178 × 112 мм (арк. 2–3) (зроблены з трох складзеных удвая аркушаў). Без вадзяных знакаў; двух гатункаў: 1) сшыткавая (у лінейку; з інтэрвалам паміж радкамі 6 і 3 мм; з палямі) – арк. 1–2, 5–6; 2) без лінейкі – арк. 3–4.

Аправа: адсутнічае.

3. Тэматычны паказальнік

3.1. *Фрагменты Карана*

[Сура 1] (араб.) (I – 4b)

[Сура 2:225] (араб.) (I – 4b)

[Сура 3б] (араб.) (I – 5a)¹⁴⁷

3.2. *Гісторыі пра прарокаў і вядомых асоб ісламскай гісторыі*

1. peršeḡo ḡālīfā 'abū bekkirā... (V – 9a)

2. pānbūḡ ḡāḡāzāl 'adāmowī... (V – 9a)

¹⁴⁶ Werset y z Koranu (آيات من القرآن العظيم). Nakładem Muftiatu na R. P. 1935 R. – 1354 H.

¹⁴⁷ У «Тэматычны паказальнік» не ўключаны шматлікія фрагменты Карана са зборнікаў цытат з тафсіраў, г. зн. рукапісаў IV–VIII і адпаведных фрагментаў II.

3. **ḥāsenā 'i ḥusejjinā** newernije lūzi zābilī... (V – 24b)
4. 'ū **'ibrāhīmā** bilī dwe žonī jednā šārā 'a drūgā hāgārā (V – 14b)
5. **junūs** prāroḳ 'ū ribnom nūtrī biw čterzesce dneĵ... (VI – 2b)
6. **sedīm brācej** sponciḥ... (II – 72a)

3.3. *Малітоўныя тэксты*

3.3.1. *Ніеты*

1. bāb **dā ḥağḡu** wiḥozonc... čini nijjet (цюрк.) (I – 1a)
2. bāb nijjet **dā poṣtu ramāzānneḡo'** (цюрк.) (I – 172a); bāb nijjet **dā poṣtu ramāzānneho** 'abreḳānne (цюрк.) (I – 336b)
3. bāb ʔo jeṣt nijjet **dā šāhārḳu** (цюрк.) (I – 172a)
4. **dlā wzenčnosi božej** nijjet do jsn (цюрк.) (II – 2a)
5. bāb ʔo **do zāṣtāliḥ namāzew**... nijjet (цюрк.) (I – 184b)
6. bāb ʔo **fcūzim dome** nijjet do jsn (цюрк.) (I – 2a)
7. bāb ʔo **nā čterzesce jā{je}senew** nijjet (цюрк.) (I – 3b)
8. bāb nijjet do jsn 'allaha jedineho prosic **'odpūščenne greḥow** (цюрк.) (I – 2b)
9. bāb w **podrūž** wiježzājonc nijjet do jsn (цюрк.) (I – 1b)
10. bāb ʔo jeṣt kedi priješ **qurbānā rznonc**... nijjet 'učini (цюрк.) (I – 123b)
11. bāb **šadaqu perepewāc** ʔo nijjet 'učini (цюрк.) (I – 339a)
12. bāb **sweču zāžihājuči** nijjet... (цюрк.) (I – 341a)
13. bāb ʔo **zā 'allah** rižāsi čūn¹⁴⁸ nijjet do jsn (цюрк.) (I – 3a)
14. **zā brātā** nijjet do jsn (цюрк.) (II – 4a)
15. bāb ʔo nijjet **zākāho ḥočiš** (цюрк.) (I – 4a)
16. bāb **zāmuḥammadā prāroḳā** nijjet do jsn (цюрк.) (II – 2b)
17. **zā māṭḳu** 'i zā nārot māṭčīn nijjet do jā[sinu] (цюрк.) (II – 3b)
18. bāb ʔo **zā čūžohā čeleweḳā** nijjet do jsn (цюрк.) (I – 2a)
19. bāb ʔo **zā jednā dūšā** nijjet do jsn (цюрк.) (I – 2b)
20. bāb ʔo nā wečerāḥ **zā 'ojcā** dūšā nijjet do jsn (цюрк.) (I – 2b); bāb ʔo nijjet dā 'ajetew **zā 'ojcā** zā māṭḳū (цюрк.) (I – 4a); **zā 'ojcā** 'i zā nārot 'ajcowṣki nijjet do [jsn] (цюрк.) (II – 3a)
21. **zā soṣtrā** nijjet do jsn (цюрк.) (II – 4a)
22. bāb ʔo **zā pinonzi** nijjet do jsn (цюрк.) (I – 3b)
23. bāb ʔo **zā 'ummet prārocki** nijjet do jsn (цюрк.) (I – 3a)
24. **zā wsiṣṭāḳ mižār** nijjet do jsn (II – 2b)
25. **zā wsiṣṭkiḥ ḳrewniḥ** nijjet do jsn (цюрк.) (II – 4b)
26. jesli nā **zirec ḡāloki** šobrokem jezeš... nijjet (цюрк.) (I – 1a)

¹⁴⁸ Параўн., тур. *Allah rızası için* «дзеля задавальнення Аллага».

3.3.2. *Du'ai*

1. *bāb ʔo jeʃt 'abbāṣ*¹⁴⁹ *du'ā'i* (цюрк.) (I – 147a)
2. *bāb hazā du'ā'i 'ahdinām* (перс. عهدنامه «Дамова»?) (араб.) (I – 291b)
3. *ʔo jeʃt rasūlu-llah*¹⁵⁰ ... *mūwil ʔto bi heʔuju du'ā'i... pel... 'allah... 'abāro-nic...* (араб.) (III – 46b)
4. *bāb hazā du'ā'i šaraḥ*¹⁵¹ *'anām*¹⁵² (араб. شرح انعام «Каментар да Ан[‘]ам») *munkir we-nakkīr*¹⁵³ (араб.) (I – 292a); *bāb hazā du'ā'i šaraḥ 'an'ām* (араб. انعام شرح «Каментар да Ан'ам») (араб.) (I – 293a)
5. *bāb hazā du'ā'i 'ašūrā'i bājṛām namāz* (араб.) (I – 134a); *bājṛām 'ašūrā'i* *po namāze ʔā du'ā'i 'amīn* *pec* (араб.) (I – 315a)
6. *bāb ʔā du'ā'i brodā zārūščājūnc* (цюрк.) (I – 233b)
7. *heʔā du'ā'i bārzo doḥodnā... dā hrumādi 'isc* (араб.) (III – 26b)
8. *dlā milosci dobriḥ lūzej du'ā'i* (араб.) (III – 23b)
9. *bāb hazā du'ā'i 'awwal* (араб. اول «першы»?)... *dwā 'ānheli* *pejūc* (араб., цюрк.) (I – 185a)
10. *bāb ʔo [du'ā'i] dwānāsce 'imāmow* *pec* (араб.) (I – 282b); *bāb ʔo 'on 'īkī 'imām* (цюрк. اون ايکي امام «Дванаццаць імамаў») *dwānāsce 'imāmow šarḥ* *du'ā'i* (араб.) (III – 40a)
11. *bāb posle weridu... zewenzeṣont 'i zewenc 'imon boʃkiḥ...* *du'ā'i* (араб., цюрк.) (I – 14a)
12. *bāb 'imāmu fiṭre 'oddāwāc...* *du'ā'i* *pec* (цюрк.) (I – 97a); *bāb fiṭre berūci* *du'ā'i* (араб.) (I – 316b)
13. *hazā du'ā'i ḥazīr 'iljāṣ* (араб.) (III – 53b)
14. *nād ḥorim jsn*¹⁵⁴ *pejuči hze pṛiže mubīn*¹⁵⁵ *ʔo ʔā du'ā'i* *pec* (араб.) (II – 20a); *jsn doḥončiwši heʔū du'ā'i* *pec* (цюрк.) (II – 20b)
15. *kedī ṣnī ṣniš ʔā du'ā'i* *pej pānbūg nā dobre 'obrūci* (араб.) (III – 24a); *kedī ṣṭrāšne ṣnī wīzel ʔo pozni ʔiḥ ṣnow ʔā du'ā'i* *pej...* (араб.) (III – 39a)
16. *bāb špāsenne* *pec 'i nāsic 'i w moḡīle kīlāsc...* (*heʔej du'ā'i perši kīlūč do rāju*)¹⁵⁶ (I – 260b) (араб.); *bāb du'ā'i muftāḥu-l-ḡannati* (араб. مفتاح الجنة «Ключ да раю») *kīlūč rājškī* (араб. з перакладам на пол.) (II – 48b)

¹⁴⁹ Аб'ас – імя ўласнае.

¹⁵⁰ Араб. رسول الله [rasūlu-llahī] «Пасланнік Аллага», г. зн. Мухамад.

¹⁵¹ Некаторым малітвам у беларускататарскіх рукапісах папярэднічаюць гісторыі-каментарыі пра іх пасланне і эфектыўнасць. Тут ёсць толькі сама малітва, але ў яе назве засталася слова *šaraḥ* «каментарый» (араб. شرح [šarḥ]).

¹⁵² Памылкова замест *'an'ām* (назва 6-й суры; літаральна «Жывёлы»); гл. наступны тэкст.

¹⁵³ Імёны анёлаў: Мункір і Накір.

¹⁵⁴ Араб. ياسين [jasīn] «Ясін» – назва 36-й суры.

¹⁵⁵ Араб. مبين [mubīn] «ясны, зразумелы». Слова сем разоў сустракаецца ў 36-й суры (Ясін): 36:12, 17, 24, 47, 60, 69, 77.

¹⁵⁶ Дапісана алоўкам на ніжнім полі.

17. *bāb nā 'odhoze t̄a du'ā'i pej ʔo ješʔ munáğāt* (араб. مناجاة «Размовы») *du'ā'i* (цюрк.) (I – 119a)
18. *bāb hazā du'ā'i mustağāb* (араб. مستجاب «Слушная») (араб.) (I – 169b)
19. *t̄a du'ā'i nā zen po sedim rāzi* pec... (араб.) (III – 50a)
20. *bāb 'od šejhā muhiri nād 'arābijjī¹⁵⁷ 'oźnājmūje 'u sūreju jsn... 'imonā šʔwo[ži]celā...* *du'ā'i* (араб.) (I – 269a)
21. *jeden ricār pehliwān¹⁵⁸ ... du'ā'i pehliwānā* (араб.) (III – 34a)
22. *bāb do šabāhu 'i pred šabāhem 'āzān pej po 'āzānū du'ā'i* (араб., цюрк.) (I – 10a)
23. *ježeli hceš 'u k̄āho prāsic heʔuju du'ā'i 'u rusce zeržāc* (араб., літары) (III – 23a)
24. *bāb hazā du'ā'i qaršijjan¹⁵⁹* (араб.) (I – 277b)
25. *bāb qurbān nā 'ofiāru režuči ʔo t̄a du'ā'i pej* (цюрк.) (I – 124a); *bāb t̄a du'ā'i qurbān bājramnāho' dnā* (цюрк. з інтэрлінейным перакладам на пол.) (I – 125b); *bāb qurbān bājram[nāho] dnā nā šʔol pātrāwī pāšʔawāc...* *du'ā'i pej* (цюрк.) (I – 127b); *bāb qurbān bājramnāho dnā...* *du'ā'i* (араб.) (I – 311b); *bāb ġusel qurbān wodāj poliawājonc zewenc rāzi t̄a du'ā'i pej* (цюрк.) (I – 312b); *bāb molitwā posle prinesenijā žertwī w prāznik qurbān* (араб.) (I – 313b); *bāb ʔo qurbānu namāzliq¹⁶⁰ pišāc* (араб.) (I – 314a)
26. *bāb 'u riğālu-l-ğajb* (араб. رجال الغيب «Людзі таямніцы») *k̄tūre swenti ješʔ...* *du'ā'i* (цюрк., араб.) (I – 306a)
27. *bāb ʔo tawbejnā* (ад араб. توبة [tawba] «пакаянне») *du'ā'i nāleži pec* (араб.) (I – 288b); *bāb tawbejnā du'ā'i* (цюрк.) (I – 328b)
28. *bāb hazā du'ā'i ʔujūr jān qūš* (араб.-цюрк. طيور يان قوش «Птушкі янкуш¹⁶¹») (араб.) (I – 300b)
29. *kedī 'u lewim 'ūhu zāzwinic ʔo t̄a du'ā'i pec* (араб.) (III – 55a)
30. *t̄a du'ā'i šʔāmtego swāitā dānā... 'ū māhīlū 'ulāžic* (пол., араб.) (II – 42a)
31. *k̄to bi miāl t̄a du'ā'i pec... 'ū rāji mejšcā 'obāči* (араб.) (III – 43b)
32. *ʔo 'ū wojskā... jedonc t̄a du'ā'i pri šābe mec...* (літары, араб.) (III – 21b)
33. *w bāgdāce miešʔū zā hāronā 'i rāšidā¹⁶² zālāsā...* *du'ā'i* (араб.) (III – 31a)
34. *bāb ʔo nā pominkāh posle wečeri...* *du'ā'i pec* (цюрк.) (I – 220b); *bāb t̄a du'ā'i nā pominkāh posle wečeri pec* (цюрк.) (I – 221b); *bāb pred wečerej pec* (араб.) (I – 227b)
35. *bāb ježeli čloweķ mel wiježžāc w drogā...* *du'ā'i pec...* (араб.) (III – 25a)
36. *bāb heʔudu'ā'i zā zdārowje čijo' 'āberākājse* (цюрк.) (I – 124b)

¹⁵⁷ Скажонае імя ўласнае ісламскага багаслова Мухйідына б. Арабі (1165–1240)?

¹⁵⁸ Перс. پهلوان «сілач, герой, багатыр» праз турэцкае *pehlivan* з тым самым значэннем.

¹⁵⁹ Імя ўласнае.

¹⁶⁰ Параўн.: тур. *namazlık* «малітва ў часе намаза».

¹⁶¹ Імя ўласнае або назва канкрэтнага віду птушак?

¹⁶² Скажонае імя Гаруна ар-Рашыда (786–809 гг.) – халіфа з дынастыі Абасідаў, вядомага па казках «Тысяча і адна ноч».

3.3.3. Просьбы

1. bāb ʔo ješʔ fašilat qaḏā'i (араб. فصلت قضاء «Фусылят¹⁶³. Выкананне»?) ʔoḏnājmūje pšež ʔen namāž prozbā činic do pānā boḡā ježelī **džžū nemāš** (араб.) (I – 227b)

2. ʔo ješʔ drūḡā **prozbā** jsn *šarīf*¹⁶⁴ bārzo welķā ʔod rūzniḡ ḡorob ʔi dofeķtāw ʔi ʔod herāčkī ʔodpewānne (араб.)... ʔa jāķ dāpeješ dā peršeḡo *mubīnu* ʔo pej (араб.)... ʔo kāži *qum ʔūhrūḡ*¹⁶⁵ ʔi dmūḡnī ʔi pej (араб., цюрк.)... (II – 21b); bāb **prozbā** jāsinowā ʔrecejā... ʔa jāķ prīze *mubīn*¹⁶⁶ ʔo ʔrebā dmūḡnonc (араб.) (II – 24a); bāb ʔo čwārtā [**prozbā**?] do ʔoḡpewānne ʔh¹⁶⁷... ʔi sufni ʔri rāzi... suf suf (араб., цюрк.) (II – 24b)

3. prozbā welķā prošeči ʔod **neprijācelā** zbujčā... (араб.) (III – 45a); prozbā do pānā boḡā we'lkā prošeči ʔod **neprijācelāw** zbujčāw ʔi ʔod we'lkīḡ frāšūnķow ʔi šṯrāḡow (араб.) (V – 17a)

4. bāb ʔo' ješʔ **qaḏīr noči**... posle jecci namāzu... ḡoziḡe pec welķā prozbā (цюрк.) (I – 166b)

3.3.4. Аяты

1. ʔo ješʔ **sedīm ʔajetew** pec... žādnā bron neprišṯāne (араб.) (III – 50a)

2. bāb hazā ʔajeti **fatḡi** (араб. آية الفتح «Аяты перамогі») (араб.) (I – 296a)

3.3.5. Зікры

1. bāb ʔo ješʔ ʔāpošneḡo ʔečorā ramazānā... ziker (цюрк. з перакладам на пол.) (I – 163a)

2. bāb čwārti zi[ker] **ḡikmat** (араб. حكمة [ḡikma(tun)] «мудрасць») būdūr (цюрк.) (I – 206b)

3. bāb **zesonṡi ziker ḡikmat** būdūr (цюрк. з перакладам на пол.) (I – 215a)¹⁶⁸

4. bāb **zewonṡi ziker ḡikmat** būdūr (цюрк. з перакладам на пол.) (I – 210b)

5. bāb ziker **ḡikmat**... pūzni wečeri (цюрк.) (I – 194a); čūn ʔallah riḡāsi¹⁶⁹... ziker **ḡikmat** (араб., пол.) (V – 22a)

¹⁶³ Назва 41-й суры?

¹⁶⁴ Араб. ياس شريف [jasin šarīf], дзе «Ясін» назва 36-й суры, а *шарыф* – эпітэт, літаральна «высакародны».

¹⁶⁵ Араб. قم اخرج [qum ʔuḡruḡ] «устань, выйдзі» – формула экзарсізму.

¹⁶⁶ Араб. مبين [mubīn] «ясны, зразумелы». Гэтае слова сем разоў сустракаецца ў 36-й суры (Ясін): 36:12, 17, 24, 47, 60, 69, 77.

¹⁶⁷ *Тага* – назва 20-й суры.

¹⁶⁸ У дадзеным і наступным тэкстах пераклад падаецца шляхам чаргавання фрагментаў цюркскага арыгінала і польскага перакладу.

¹⁶⁹ З парушэннем парадку слоў – сказ пачынаецца з паслялога. Параўн.: тур. *Allah rızası için* «дзеля задавальнення Аллага».

6. bāb ʔo' jeṣṭ pānowe' pārafjāne... **ziker** pejce **pred tarāwīhem** (цюрк. з перакладам на пол.) (I – 156b)
 7. bāb **sūdmī ziker** [h]ikmat būdür 'ū tarāwīḥu hože pec (цюрк.) (I – 208a)
 8. **šūṣṭi ziker hikmat** būdür (цюрк.) (I – 207b);
 9. bāb **ziker ʔureckī 'i 'arābškī** (араб., цюрк.) (I – 203a)
 10. bāb **'ūṣmi ziker hikmat** būdür (цюрк.) (I – 209b)

3.3.6. Taspixi

1. bāb **taspix** pej (араб.) (I – 14a); ʔto bi māl ʔen **taspix** pec... ġžeḥow... pānbūġ 'odpūsci (араб.) (III – 43a)

3.3.7. Virydy

1. bāb wirid **dā šabāḥu** ġozise pec (араб.) (I – 12b)
 2. bāb 'ū qur'āne... w ʔterzeṣṭū mejšcāḥ jeṣṭ ... **'od ġinejew 'i ferejow...** wirid (араб.) (I – 263a)

3.3.8. Imāny

1. bāb ʔo **'imān** 'od šajṭānšqāho žnūšcenne 'i žlosci (араб.) (I – 283b); bāb ʔo **'imān** (араб.) (I – 285b)

3.3.9. Малітоўныя тэксты без вызначэння жанравай прыналежнасці

1. bāb **dā ḥoreġo** 'imāmu prišedši pec (араб., цюрк.) (I – 279b)
 2. **do lūzej priḥozeči** dweri 'odčīnājuči hože pec (араб.) (III – 13b); **do lūzej prišo[w]ši** ʔo pej (араб.) (III – 14a)
 3. **ždomū** wiḥozeči pej (араб.) (III – 12b); dā **domū** prijehāwši 'albo prišowši ʔo pej (араб.) (III – 16b); žnosemi renci do 'allaha swentęgo ʔen **dom** poswencic (араб.) (VI – 19a)
 4. **do pānā 'idūči** jeziq žāmowiš¹⁷⁰ ʔo pej (імёны, араб.) (III – 13a); **do pānow 'idūči** pej ʔto rāzi (араб.) (III – 13b); **do pānow 'iduči** 'albo nā šond do ʔolnerā prišic (араб.) (III – 14b); **do pānow 'idonc** pec 'i pri šobe nāsic (араб.) (III – 44b)
 5. ʔālī **dūšmānow**¹⁷¹ bājissā pej (араб.) (III – 23b)
 6. bāb ʔo jeṣṭ **ʔitre** 'ūzāwši ʔo nāležī pec (цюрк., араб.) (I – 96a)
 7. kedī **ġwāzdā** roqociṣe po nebū ʔo pej (араб., аят 41:11 з перакладам на рус.-пол. на падставе Г. Саблукова) (III – 6a)

¹⁷⁰ Значэнне няяснае. Параўн., аднак, bāb do pānow 'idūči pād jeziqom zeržās (X3 203a); do pānow 'idonc pod jeziqem ʔrimās (X4 151b) у: Тафсіры, кітабы і хамаілы з прыватных кнігазбораў Беларусі : каталог.

¹⁷¹ Перс. دشمن «вораг» праз турэцкае *düşman* з тым самым значэннем.

8. nā **hālāwū** pej 'i podmī (араб.) (III – 9a)
9. kedī **hrom** hrimic ʔo ʔrebā (араб., аят 13:13 з перакладам на рус. Г. Саблукова) (III – 6b); jāḵ **hrom** hrimic ʔo pec nāleži (араб.) (V – 17a)
10. bāb 'i**monā muḥammadā prāroḵā**... pec po namāze (араб.) (I – 271b)
11. bāb pred **jezennem** pej (араб.) (I – 340b)
12. nā **ḵānā** sedājonc ʔo pej (араб.) (III – 17a); 'i**ḵānā** ssedājonc ʔo pej (араб.) (III – 17a)
13. **kedī ṣṭrāšni ṣon sniṣ** ʔo prāčnūwšise pej (араб.) (III – 38b)
14. jāḵ **ḵogūt** zāpeje ḥokedī ʔo pej (араб.) (III – 8a)
15. ʔo jeṣṭ **lāhī**¹⁷² jāḵ zicḵo qur'ān wijze (цюрк.) (I – 187b)
16. kedi **mālānḵā** bliṣḵāje pec (араб.) (III – 7b)
17. **meceṭ poswencājonc** 'ū nowājū 'ūwājšowši pec... (араб.) (I – 275a)
18. bāb mālādohā **mesecā** 'ābāčiwši pec (араб.) (I – 337b); nā **mesonc** hlezeči ʔo pec (араб.) (I – 338a); mlodego **mesoncā** 'obāčiwši pec (араб.) (III – 3a); nā **mesonc** pāšonc ʔo pec nāleži (араб.) (III – 3b); ʔo jeṣṭ mlodego **mesoncā** 'obāčiwši ʔo pec nāleži (араб. з перакладам на пол.)¹⁷³ (III – 4a)
19. bāb **zmīzārū** ṣḥozeči pej (араб. з перакладам на пол.) (II – 43a)
20. bāb **nā poḵājetu** čloweḵū ṣāmomū pec nāleži (цюрк.) (I – 287b)
21. bāb **nohcī** režuči pec (араб.) (III – 54a)
22. bāb 'odposnīḵūjonc**se** **pej** (араб.) (I – 172b)
23. ṣondnego dnā nā sedīm zesont mejscāḥ we'lke ṣṭrāḥi 'i rūzne piṭanne benze 'a ḵṭobi po namāze ʔedu'a'i pel pānbūg 'od **ṭiḥ wšišṭkiḥ ṣṭrāḥow** 'obroni (араб.) (III – 29b)
24. nā **persci** pej 'i podmī (араб.) (III – 9a)
25. nā prāwājō **plečo** podmī 'i pej (араб.) (III – 8b); nā lewājā **plečo** pej 'i podmī (араб.) (III – 8b)
26. bāb w **podrūž** wiježzājonc heṭā pej (араб.) (I – 1b)
27. bāb **ṣadaḡu** 'albo fiṭre dājuči pec (араб.) (I – 338a); bāb **ṣadaḡu** perepewāc nāleži (араб.) (I – 338b)
28. bāb ʔo jeṣṭ jāḵ **ṣloncā** wṣḥoze... pec (араб. з перакладам (пераказам?) на пол.)¹⁷⁴ (III – 1a); jāḵ **ṣloncā** zāḥoze pej (араб.) (III – 2b)
29. bāb **swicā** pālonc ʔo pec (араб.) (I – 341b); bāb **swicā** hāšonc ʔo pec (араб.) (I – 341b)
30. nowā **šāṭā** 'ūṣḵlādājuči pej (араб.) (III – 10a)
31. 'u **dārohu** ḵeli būzeš jeḥāc pri ṣābe zeržāc... (араб.) (III – 22a)

¹⁷² *Лягі* – святкаванне заканчэння традыцыйнай татарскай (мусульманскай) школы; назва паходзіць ад першых слоў малітвы يا اِلهي [jā 'ilahī] «О Божа мой».

¹⁷³ Такі самы тэкст з тым самым перакладам знаходзіцца ў паўкітабе канца XVIII ст. (гл.: Рукапісы татараў Беларусі канца XVII – пачатку XX стагоддзя з дзяржаўных кнігазбораў краіны : каталог. – С. 30).

¹⁷⁴ Іншых спісаў гэтай малітвы з перакладам не выяўлена. Аднак гл. папярэдняю заўвагу.

32. 'iṣpāsceli **'uṣṭājuči** rānā 'i ḥoc bikedī pej (араб.) (III – 8a)
33. kedī **we'łki wāṭr** weje ṭo pec (араб.) (V – 17a)
34. bāb čāṣām **zācmenne ṣloncā**... namāz pec (цюрк.) (I – 230b)

3.4. Хутбы

1. bāb ṭo jeṣṭ ḥuṭba **'arafa**¹⁷⁵ bājṛām (араб.) (I – 102a)
2. ḥuṭba **ḡamāzī-l-'aḥḥīrā** mesoncā (араб.) (I – 49b)
3. ḥuṭba **ḡamāzī-l-'awwalā** mesoncā (араб.) (I – 48b)
4. ṭo jeṣṭ ḥuṭba **muḥarramā** mesoncā (араб.) (I – 42a)
5. bāb ṭo jeṣṭ ḥuṭbu¹⁷⁶ būdūr **powšedne** perše (араб.) (I – 62a); bāb ṭo jeṣṭ ḥuṭba būdur **pošedne** drūge (араб.) (I – 67a); ḥuṭba ḥatim **powšedne** (араб.) (I – 68b)
6. ḥuṭba **rabbi'ū-l-'aḥḥīrā** mesoncā (араб.) (I – 47a)
7. ḥuṭba **rabbi'ū-l-'awwalā** mesoncā (араб.) (I – 45a)
8. ḥuṭba **raḡabā** mesoncā (араб.) (I – 51a)
9. ḥuṭba **ramazānā** mesoncā (араб.) (I – 54a); ḥuṭba **ramazānā** mesoncā 'āpošnej pāṭnici (араб.) (I – 55b)
10. ḥuṭba **šafarā** mesoncā (араб.) (I – 44a)
11. ḥuṭba **ša'bānā** mesoncā (араб.) (I – 52b)
12. ḥuṭba **šawwālā** mesoncā (араб.) (I – 57a)
13. ḥuṭba **zī-l-ḥaḡḡa** mesoncā (араб.) (I – 60a)
14. ḥuṭba **zī-l-qa'ddā** mesoncā (араб.) (I – 58b)

3.5. Каляндарныя тэксты

1. **ližbā mesoncā** [каляндарная табліца] (I – 337a)
2. **we'łkā swenṭā** z'łqa'dda poṇṭego dniā... (II – 72a)

3.6. Рытуальныя тэксты

1. bāb požondāk **'arafa** bājṛām (араб., цюрк.) (I – 85b)
2. bāb požondāk dā **'ašūrā'i** bājṛām namāzu (араб., цюрк.) (I – 128a)
3. bāb ṭo jeṣṭ **bājṛām** namāz požondāk (цюрк., араб.) (I – 97b)
4. bāb ṭo ša'bānā mesecā... **bara'at** (араб. براءة [barā'a(tun)] namāz pej (араб., цюрк.) (I – 241a)
5. bāb ṭo **bawla** (араб. بول [bawl] «урына») namāz 'od moči (цюрк., араб.) (I – 235a)
6. bāb **do 'aḥšāmu** (цюрк., араб.) (I – 22a)
7. bāb **do 'akindejū** (цюрк., араб.) (I – 21a)
8. bāb **do 'awlejū** namāzu (цюрк., араб.) (I – 20a)

¹⁷⁵ Арафа – назва гары каля Меккі, на якой пілігрымы-мусульмане праводзяць 9-ы дзень месяца зу-ль-хіджа.

¹⁷⁶ Памылкова замест **ḥuṭb[a]**.

9. bāb ʔo ješʔ požondāk **do ġum‘a** namāzu (цюрк., араб.) (I – 25a)
10. bāb **do jecijū** (цюрк., араб.) (I – 23a)
11. bāb ʔo *hawwalla* (ад араб. هول [haw] «страх»?) namāz (цюрк., араб.) (I – 182a)
12. bāb ʔo ješʔ **dwāzesce rūžniḥ namāzāw** (I – 243a)
13. bāb ʔo namāz **ḥaqqu-l-wālidajni** (араб. حق الوالدين «Ісціна бацькоў») (I – 180b)
14. ‘i ʔo **‘imonā boške** powinni smi... ramāzānā mesoncā... nāpišāwši... polikāc (араб.) (I – 336a)
15. bāb ʔo ješʔ **klūč proroke...** kṭūren musulmānin wele nemāzāw’ neplā-lil¹⁷⁷... (араб.) (I – 173a)
16. bāb ʔo ješʔ požondāk do **muḥammadu-n-nabijju**¹⁷⁸ namāzu (араб., цюрк., араб. з інтэрлінеарным перакладам на пол.) (I – 136a)
17. bāb ʔo ješʔ kṭo bi māl **nādāremne priṣonǵnonc...** zešenc dnī pošsic... (I – 334a)
18. bāb kṭo bi kōlwek newezel či ‘ūkonṭeṭowāl šwojih rozicow... **nāfile** (I – 180a); bāb **nāfile** namāz zā sebe zā ‘ojcā zā māṭkū (I – 181b); bāb ʔo **nāfile** peršej noci po ‘ūmārlim (араб.) (I – 184a)
19. bāb ʔo ‘od **nārozene muḥammadā** prāroka modliṭwā... namāz (цюрк.) (I – 237b)
20. ‘ū šūboṭu ḥto **noḥci** reže šajṭān znušcājā... (II – 26a); bāb ‘oznājmūje jāk māješ **noḥci** rezāc [канец адсутнічае] (IV – 51a)
21. bāb ʔo ješʔ [‘alej]... mūwil ḥto bi māl jāk **nowi roḥ...** namāz klāneccā (араб.) (I – 239a)
22. bāb ʔo ješʔ **porondāk ‘insāf kel** (цюрк. انصاف كل «Злітуйся») (араб., цюрк.) (I – 321b)
23. bāb ḥto bi **preciw każdej pāṭnici...** namāz rew... (араб.) (I – 240a)
24. bāb qāla ‘an-nabijju... قال النبي «Сказаў Прарок...») ḥto bi mew **prez ‘ūši ješc** ‘i pic... (араб. з перакладам на пол.) (IV – 49a)
25. bāb ʔo wedājže musulmānine jāko ʔo **priḳāzāne pānā bohā** māješ wipelnic (араб.) (I – 245a)
26. bāb ‘alej... mūwil kṭo bi **qadirnej noči** posle ‘ūsiḥ namāzāw... namāz pe[w]... (I – 236b)
27. bāb ʔo ješʔ požondāk **qurbān bājrām** namāz (араб., цюрк.) (I – 109a)
28. bāb raġabā mesecā prociw peršāj pāṭnici... **raġajib** (араб. رغانب [raġā’ib] «пажаданні») ¹⁷⁹ namāz (араб.) (I – 240b)
29. bāb ‘ā **šafāru** mesecu piše ‘alej swenṭi mūwil... zesec prihod ješʔ (араб.) (I – 256b)

¹⁷⁷ Памылкова замест **nep[eln]il** або **neplā[c]il?**

¹⁷⁸ Араб. نبي [nabij(un)] «прарок».

¹⁷⁹ Ноч перад першай пятніцай месяца раджаб (араб. ليلة الرغانب [lajlatu-l- raġā’ib] «Ноч пажадання»).

30. bāb ʔo jeʃt ʔoʒondāk dā **tarāwīḥu** namāzu (араб., цюрк.) (I – 149a)
 31. bāb **ʔuḏḥija** (араб. أضحية [ʔuḏḥijja] «ахвяра, ахвяраваная жывёла») namāz ʃpāsenne weliķeje pec (араб.) (I – 175b)
 32. bāb jesli ḥceš **ʔū nāʔuccā beǧlim** bic (I – 303a)
 33. bāb **ʔū pontāk** posle ʔakindejū namāzu pec ʔanʔam¹⁸⁰ sūrej... (араб.) (I – 174b)
 34. bāb ʔo **zawāl** (араб. زوال [zawāl] «поўдзень, вечар») namāz (I – 178b)

3.7. Знахарскія тэксты

3.7.1. Замовы супраць хвароб чалавека і жывёлы

1. bāb nijjet do **ʔatpewānne** (цюрк.) (II – 12a)¹⁸¹
 2. sūrat ḥm (سورة حم) ʔuʃṭāf sedmoj heṭi ʔajet ʔod **būķu** kālenne¹⁸² pic [фрагменты Карана на араб. з перакладам на рус. Г. Саблукова] (II – 27a)
 3. heṭuduʔāʔi nāpišāwʃi pājic ʔū **čwārteķ** (II – 7b); гл. **ṭrāščā**
 4. ʔā duʔāʔi nosic **zewenc ʔisencej ḥorob** pānbūg ʔobroni... (араб.) (II – 11b); **zewenc ʔisencej ḥorob** pān būg ʔobroni... (араб.) (III – 11b)
 5. ježeli **ferej** musulmānin heṭim kūrīc (араб.) (II – 10a); ježeli ġewurʃkī **ferej** heṭim ʔodpewāc ʔi kūrīc (цюрк., араб.) (II – 10b); ḥorego kuruči pej (араб.) (II – 10b); ḥorego kūrūci pec (араб.) (II – 11a); ʔod **ferejā** nā čole pišāc (араб.) (II – 11a); ʔa ʔo ʔo ṭreḥ dnāḥ pišāc nā čole (араб.) (II – 11a)
 6. nā šiji zāwesic ʔod **fibri** (псеўдатэкт?) (II – 6a); гл. **ṭrāščā**
 7. ʔod **ģarončki** pec ʔi dūc ʔi pic ʔi nosic ʔi kūrīc (араб.) (II – 28b); bāb ʔod **ģorončki** ʔū woze pic (араб.) (II – 30b); ʔod **ģerončki** pec ʔi dūc ʔi pic ʔi pri šobe nāsic (араб.) (II – 30b)
 8. ʔod bālenne **ģlowi** pec ʔi dūc ʔi nā **ģlowe** nosic ʔi kūrīc ʔi mic ġlowā (араб.) (II – 35b); 21¹⁸³ [араб., аят 37:46] ʔod **holownej** bolī (VI – 15a);
 9. kedī kṭo **ģlūḥi** ʔo pec ʔi w wūʃi dūc (араб.) (II – 32b)
 10. ʔi ʔod **ḥelerī** nāsic pri šābe (араб.) (III – 48b); ʔod **ḥelerī** nā ġlowe nā werḥu prišic do šāpki... ʔen ʔalsim (літары, знак) (III – 49b)
 11. bāb ʔo jeʃt ʔū wāze pic ʔod **hlišṭow** (схема) ʔi ʔo ʔod **hlišṭow** jesci (басмала, схема) (II – 18b)
 12. **holownej**; гл. **ģlowi**
 13. jesli ʔū **horle** bālic ʔo dwā kāmēni wzāc ʔazin w ʔognū nāpālic ʔa drūhī nāpišāc ʔi rāzām pālāzic ʔi pāliwāc wādoj šṭob pāra šlā do ġorlā pišāc duʔāʔi nā kāmēni (араб.) (II – 28a)
 14. bāb ʔa ʔo ʔisā prāroķ jeġo milosc ʔā duʔāʔi pew jednāk ʔallah wišluḥāfʃi ʔumārliḥ žīwimi činil **ḥorih** zdrowemi činil **slepih** wiżoncimi činil (араб.) (II – 11a)

¹⁸⁰ Араб. انعام [ʔanʔam] «жывёлы» – тут назва 6-й суры Карана.

¹⁸¹ Пасля гэтага ніета змешчаны зборнік замоў на цюркскай мове, таму ён уключаны ў раздзел «Замовы...».

¹⁸² Памылкова замест [b]ālenne?

¹⁸³ Памылкова замест 46.

15. bāb ʔo 'atḵāteru nāpišāwši pād noš ḵuric (схема) 'i ʔen ʔalsim 'od **ḵeṭāru** pod noš-ḵuric (схема) ʔreci ʔalsim ḵuric pād noš (схема) (II – 19a)

16. 'od **ḵāšlū** ʔri rāzi pec 'i po roce dūc ʔen 'ajet¹⁸⁴ (араб.) (II – 34b)

17. bāb ʔā du'ā'i... pec 'i nā wāroṭāḥ nāpišāc... 'od **ḵeždej ḥorobi** (араб.) (I – 294a)

18. sūrat 'al-šāfāt (سورت الصافات) makka weršet 22¹⁸⁵ [араб., аяты 37:42–44] rājšḵā wodā pic 'od **ḵūrej** (ḥoro) ḥoro¹⁸⁶bi pomoc (VI – 14b)

19. jesli **lišaj** ʔo zāḥāwāric 'i zmiwāc (араб.) (VI – 17b:11)

20. 'ū ḵoho zājmeccā **moč** ʔo nād pūpām pāwesic (араб.) (VI – 4a); f ḵogo **moč** nejze ʔo pec 'i dūc nā **wo[dā]** 'i dāc 'i pic (араб.) (VI – 4b); kedī ḵonū **moč** zājmeccē ʔo nāpišāwši pic dāwāc (араб.) (VI – 4b); kedī ḵon **moč** zātrimāje ʔo ruḵū do persej ḵonḵiḥ prilāzič ʔri rāzi pec (араб.) (VI – 5a); ježeli čloweḵ lūb šḵācine **wodī** nemože pūscic... (араб.) (VI – 5a)

21. bāb heṭā du'ā'i nāpišāwši 'ū wāze pājic **nezelā** (араб.) (II – 6b); гл. **ṭrāšcā**

22. ḥṭo **nespi** ʔo nā šon ḵūric (араб.) (VI – 6a); ḥṭo **nespi** nā šiji nosic (араб.) (VI – 6b); 'od **nespāne** 'ū čwārtāḵ lāžečiše špāc nā šiju pāwesic * ʔo zāsne (араб.) (VI – 6b)

23. kedī ḵomū '**oḵā** pšujese 'oslepnon[c]¹⁸⁷ ḥce ʔrebā pec 'i dūc (араб.) (VI – 5b)

24. heṭā du'ā'i nāpišāwši 'u wādu 'ukinūwši ʔoj wādoj pājic 'ū **pānezelāk** (араб.) (II – 6b); гл. **ṭrāšcā**

25. 'od **pāweṭrū** pri šābe nāsic ʔen ʔalsim (араб.) (III – 9b); 'od **pāweṭri** nā hālāwe nāsic (араб.) (II – 17b); 'od **pāweṭri** nāsic pomoc (араб.) (III – 18b); 'od **pāweṭri** nāpišāwši dā wāroṭ prilepīc (араб.) (V – 28a); гл. **poweṭri**

26. [араб., аяты 81:19–21, 25, 26 з перакладам на рус. Г. Саблукова] 'od **perepālāhow** ḵūric 'i zmiwāc 'i možno pic 'izwodoj (VI – 4a)

27. bāb ʔā du'ā'i sedim rāzi pec 'i nā bārānā dūc... 'od **poweṭri** pomoc (араб.) (I – 127a); 'a ʔo zāwešonā mābic w gūro wīšoḵo do brāmī prilepīc šṭej wšī **poweṭre** wišompī ʔen ʔalsim (араб.) (II – 8a); гл. **pāweṭrū**

28. bāb 'ū ḵāho w **roce** pāpšūjeccā ʔri rāzi pej 'i nā mod dūj 'i w roce šmāro[wā]c 'i pec 'i w **roṭ** dūc (араб.) (II – 27b)

29. bāb 'od dwānāšṭū plāneṭ 'od **rūžniḥ ḥorob** ḵuric 'i pic (араб.) (II – 18b); 'od **rūžniḥ ḥorob** pec 'i dūc ʔri rāzi 'albo sedīm (араб.) (II – 35a)

30. 'od **semiz[e]sonṭ** 'i **zwūḥ ḥorob** roz mā'itiḥ 'i 'od 'oḡnū... (араб., літары) (III – 37a)

31. kedī w čloweḵā **šercā ṭrāseccā** ʔo ʔen 'ajet¹⁸⁸ nāpišāwši 'i w woze rošārc 'i pic ʔo perešāne (араб.) (II – 31b)

¹⁸⁴ Аят 23:115.

¹⁸⁵ Памылкова замест 42.

¹⁸⁶ Памылковы паўтор.

¹⁸⁷ У рукапісе памылкова 'oslepnonš.

¹⁸⁸ Аяты 3:83–84(77–78); ёсць адхіленні ад кананічнага тэксту.

32. heṭudu 'ā'i nāpišāwši pājic 'u **šrodā** (араб.) (II – 7b); гл. **ṭrāščā**
33. ṭen 'ajet¹⁸⁹ pec 'i nosic ṭo **šṭrālā hāzinā** neprišṭāne (араб.) (III – 38a)
34. bāb 'od **šūḥod** nā šče pic (араб.) 'a ṭo nā šče jesci (имены; псеўдатэкст) (II – 32a)
35. 'od **šūḥohā bolū** pec 'i dūc 'i nā māšlā dūc 'i māžac 'i 'od pūḥlini (араб.) (II – 5a); **kāli šūḥi bol** rūki nohi 'ālbo ġze boli ṭo ḵonšḵāj ḵosci špiḵ... 'i šmārūj (II – 5b)
36. **wodī**; гл. **moč**
37. bāb kedī 'u hālāwe **šūm** weliki ṭo pec 'i dūc (араб.) (II – 19b)
38. 'od **ṭrā[s]cā** 'ū wāze māčic pic (араб.) (II – 6a); nā ḥlebe nāpišāwši jesc 'a**ṭrāščā** (магічнае слова) (II – 6a); nā loze nāpišāwši ḵūric zerewām 'od **ṭrāščā** (псеўдатэкст?) (II – 6a); nā pāperi nāpišāwši ḵūric 'od **ṭrāščā** (араб.) (II – 6a); гл. **čwārteḵ, fibri, nezela, pānezelaḵ, šrodā, wṭorāḵ**
39. bāb kedī ḵṭo 'ūpāw 'albo ḵon 'ūdāriw ṭo pec 'i dūc 'i 'od **ṭrišṭā šeszesont ḥorob** (араб.) (II – 16a); bāb ḵṭo 'ūpāl 'albo ḵon wdežil ṭo pec 'i dūc 'i 'od **ṭrišṭā šeszesont ḥorob** pomoc (араб.) (II – 32b)
40. 'a ṭo mālim zecem '**ūroki** znosic ṭši rāzi pec 'i dūc z[ġ]lowi do noġ dūc (араб.) (II – 35a)
41. sūrat ṣ weršet [Каран 38:40–41] (араб.) 'ū wādū nāmāčic pic 'i zṃiwāc... 'od '**ūsih ḥwārob**... (V – 16b)
42. bāb 'od [**wā**]lenteġo ḥorob 'odpewāc (араб.) 'i ġze 'oddiḥ dūc 'i mūwic (араб.) nā ḥoreġo (араб.) do koncā (II – 9a); 'od **wālenṭowāj** ḥorobi māliḥ zeci ḵuric (араб.) (II – 9a); 'i ṭo 'od **wālenṭowāj** ḵuric 'i nosic (псеўдатэкст, араб.) (II – 9a); 'i ṭo ḵūric 'od **wālenṭowāj** (араб.) (II – 9b); ṭo pec 'i dūc 'od **wālenṭowāj** ṭri rāzi (цюрк.?) (II – 9b); ṭo 'od **wālenṭowāj** ḵūric rānā (араб., літары) (II – 9b); 'i ṭo ḵūric 'od **wālenṭowāj** (псеўдатэкст) (II – 10a)
43. kedi **wāṭš** welki weje ṭo pec (араб.) (III – 18b); 'od **wetru** liḥohā pri šābe nāsic (араб.) (II – 44a)
44. heṭā du'ā'i nāpišāwši 'i w wādū 'ukinūc 'i ṭoj wādoj pājic 'ūwā **wṭorāḵ** (араб.) (II – 7a); гл. **ṭrāščā**
45. 'od **zembow** bālenne ṭri rāzi pec 'i dūc nā šol 'i pšiložic do zembā (араб.) (VI – 7a); 'od **zūbow** ṭri dni ḵuric (літары, лічбы) (VI – 7b); zāġāwor 'od 'ūsāḵāho zembī zāmāwic nā šol ḥūknūc... (араб.) ṭri rāzi pec 'i ēdūc 'i pālāšḵāc (араб.) (VI – 17a); **zūbi** zāḥāwāric nā *nebe mesec zācmewši*... (VI – 17b); zāġāwor **zūbi** zāmowlāc ḥoc nā šṭo 'od ġlāz 'od pāziwu... (псеўдатэкст?) ḥūknūc (VI – 18a)
46. 'od **žawṭācki** pec 'i dūc (араб.) (II – 30a)
47. 'od **žiwāṭā** bālenne nāsic 'i w wāze pic (араб.) (II – 18b)

¹⁸⁹ Аяты 23:1, 8:17 etc.

3.7.2. Іншыя замовы

1. heṭjuju¹⁹⁰ ʔalsim ʔto bi mew pec... **'ad šābli 'od šṭrālī 'i 'od nāžā...** (літары) (III – 25a)
2. ʔedu'ā'i pri šābe mec pānbūg dāj[e] **hroši** (араб., псеўдатэкст) (II – 8b)
3. bāb kālī ʔto ʔoćic **luzej rāzłūćic** ʔo ʔrebā rāno do wšʔodū šloncā ʔri kāmēni 'ūzāc... (літары) (II – 18a)
4. nā ʔoḡo māš welki žāl [dlā ʔeḡo **nep**]¹⁹¹ **rijācelā** ʔo nāpišāwši podložic pod būdināḡ... du'ā'i (араб.) (II – 17a)
5. bāb **'od čārow** 'odpewāc 'i nosic (араб.) (II – 31a)
6. **'od frāšūnḡu** sedīm rāzi pec nāleži (араб.) (III – 49b)
7. du'ā'i 'alejā swentęto nā zū-l-fiḡār šābli nāpišānā... **'od ʔūli 'od šābli 'od nāžā...** (араб.) (III – 10b)
8. **'od nepri[ǰ]ācol** sedīm rāzi pej (араб.) (III – 49b)
9. bāb ramāzānā mesecā čṭernāšṭaho wečerā nāpišāwši... **'od šajṭānšḡeḡo zṇūšćene** 'i złosci 'obroni pewne ʔen du'ālar 'imonā boške (выява *далавара*¹⁹², араб.) (I – 336a); du'ā'i munāḡāt (араб. مناجاة «Размовы») **'od šajṭānšḡāho zṇūšćenne...** (араб.) (III – 28b)
10. bāb ʔo nā drewāḡ nā wūšekāḡ 'i nā wāroṭāḡ 'i nā woḡnāḡ pišāc **'ad 'ūsāho zlohā** (імёны) (II – 8a)
11. nā **prāwo**¹⁹³ 'idūći nā ʔolnerū prišic dobre benze (літары) (II – 8b)
12. dlā **riżqū** 'i šḡārbu pri šābe nāsic (літары) (II – 8b); ʔo dlā **riżqū** 'i šḡārbu pri šobe nāsic (таблица з літарамі) (II – 16a)
13. ʔalsim nosic **sedim zesont dwūḡ lūzej** nic zleḡo newćino... (літары) (III – 19a)
14. ʔto skim **sprāwu** māje ʔo po¹⁹⁴ pāzūḡoj ʔrimāc 'i cišnūc ʔwoj werḡ mābic (араб.) (II – 8b)
15. bāb herkim¹⁹⁵ 'oźnājmūje ʔālīb ḡācew bi **šṭob proć 'adšṭūpiw...** ʔo heṭi ʔalsim pišāc... (літары, псеўдатэкст) (II – 17a)
16. sulej mān... mūwil perepewši 'ū woći podmi **zlim lūzām...** (араб.) (III – 19b)
17. bāb ʔo pšeprašec **złosniḡā** prišedši pec w dome jeḡo 'idūc nā neḡo... (араб.) (II – 17b); ʔuric złošneḡo 'ū[...] ʔo zḡiṇe **złošni...** (араб., схема) (II – 17b).

¹⁹⁰ Памылкова жаночы род замест мужчынскага роду?

¹⁹¹ Рэканструкцыя гіпатэтычная. Параўн.: **nā ʔoḡo māš złosc** (Тафсіры, кітабы і хамаілы з прыватных кнігазбораў Беларусі : каталог. – С. 387а, Х9); **žāl** у значэнні 'крыўда'? (гл.: Гістарычны слоўнік беларускай мовы. – Т. 9. – С. 265).

¹⁹² *Далавар* (або *дуалар*) – рукапіс-скрутак, які змяшчаў шэраг малітваў. Клаўся ў магілу разам з памерлым. Назва паходзіць ад араб. دعاء [du'ā'] «малітва» з цюркскім суфіксам множнага ліку *-лар*.

¹⁹³ У значэнні 'судовы працэс' (Гістарычны слоўнік беларускай мовы. – Т. 27. – С. 457).

¹⁹⁴ Памылкова замест **zā** «за»?

¹⁹⁵ Цюрк. *her kim* «кожны хто»?

3.8. Знакі транслітарацыі літар арабскага алфавіта і дыякрытычных знакаў для галосных

Знакі транслітарацыі літар арабскага алфавіта

Літары	Знакі транслітарацыі	Літары	Знакі транслітарацыі
ا / ء	' / ' /	ط	ʔ
ب	b	ظ	ʒ
ت / ة	t	ع	‘
ث	ṣ / t ¹⁹⁶	غ	ġ
ج	ǰ / ğ ¹⁹⁷	ف	f
ح ¹⁹⁸	ħ	ق	q / q ¹⁹⁹
د	d	ك	k
ذ / ز	z / z ²⁰⁰	ل	l
ر	r	م	m
س	s	ن	n
ش	š	ه	h
ص	ṣ	و	w
ض	ẓ / ḏ ²⁰¹	ي	j
Дадатковыя літары, уведзеныя ў арабскі алфавіт персамі і цюркамі			
پ	p	ژ	ž
چ	č		
Дадатковыя літары, уведзеныя ў арабскаграфічныя тэксты на беларускай і польскай мовах татарамі ВКЛ			
پ		з	
چ		с	
ف		ў	

¹⁹⁶ Літара ث у арабскай мове абазначае міжзубны глухі [t], але ў беларускіх і польскіх тэкстах выкарыстоўваецца для [s’]. Таму ў славянскіх тэкстах мы перадалі яе знакам [s].

¹⁹⁷ Знак ğ ужываецца толькі ў арыенталізмах.

¹⁹⁸ Літара ح [ħ] сустракаецца толькі ў словах арабскага паходжання.

¹⁹⁹ Знак q ужываецца толькі ў арыенталізмах.

²⁰⁰ Літары ذ і ز часта вельмі складана адрозніць адну ад адной, таму мы ўмоўна перадалі іх адным знакам (z) за выключэннем некаторых слоў арабскага паходжання з этымалагічным [d] (ð), перададзеным знакам z: **hazā**, **ziker** і г. д.

²⁰¹ Знак ḏ выкарыстоўваецца толькі ў тых выпадках, дзе літара ض пазначае гук [d], як у славянскіх (беларускіх і польскіх) словах, напр., **ḏānā** «дадзена» (II 42a), так і ў арабізмах, напр., **’uḏhija** (араб. أضحية [’uḏhijja] «ахвяра, ахвяраваная жывёла»; I 175b).

Знакі транслітарацыі дыякрытычных знакаў для галосных

Назвы дыякрытычных знакаў	Знакі транслітарацыі
<i>fatha</i>	<i>e/a</i> ²⁰²
вертыкальная <i>fatha</i> ²⁰³	<i>á</i>
<i>fatha</i> + 'alif; у пачатку слова 'alif + <i>madda</i>	<i>ā</i>
<i>fatha</i> + 'alif <i>maqṣūra</i>	<i>â</i>
<i>damma</i>	<i>u</i>
<i>damma</i> + <i>wāw</i>	<i>ū</i>
<i>kasra</i>	<i>i</i>
<i>kasra</i> + <i>yā</i>	<i>ī</i>
<i>fatha</i> + <i>wāw</i>	<i>o</i>

3.9. Спіс арыенталізмаў

'**aḥṣām** – вячэрняя малітва (цюрк. *axşam*, с. тур. *ağşam* «вечар»)

'**ajet** – аят, верш Карана (араб. *آية* ['*aja*(*tun*)] «тое самае»)

'**akinde** – пасляпаўдзённая малітва (цюрк. *ikindi*, с. тур. *ikindi* «час ад поўдня да вечара»)

'**aṣūrā'i**, '**aṣūra** – *Ашура*, дзсяты дзень месяца мухарам; у сунітаў пост у гонар выратавання Аллагам Мусы і інш., у шыітаў – дзень жалобы па імаме Хусейне (араб. *عاشوراء* ['*aṣūrā'*])

'**awle** – паўдзённая малітва (цюрк. *avle*, с. тур. *öğle* «поўдзень»)

'**āzan** – *азан*: 1) заклік да малітвы, 2) наданне імя дзіцяці (араб. *أذان* ['*aḏān*]) «заклік да малітвы»)

bāb – раздзел (араб. *باب* «тое самае»)

bājram – свята (цюрк. *bayram*, с. тур. *bayram* «тое самае»)

būdūr, **būdūr** – частаўжывальная ў назвах раздзелаў канструкцыя з цюркскага ўказальнага займенніка *bu* і прэдыкатыўнага фарманта 3-й асобы адзіночнага ліку *dur*

du'ā'i – малітва (с. тур. *dua* ад араб. *دعاء* [*du'ā'*] «тое самае»)

ferej – злы дух (цюрк. *peri*, с. тур. *peri* з перс. *پری* [*peri*] «перы, звышнатуральная істота ў выглядзе прыгожай дзяўчыны»)

fiṭre – міласціна, якая раздаецца з нагоды свята разгавення, грошы, дадзеныя імаму пасля посту (цюрк. *fitre* /с. тур. *fitre*/ ад араб. *فطرة* [*fiṭra*(*tun*)], «тое самае»)

²⁰² Знак *a* выкарыстоўваецца толькі ў некаторых арыенталізмах і на пачатку слоў; напр., **hağğ** «хадж», '**albo** «альбо» (II 16a) і г. д.

²⁰³ Па-арабску гэты знак назывецца *الف خنجرية*, што літаральна азначае 'кінжалны аліф'. А. Антановіч называў яго проста «вертыкальнай черточкай» (Антонович А. К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система. – С. 290).

- ğusel** – ритуальнае абмыванне (с. тур. *gusül* ад араб. غسل [ğusl] «тое самае»)
- ğewurşkī** – ад тур. *ğâvur* «няверны, бязбожнік»
- ğum‘a** – пятніца (с. тур. *cuma* ад араб. جمعة [ğum‘a(tun)] «тое самае»)
- hazā** – частаўжывальны ў назвах раздзелаў арабскі ўказальны займеннік (араб. هذا [hazā] «гэты»)
- ħağğ** – *ħадж*, паломніцтва (с. тур. *has* ад араб. حج [ħağğ] «тое самае»)
- ħağat-(namāz)** – дадатковая малітва (с. тур. *hacet* ад араб. حجة [ħağa(tun)] «патрэба, неабходнасць»)
- ħatim** – чытанне Карана ад пачатку да канца (с. тур. *hatim* ад араб. ختم [ħatm] «прыкладанне пячаткі»)
- ħuṭba** – *хутба*, пропаведзь, казань (с. тур. *hutbe* ад араб. خطبة [ħuṭba] «тое самае»)
- ‘īmān** – вера (с. тур. *iman* ад араб. ایمان [‘īmān] «тое самае»)
- jāsen, jāsin, jsn**²⁰⁴ – *Ясін*, назва 36-й суры Карана (араб. يس «тое самае»)
- jecci** – малітва пасля заходу сонца (цюрк. *ياتسى*, с. тур. *yatsi* «час пасля заходу сонца»)
- mejjet** – нябожчык (цюрк. *میت* ад араб. ميت [majjit] «тое самае»)
- mizār, mīzār** – *mīzar*, могілкі (с. тур. *mezar* «магіла» ад араб. مزار [mazār] «месца для наведвання, магіла святога»); гл. **zirec**
- munbar** – *мінбар*, трыбуна ў мячэці (с. тур. *minber* ад араб. منبر [minbar] «тое самае»)
- nāfile (namāz)** – дадатковая малітва (с. тур. *nafile* ад араб. نافلة [nāfila(tun)] «тое самае»)
- namāz, namāz** – *намаз*, малітва (цюрк. ад перс. نماز «тое самае»; с. тур. *namaz*)
- nijjet** – намер (с. тур. *niyet* ад араб. نية [nijja(tun)] «тое самае»)
- qadīr, qadir** – прадвызначэнне, ноч 27-га рамадана (араб. قدر [qadr] «прадвызначэнне»)
- qurbān** – ахвяра (с. тур. *kurban* ад араб. قربان [qurbān] «тое самае»)
- riżq** – *рызк*, сродкі да існавання (с. тур. *rızq* ад араб. رزق [riżq] «тое самае»)
- şabāḥ** – раніца, ранішняя малітва (с. тур. ад араб. صباح [şabāḥ] *sabah* «раніца»)
- şadağ(a), şadaq(a)** – міласціна (с. тур. *sadaka* ад араб. صدقة [şadaqa] «тое самае»)
- sunnet** – *тут* абразанне (с. тур. *sünnet* «1) паданне, 2) абразанне» ад араб. سنة [sunna(tun)] «звычай, паданне»)
- sūrej** – *сура*, адзін са 114 раздзелаў Карана (араб. سورة [sūra(tun)])
- şarīḥ, şarah** – каментарый (араб. شرح [şarḥ] «тое самае»)
- talsim** – талісман (параўн. с. тур. *tılsım*, араб. طلسم [tılasm] «тое самае»)

²⁰⁴ Назва суры напісана без знакаў для галосных.

tarāwīḥ – дадатковыя начныя малітвы падчас рамадана (араб. تراويح [tarāwīḥ] «тое самае»)

taspiḥ – *tasbīḥ*; літаральна ўсхваленне; вымаўленне формулы سبحان الله [subḥān 'allah] «Хвала Аллагу» (араб. تسبيح [tasbīḥ] «тое самае»)

tawb(ejnā) – назва малітвы (ад араб. توبة [tawba] «пакаянне»)

'ummet – народ (с. тур. ümmet ад араб. أمة [ʾumma(tun)] «тое самае»)

wirid, werid – чытанне малітвы або Карана ў пэўна час (с. тур. virt ад араб. ورد [wird] «тое самае»)

ziker – *zikr*, шматразовы паўтор рэлігійнай формулы з усхваленнем Бога (с. тур. zikir ад араб. ذكر [zīkr] «згадваанне»)

zirec – могілкі (ад араб. زيارة [zijārā(tun)] «наведванне, паломніцтва»); гл.

mizār, mizār

Дадатак 1

ДАКУМЕНТЫ АЛЯКСАНДРА (АЛІ) АДАМОВІЧА

Сярод рукапісаў, захаваных Якубам Адамовічам, былі тры дакументы, напісаныя яго бацькам – Аляксандрам Адамовічам: два лісты, адзін з якіх ён адрасаваў непасрэдна свайму сыну Якубу, а другі – намесніку муфтыя Другой Рэчы Паспалітай Якубу Рамановічу, і тастамент. У спасылках мы будзем пазначаць гэтыя дакументы лічбамі IX, X, XI.

Рукапісная арабскаграфічная спадчына татараў былога ВКЛ складаецца пераважна з рукапісаў (кодэксаў або скруткаў) рэлігійнага зместу – спісаў Карана, тафсіраў, кітабаў, хамаілаў, далавараў і г. д. Лісты трапляюцца нячаста, і ні адзін з іх пакуль не публікаваўся²⁰⁵. Між тым яны таксама, як і іншыя помнікі беларускататарскага пісьменства, уяўляюць немалы інтарэс для гісторыкаў беларускай і польскай моў, будучы ўзорам мовы канкрэтнага чалавека, у дадзеным выпадку жыхара г. Мядзела канца XIX – першай паловы XX ст., рэлігіязнаўцаў і культуролагаў, бо яны адлюстроўваюць рэлігійныя ўяўленні татараў свайго часу. Акрамя таго, даследаванне мовы А. Адамовіча можа дапамагчы пры атрыбуцыі іншых рукапісаў, у якіх адсутнічае калафон.

Мова гэтых дакументаў мае змешаны, беларуска-польскі, характар. Відавочна, А. Адамовіч стараўся пісаць па-польску, але гэта ў яго не заўсёды атрымлівалася, з прычыны чаго, па-першае, у тэкст праніклі шматлікія беларусізмы, а па-другое, узніклі даволі дзіўныя словы і выразы, напрыклад,

²⁰⁵ Напрыклад, адзін ліст быў знойдзены намі ў мячэці г. Навагрудка. Гл.: Рукапісы татараў Беларусі XVIII – пачатку XXI стагоддзя з дзяржаўных і грамадскіх кнігазбораў краіны : каталог. – С. 120.

nowārozojōncemū (IX 1a:3), якое, судзячы па кантэксце, павінна азначаць «нованароджанаму», або **'od 'ūrozonego dniā** (IX 1b:1) у значэнні «ад дня нараджэння».

Таксама аказіяналізмам, відавочна, з'яўляецца канчатак дзеясловаў 2-га спражэння цяперашняга часу 1-й асобы адзіночнага ліку **-on** пры канчатаку **-ę** ў польскай літаратурнай мове. У лістах Я. Адамовіча адзін раз ужыты канчатак **-ā** [a] і пяць разоў згаданы канчатак **-on** [on]: **prošā** «прашу» (A 1b:3), але **žīcon/žičon** «зычу» (A 1a:4; B 5); **prošon** «прашу» (A 1b:10; B 9, 34). Калі канчатак **-ā** добра вядомы даследчыкам *пальшычызны крэс-вай*²⁰⁶, то варыянт **-on** пакуль, наколькі нам вядома, нідзе не быў зафіксаваны. Малаверагодна, што гэтыя формы адлюстроўваюць рэальнае вымаўленне, бо дэназалізацыя канчатка **-ę** ў польскай мове адбылася яшчэ ў XVII ст.²⁰⁷ Трэба думаць, што такія формы ўзніклі пад уплывам польскіх друкаваных тэкстаў, у якіх насавы галосны працягваў пазначацца, слабога ведання польскай мовы і, адпаведна, блытаніны [e] і [o]²⁰⁸.

З другога боку, у апублікаваных намі дакументах яшчэ можна сустрэць рэшткі ісламскай беларускамоўнай тэрміналогіі. У лісце да сына ў пераважна польскім кантэксце захаваўся беларуска-ісламскі тэрмін, невядомы па іншых крыніцах: *плечныя анёлы* (IX 1a:9), які азначае адну з катэгорый анёлаў – анёлаў-пісцоў, што знаходзяцца за плячыма чалавека і запісваюць усе яго ўчынкі і словы.

Прыводзім тэксты ў двух формах: 1) у транслітарацыі славянскай (польска-беларускай) частцы тэксту з захаваннем арабскіх фрагментаў; 2) у перакладзе на сучасную беларускую мову і з транслітарацыяй арабскіх фрагментаў²⁰⁹.

Рукапіс IX. Ліст імама г. Мядзела Аляксандра (Алі) Адамовіча да сына

Ліст, адрасаваны сыну Якубу, складаецца з двух аркушаў памерам 170 × 105 мм, якія ўтвараюць адзін разварот. Уласна ліст займае тры першыя старонкі, у той час як на апошняй старонцы змешчана нататка пра дату нараджэння Якуба Адамовіча.

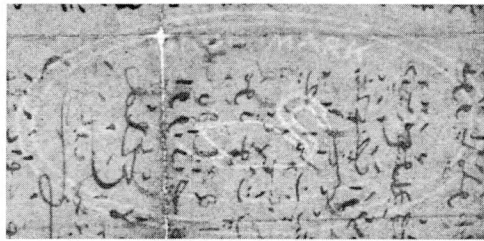
²⁰⁶ Сутэр П. Альфуркан Татарскі: каран-тэфсір татараў Вялікага Княства Літоўскага. – Мінск : Тэхналогія, 2009. – С. 327.

²⁰⁷ Stieber Z. Rozwój fonologiczny języka polskiego. – Warszawa, 1952. – S. 69.

²⁰⁸ У тастаменце двойчы ўжыты дзеяслоў *dać się* ў форме 3-й асобы множнага ліку (у функцыі *pluralis majestatis*) з тым самым канчаткам **-on**: **dāzōnse wīzic/dāzōnse wīzec** «дадуцца бачыць, з'явіцца» (XI 2:8, 26). Але ў 3-й асобе множнага ліку існаванне такога канчатка не выклікае здзіўлення (гл.: Сутэр П. Альфуркан Татарскі: каран-тэфсір татараў Вялікага Княства Літоўскага. – С. 332).

²⁰⁹ З выпраўленнем арфаграфічных і іншых памылак у цытатах з Карана.

Папера мае вадзяны знак авальнай формы 60 × 110 мм. У цэнтры выява лебедзя (?). Зверху літары «... MARK (?)».

Тэкст напісаны арабскім пісьмом без характэрных для пазнейшых рукапісаў А. Адамовіча арфаграфічных асаблівасцей. Акрамя таго ў польска-беларускі тэкст ліста ўключаны кароткія фрагменты на арабскай мове, у тым ліку цытаты з Карана.

Транслітарацыя	Пераклад
[с. 1a]	
1. nowā pismo 'od t̄wego 'ojcā	1. Новы ліст ад твайго бацькі,
2. 'edemowīčā 'alekṣāndrī	2. Адамовіча Аляксандра.
3. ṣwemū zic̄qū ṣīnū nowā	3. Свайму дзіцяці, сыну нова-
4. rozojoncemū žīcon	4. народжанаму зычу
5. dobreḡo zdrowe سلام	5. добрага здароўя: <i>salām</i>
6. علیکم ورحمة الله 'i pozd	6. <i>'alaykum wa raḥmatu-llahi</i> «і прыві-
7. rowene t̄obe miloserze bože	7. танне табе, міласэрдзе Божае» ²¹⁰ .
8. کراما کاتبین یولمون ما	8. <i>Kirātan kātibīna ya['lāmīna mā</i>
9. تفعلون 'i t̄wojīm plečnim	9. <i>taf' alūna</i> ²¹¹ . І тваім двум <i>плечным</i>
10. dwūm 'anolām neḡ cebe	10. <i>анёлам</i> – няхай яны цябе
11. ṣrūžo wek̄ wečnī lātweḡo	11. сцерагуць век вечны. Лёгкага
12. ščensce 'i wšelkāj	12. шчасця і ўсякага

[с. 1b]

1. pomišnosci 'od 'ūrozo	1. поспеху ад дня нара-
2. nego dniā do ṣto lāt žicse	2. джэння да ста гадоў жыцця.
3. 'a boḡā 'allaha proṣā neḡ pā	3. А Бога, Аллага, прашу, няхай Пан

²¹⁰ Відавочна, узятыя намі ў двукоссе словы «і прывітанне табе, міласэрдзе Божае» з'яўляюцца аўтарскім перакладам папярэдняга арабскага выразу سلام علیکم ورحمة الله «*Мір вам і літасць Аллага*».

²¹¹ Словы کراما کاتبین یولمون ما تفعلون «*Высакародныя пісцы; яны ведаюць, што вы робіце*» ўзяты з Карана (сура 82, аяты 11–12). «*Высакародныя пісцы*» – гэта эпітэт двух анёлаў, якія, па ісламскіх уяўленнях, суправаджаюць кожнага чалавека, запісваючы ўсе яго ўчынкi. Менавіта яны названы ў наступным сказе «*плечнымі*» (г. зн. тымі, якія знаходзяцца за плячыма чалавека) анёламі».

4. nbūg blāgošlāwī cebe	4. Бог блаславіць цябе
5. wišej nebošā ²¹² ** tež 'u jįšlā	5. вышэй [за] нябёсы. Таксама ў іслам-
6. mškim šari'acā ²¹³ tāk 'ū	6. скім <i>шарыяце</i> ²¹⁴ так указ-
7. kǎzūje že šprāwedliwih	7. ваецца, што справядлівых
8. lūzej šūmene wišej	8. людзей сумленне вышэй
9. nebošā ** jedinego bogā	9. [за] нябёсы ²¹⁵ . Адзінага Бога
10. prošon neḥ pānbūg benze	10. прашу – няхай Пан Бог будзе
11. nād tobo 'opekūnām	11. над табой апекуном
12. تالکوت 'i rozonā mātqā	12. – <i>tawakkaltu</i> ²¹⁶ . І родная маці

[с. 2a]

1. tvojā milosciwī bože	1. твая: «Міласцівы Божа,
2. dāj memū zickū lepsā	2. дай майму дзіцяці лепшае
3. ščence 'od twego 'o	3. шчасце, чым у твайго баць-
4. jcā 'imān pšitobo ²¹⁷ **	4. кі. <i>Іман</i> ²¹⁸ пры табе».
5. možno te pismo	5. Можна гэты ліст
6. 'ūwāžāc do zroš	6. захоўваць да дарос-
7. liḥ lāt **	7. лых гадоў.
8. tmt	8. <i>Канец</i> .

[с. 2b]

1. dālismī 'ime ja'qūb	1. Мы далі імя Якуб.
2. 'ūrozilse tisonc	2. Ён нарадзіўся ў тысяча
3. zewenc šet dwāze	3. дзевяцьсот двац-
4. štim piršim roku	4. цаць першым годзе,
5. mesoncā 'ah ²¹⁹ 'awhūštā	5. месяцы жніўні.
6. po 'iṣlāmškū roku	6. Па-ісламску – у годзе

²¹² Адсутнасць прыназоўніка, верагодна, пад уплывам рускай мовы – параўн.: *выше небес*.

²¹³ Памылкова замест *šari'ac[e]*.

²¹⁴ Шарыят – ад араб. شريعة [šarī'a(tun)] «закон».

²¹⁵ Сэнс гэтага сказа не да канца зразумелы. Магчыма, што гэта цытата з нявызначанай крыніцы, названай *Шарыят*? Сказ пачынаецца з прыслоўя *tež* «таксама», што ўказвае на сувязь з папярэднім сказам, дзе гаворыцца пра бласлаўленне Божае. Такім чынам «сумленне справядлівых людзей» павінна неяк карэліраваць з «бласлаўненнем Божым», быць можа, з'яўляючыся яго прычынай або наступствам.

²¹⁶ Форма дзеяслова «я даверыўся», якая некалькі разоў сустракаецца ў Каране (сура 9, аят 129 і г. д.).

²¹⁷ Памылкова замест *pšitob[e]*.

²¹⁸ Араб. ایمان [ʾīmān] «вера».

²¹⁹ Па кантэксте тут павінны быць дзень месяца, але мы бачым там дзве літары *ah* – быць можа, няправільна пачатае і пакінутае незакрэсленым напісанне назвы месяца (гл. наступнае *awhusta*).

7. wowu mesoncā zi-l-ḥaǧǧa	7. «воў», месяца зу-ль-хадж ²²⁰
8. dwāzeṣtego čwārtego	8. дваццаць чацвёртым
9. dniā ‘o ġozine dwānāṣtej	9. дні, а дванаццатай гадзіне;
10. ‘o ġozine zuhri ‘abo ‘aṭārat ‘abo	10. у гадзіну Зугра ²²¹ , або Утарыд ²²² , або
11. qamar zen nezelaḥaḥi doḥri čāṣi	11. Кáмар ²²³ , у нядзелю. Добрыя часы
12. wšišṭke	12. ўсе» ²²⁴ .

Тэкст пачынаецца са слоў *Nowa pismo...* «Новы ліст...», што ўказвае на верагоднасць існавання і іншых лістоў, прынамсі ранейшых. Нягледзячы на словы «ліст ад Адамовіча Аляксандра...», ён напісаны не толькі ад імя бацькі сыну. У канцы ліста (на с. 2а) аўтар піша ад імя сваёй жонкі, гэта значыць, маці свайго сына Якуба.

Змест ліста даволі ясны – пажаданне здароўя, доўгіх гадоў жыцця і г. д. Складаней адказаць на пытанне пра мэту напісання гэтага ліста. Будучы напісаным арабскім пісьмом ды яшчэ і з цытатамі з Карана на сакральнай для мусульман арабскай мове, ці не мог ён выконваць ахоўную функцыю? На карысць таго, што гэты ліст выконваў ролю амулета (*граматкі*²²⁵), сведчыць і знешні выгляд дакумента. Відавочна, што ён складваўся ўдвая, бо на абодвух аркушах застаўся след ад згібання. Тэкст на апошняй старонцы (нататка пра дату нараджэння) моцна зацёрты, бо гэтая старонка была вонкавай, калі рукапіс у складзеным выглядзе захоўваўся, верагодна, у кішэні як грамадка. У такім разе завяршальную фразу – «*Можна гэты ліст захоўваць да дарослых гадоў*» трэба разглядаць як указанне на яго «тэрмін прыдатнасці», які не абмяжоўваецца гадамі дзяцінства, і як падкрэсліванне таго, што гэты ліст захоўвае сваю ахоўную сілу аж да перыяду сталасці.

Тэкст нататкі пра дату нараджэння Якуба Адамовіча добра адлюстроўвае каляндарныя ўяўленні беларускіх татараў у перыяд паміж Першай і Другой сусветнымі войнамі. Год у ёй указваецца па хрысціянскім летазлічэнні (1921), месяц як па хрысціянскім летазлічэнні (жнівень), так і па мусульманскім (зу-ль-хіджа), а дзень месяца толькі па мусульманскім (24-ы). Указваецца таксама дзень тыдня – нядзеля. У выніку атрымліваецца 27 жніўня 1921 г. па хрысціянскім (грыгарыянскім) летазлічэнні або 24 зу-ль-хіджа 1339 г. гіджры. Акрамя таго ў нататцы ўказваюцца гадзіна нараджэння (дванаццатая), магчымыя планетарныя гадзіны (Венера,

²²⁰ Араб. ذوالحج [dū-l-ḥaǧǧ] «зу-ль-хадж» – назва 12-га месяца ісламскага календара.

²²¹ Араб. زهرة [zuhra] «Венера».

²²² Араб. عطارد [‘uṭārid] «Меркурый».

²²³ Араб. قمر [qamar] «Месяц».

²²⁴ Верагодна, тры згаданыя вышэй планетарныя гадзіны.

²²⁵ *Грамадка* – скруткі або аркушы з тэкстамі малітваў, якія выконвалі ў культуры беларускіх татараў ролю амулетаў.

Меркурый або Месяц) і літарнае пазначэнне года згодна з прынятым да нядаўняга часу сярод татараў Беларусі, Літвы і Польшчы васьмігадовым календарным цыклам, кожны год якога пазначаўся асобнай літарай арабскага алфавіта, у дадзеным выпадку літарай *э*, якая па-арабску называецца «*эа*», а па-беларускататарску – «*во*».

Такім чынам, ліст не мог быць напісаны раней за 1921 г. – год нараджэння Якуба Адамовіча. А калі ўспомніць пажаданне, што «*можна гэты ліст захоўваць да дарослых гадоў*», то варта выказаць меркаванне, што ён быў напісаны ў 1920-я або ў першай палове 1930-х гадоў, калі Якуб Адамовіч яшчэ не дасягнуў дарослага ўзросту.

Рукапіс Х. Ліст імама г. Мядзела Аляксандра (Алі) Адамовіча да намесніка муфтыя ІІ Рэчы Паспалітай Якуба Рамановіча

Ліст напісаны на адным баку аркуша памерам 330 × 210 мм. Тэкст налічвае 34 радкі. Папера аркуша мае вадзяны знак у выглядзе слана і літар *MIRKÓW*²²⁶. У перадапошнім радку імя і прозвішча (подпіс) імама г. Мядзела Аляксандра Адамовіча. У ніжнім левым вуглу побач з подпісам адбітак штампа – *Urządnik stanu cywilnego*²²⁷ *Imam*. Ліст звернуты да Якуба Рамановіча (1878–1964), намесніка муфтыя міжваеннай Польшчы ў перыяд з 1925 па 1936 г.²²⁸ Відавочна, што ліст не трапіў да свайго адрасата, бо быў знойдзены намі ў кнігазборы Якуба Адамовіча, сына яго патэнцыйнага адправіцеля.

Ліст напісаны арабскім пісьмом без характэрных для пазнейшых рукапісаў А. Адамовіча арфаграфічных асаблівасцей. У лісце выкарыстаны цытаты з Карана на арабскай мове, якія, за выключэннем аднаго аята (X 4), суправаджаюцца перакладам. Пачатак 20-й суры цытуецца на арабскай мове і ў перакладзе на расійскую Г. Саблукова разам з яго заўвагай аб назве суры (X 15–21), а аяты 93:10–11 і 24:26 прыводзяцца на арабскай мове і ў перакладзе на польскую мову, зробленым імамам Мінска Ур'яшам ібн Ісмаілам у другой палове XVII ст. (X 26–32)²²⁹.

Датаваць ліст можна перыядам ад 1925 па 1936 г., калі Я. Рамановіч займаў пасаду намесніка муфтыя.

²²⁶ Назва населенага пункта ў Польшчы, дзе была заснавана папяровая фабрыка. Гл. апісанне паперы ў рукапісе IV.

²²⁷ Гэта значыць чыноўнік, які фіксуе нараджэнні, шлюбы, смерць грамадзян.

²²⁸ URL: <https://quizlet.com/pl/734840061/jakub-romanowicz-1878-1964-flash-cards/> (дата звароту: 09.11.2023).

²²⁹ Цытаты з перакладу Ур'яша ібн Ісмаіла параўноўваюцца намі ў заўвагах з тэкстам найстарэйшага спіса гэтага перакладу, так званым Мінскім тафсірам 1686 г., які захоўваецца ў Цэнтральнай навуковай бібліятэцы НАН Беларусі. Апісанне рукапісу 1686 г. гл. у: Рукапісы татараў Беларусі канца XVII – пачатку XX стагоддзя з дзяржаўных кнігазбораў краіны: каталог. – С. 24–27.

Транслітарацыя	Пераклад
<p>1. do pānā zāštempcā mūfījēgo rāmānowīcā 2. winšuje swentim ramāzānām 'i bājramom 'abī rānbūg 3. wiłtowālsā²³⁰ 'i zāroķ dočekāc swentēgo ramāzānā meso 4. ncā psā dlūgēgo žiccā ʿalim zāšcīf²³¹ prosic 5. 'i žičon dlūgēgo žiccā mām zāšcīf²³¹ prosic 6. wāšēgo ščensliwego žiccā 'o pomoci hocež jā 7. nemām prāwā 'ale žmūšonī 'odtwožic šwūj jenzīķ 8. 'i šwe nesnoī 'ale neħ 'allāh mne dopomože 'i wāšej 9. milosci ješīām žmūšonī nāromnene 'učinic 'i pro 10. šon wibačic neħ 'allāh nāřhne dūhām pānā 11. rāmānowīcā 'i 'ořtwoži nūtri šwe jākož rānbūg 12. dārūjenci wšīřķim lūzām jākoš řeřes jeř 13. posniķowī mesonc ramāzān řo jā čīřlām bī swenti</p>	<p>Пераклад</p> <p>1. Да Пана намесніка муфтыя, Рамановіча. 2. Віншую са святым Рамазанам і Байрамам, абы Пан Бог 3. злігваўся і загадаў дачакацца святога Рамазана-меся- 4. ца. <i>As-salāmi 'aleykum zīnatu-l-ħayāti-l-dunyā</i>²³². Вітаю 5. і зычу доўгага жыцця. Маю гонар прасіць 6. <i>Washağa ičhasliwaga жыцця</i>²³³ пра дапамогу. Хоць я 7. не маю права, але вымушаны адкрыць свой язык 8. і свае няцоты. Але няхай Аллаг мне дапаможа і Вашай 9. міласці. Я вымушаны зрабіць павучанне і пра- 10. шу выбачыць. Няхай Аллаг натхніць духам пана 11. Рамановіча і (ён)²³⁴ адкрые нутро сваё. Так як Пан Бог, 12. даруе ўсім людзям, так як зараз 13. месяца посту, рамазан, то я чытаў бы святы</p>

²³⁰ Памылкова замест [z]litowālsā?

²³¹ Або *zāšcēt*; літара ʿ (č) мае два знакі для галосных – *кясру* (i) і *фатху* (e).

²³² Пераклад – «*Mr wam, uřrygoжанне зямнога жыцця*» (пераклад М. У. Тарэлкі). Словы *الحبة النبى زينة* «*урыгожанне зямнога жыцця*», якія выступаюць тут у функцыі своеасаблівага звароту (*эпітэту*) да адрасата, узяты з Карана (аяг 18:28 або 18:46).

²³³ Зварот да адрасата!? Ці не з'яўляецца гэта перакладам (асэнсаваннем) арабскага выразу *زينة الحبة النبى* «*урыгожанне зямнога жыцця*»? Гл. папярэднюю заўвагу.

²³⁴ Верагодна, Я. Рамановіч.

14. ƙorān 'i ²³⁵ 'i kilko jāsənəw w ƙorāne ješt roẓāl dwāze	14. Каран і некалькі Ясінаў ²³⁷ . У Каране ёсць раздзел двацца-
15. štī طه ما الزلنا عليك القرآن لتشفى	15. ты: « <i>Taha tā 'anzalnā 'alayka 'al-qur'ān litāšqā</i> » ²³⁸ . Первое.
16. twerdo hlāhol 'arābškjā būkwī šošetšt wūjušcija	16. Твердо, глагол. Арабскія буквы, соотвествуючыя
17. šlowānškim nāziwājūtšā th 'eṭimi dwūmā šlowāmī	17. словянскім, называюцца та, га; этыми двума сло-
18. muḥammadāne 'i nāziwājūt 'eṭū hlāwū ** mī nišpošlāli tiebe	18. мохаммедане і называюць эту главу. Мы ниспосла-
19. 'eṭoṭ ƙorān nedlā toho čtobi tī bedštəwōwāl	19. гэты Коран не для таго, каб ты бедстваваў,
20. 'a tołko dlā toho čtobī 'on bīl w rāzūmlennijem	20. а толькі для таго, каб ты быў вразумленнем
21. dlā teh ƙoṭorije bohobojāzliwī ** 'i th	21. для тых, якія богабоязлівы. І Та-га
22. sūrej čitāw bī bo bāzō 'obšerne ²³⁶ 'opišuje	22. суру чытаў бы, бо вельмі шырока апісвае.
23. w ēwārtāk 'albo w ponāk tšebā čitāc 'i qādāh	23. У чапвер або ў пятніцу трэба чытаць і Кадах
24. du'ā'i prārocki du'ālari bā[r]zo potomcni polecālām bī	24. дуа ²³⁹ , прароцкія дуалеры вельмі дапаможныя. Я б парэкамендаваў
25. wāše 'ime 'i wāših roz[i]cow ** w ƙorāne tāk piše	25. Вашае імя і Ваішых байкоў ²⁴⁰ . У Каране так пішацца:
26. فاما السائل فلا تهر	26. <i>fā'attā 'as-sā'ila fa-lā tanhar</i> «і кожнага, хто просіць,

²³⁵ Літары 'i ƙ гэта, відавочна, злуччкі «і» і памылкова напісаная першая літара наступнага слова, 'i ƙ замест 'i k(ilkə).

²³⁶ У рукапісе памылкова напісана 'obšerne.

²³⁷ Ясін — назва 36-й суры Карана. Выраз «чытаў бы... некалькі Ясінаў» тут трэба разумець як «чытаў бы... Ясін некалькі разоў».

²³⁸ Першы аят 20-й суры Карана. Далей прыводзіцца заўвага Г. Саблукова з тлумачэннем да назвы гэтай суры (*Taha*) і пераклад аятаў 1–2. Слова *perwoe* (радок 15), відавочна, азначае *первое примечание* «першая заўвага».

²³⁹ قدح دعاء «Вялікі келіх». Малітва на арабскай мове. Часта сустракаецца ў хамаілах. Гл., напр.: Тафіры, кітабы і хамаілы з прыватных кнігазбораў Беларусі: каталог. — С. 168.

²⁴⁰ Сэнс незразумелы. Што азначае рэкамендаваць імя? Быць можа, гаворка ідзе пра традыцыйно чытаць Каран або яго асобныя суры ад чыйгосыці імя.

Ліст пачынаецца з віншавання адрасата з надыходам месяца рамазан і свята Рамазан-байрам. Аднак адказаць на пытанне, якая менавіта мэта гэтага ліста, няпроста, бо ён фактычна вырваны з кантэксту свайго часу.

Ключавым, на наш погляд, словам з’яўляецца двойчы ўжыты ў лісце назоўнік **nāromnene** (радкі 9 і 34). Калі судзіць па кантэксце, ён ўжыты не ў значэнні ‘напамін’, як можна было б падумаць пад уплывам сугучнасці, а ў іншым значэнні, якое прапануецца слоўнікам польскай мовы – *pismo zawierające krytyczne uwagi lub ostrzeżenie nakazujące spełnienie jakiegoś obowiązku* «ліст, які змяшчае крытычныя заўвагі або папярэджанне, якое наказвае выканаць нейкі абавязак»²⁴⁴. Гэтае слова, на нашу думку, магло б быць назвай гэтага ліста або прынамсі пазначэннем яго жанравай прыналежнасці. Рускае слова «*вразумление*», ужытае ў цытаце з перакладу Г. Саблукова, відавочна, з’яўляецца дакладным адпаведнікам польскага **nāromnene** ў лісце А. Адамовіча. Трэба думаць, што таму гэта цытата і была ўключана ім у тэкст.

Але хоць ліст і адрасаваны Я. Рамановічу, імам Мядзела, Я. Адамовіч, зусім не збіраецца крытыкаваць намесніка муфтыя. Наадварот, ён просіць яго ў радках 5–6 пра дапамогу – дапамогу ў распаўсюджванні дадзенага «*вразумления*». Пра гэта і ідзе гаворка ў апошнім радку, напісаным як *post scriptum* – «Прашу зрабіць павучанне хоць бы каму» (радок 34).

Як вынікае з ліста, павучанне А. Адамовіча заключаецца ў прапанове чытаць у месяц рамазан Каран і асабліва суру Ясін (гл. радкі 13–14), а таксама 20-ю суру Тага і малітву (дуа) Кадах (гл. радкі 21–24). Сура Ясін заўсёды карысталася сярод вернікаў асаблівай папулярнасцю, з чаго яе называлі «сэрцам Карана». Таму яе згадка не выклікае здзіўлення. Але не зусім ясна, чаму А. Адамовіч прапануе чытаць у час рамазана суру 20, ды яшчэ з заўвагай «вельмі шырока апісвае» (радок 22). Месяц рамазан згадваецца ў Каране толькі адзін раз у 2-й суры. Дваццатая ж сура амаль цалкам прысвечана гісторыі прарока Мусы (Майсея). Але, відавочна, гэтым яна і прыцягнула ўвагу А. Адамовіча. Больш за тое, падаецца, што толькі з яе дапамогай можна зразумець некаторыя выразы ў яго лісце.

У 7-м радку А. Адамовіч піша, што ён «вымушаны адкрыць язык». А ў 20-й суры ёсць звернутыя да Бога словы Мусы (Майсея), якія ў перакладзе Г. Саблукова гучаць як «*Разреши от уз язык мой, Чтобы понимали слово мое*» (аяты 28–29). Калі прыняць, што А. Адамовіч быў пад уплывам тэксту гэтай суры і яе вобразаў, то словы «вымушаны адкрыць язык» трэба разумець як «вымушаны (пераадолець перашкоды і) пачаць гаварыць».

²⁴⁴ Słownik języka polskiego PWN [Электронны рэсурс]. – URL: <https://sjp.pwn.pl/slowniki/napomnie%C4%87.html> (дата звароту: 15.11.2023).

Таксама выраз «адкрыць нутро» ў 11-м радку можна параўнаць са словамі Майсея ў аятах 20:26–27, што ў перакладзе Г. Саблукова, якім карыстаўся А. Адамовіч, гучаць наступым чынам: «*Господи! открой мне грудь мою. Облегчи мне дело мое*». Такім чынам, загадкавая працэдура па адкрыванні грудзей, аб якой Муса просіць Бога, павінна аблегчыць яму яго справу, гэта значыць яго прароцкую і/або прапаведніцкаю місію, што таксама актуальна і для намесніка муфтыя, і для імама.

Ліст заканчваецца трыма цытатамі з Карана, якія служаць абгрунтаваннем ініцыятывы Я. Адамовіча: «*і кожнага, хто просіць, ні з чым не адпраўляй...*» (радкі 27–28) як намёк да Я. Рамановіча не адмаўляць у просьбе; «*І (калі) што маеш з навукі, людзей вучы*» (радкі 28–29), як доказ таго, што сваімі ведамі трэба дзяліцца, і «*Чыстыя словы для чыстых людзей; чыстыя людзі для чыстых слоў*» (радкі 30–32) як доказ чысціні яго намераў.

Рукапіс XI. Тастамент Аляксандра (Алі) Адамовіча, імама г. Мядзела

Дакумент складаецца з двух аркушаў (памерам 300 × 215 мм), якія ўтвараюць адзін разварот. На краях абодвух аркушаў надрукавана «...SP.WYTW.-HANDL. WILNO. TROCKA 7». Старонкі раздзелены вертыкальнымі лініямі на калонкі рознай шырыні; ёсць круглыя адтуліны для падшыўкі. Відавочна, гэта бланкі часоў Другой Рэчы Паспалітай. Аркушы складзены ў чацвёрта. На вонкавым баку напісана кірыліцай: «Дестамент²⁴⁵ Аляксандры Адамовіча Милы²⁴⁶ Мядельского».

Тэкст тастамента займае адзін аркуш – па 27 і 28 радкоў на старонцы. Значную частку тэксту складаюць цытаты з Карана на арабскай мове з перакладам: некаторыя аяты цытуюцца з перакладам на расійскую мову паводле Г. Саблукова, некаторыя з перакладам на польскую мову паводле Я. Шынкевіча, некаторыя пераказваюцца. Адзін аят перакладзены на польскую з рускага перакладу Г. Саблукова (с. 1:22–25). Сам Каран пры спасылках названы «Запаведзямі» (с. 1:2) або «Запаведзямі Аллага» (с. 1:2, 13).

Ужыванне цытатаў з працы Я. Шынкевіча *Wersety z Koranu* дазваляе датаваць гэты дакумент перыядам пасля 1935 г. – году выхаду ў свет перакладу. У тэксце сустракаюцца характэрныя для А. Адамовіча арфаграфічныя асаблівасці: 1) пазначэнне пачатковага [e] знакам *гамза*: 'ewī «Эвы» (с. 2:12), 'eŕī «гэтыя» (с. 1:26); 2) спецыфічнае выкарыстанне літары *ŷ* (i): būdūit «будуць» (с. 1:27), ne'ūznājūit «не зазнаюць» (с. 2:1), būdeit «будзе» (с. 2:3), poidniāŕā «падняты» (с. 2:23), poid «пад» (с. 2:24).

²⁴⁵ Так у дакуменце.

²⁴⁶ Відавочна, А. Адамовіч напісаў замест кірылічнай літары у лацінскую (польскую) *и*.

Старонка 1. Транслітарацыя

1. sūrata 'az-zamra²⁴⁷ grūpā lūzi weršet 14 * * * قل اني امرت ان اعبد الله * *
2. w zāpowežāḥ * * * مخلصا له الدين وامرت لأن اكون اول المسلمين
3. powežānā nām 'abīs mi bīlī peršimi muzulmānāmī 'allahu nājwiššim[u] w šer-
4. cū nāšim čin[i]libī²⁴⁸ 'allahu pšikāzi * * * w 'islāme * * * weršet 71
5. * * * وابتغ فيما اتاك الله الدار الآخرة ولا تنس نصيبك من الدنيا
6. * * * و أحسن كما أحسن الله * * * ṣṭārāj sen zāšlūžic * * * co dāl 'allah
7. nā žicce pšešle * * * nezāpomināj 'o šwojim 'ūzāle w žiccū țereznejšim
8. * * * čin dobre * * * jāḡ bīl dobrečinnī w štošūnķū do cebe 'allah * * * و
9. * * * نتجاوز عن سيئاتهم في اصحاب الجنة * * * dārūj mne zli[j]e²⁴⁹ 'učinki
10. 'ūprowāž do rāju * * * محمد مصطفى دون صلوات اللهم صلى * * * پیغمبر محمد
11. * * * سيدنا ونبينا محمد وعلى ال محمد * * * صلى الله رسول الله
12. * * * عليه وسلم * * * لا اله الا الله محمد رسول الله * * * rozžel țreci 'ali
13. 'imrāne zāpoweži 'allaha weršet 139 * * * وما كان لنفس ان تموت * * * و ما كان
14. * * * الا باذن الله كتابا موجلا ومن يرد ثواب الدنيا نوته منها
15. * * * nīḡṭ ne 'ū * * * ومن يرد ثواب الآخرة نوته منها وسنجزي الشاكرين
16. merā jāḡ ṭilḡo zā pożwolenem 'allaha * * * zḡodne ze ks[enḡo] 'o ['ū]šṭālo-nim²⁵⁰
17. čāse * * * ḡṭo prāḡne nāḡrodī nā heṭim swece dāmī mū * * * 'a ḡṭo prāḡni
18. nā ṭāmtim swece tež dāmī mū * * * zā pefnoscon wīnoḡrozemī wzen
19. čniḡ * * * sūrata 'an-nāsi²⁵¹ weršet 88²⁵² * * * اينما تكونوا يدرككم الموت ولو كنتم * * * و لو كنتم
20. * * * hdie nī būdietie wī smert postihnie[t]²⁵³ wāš ḡotie
21. bī wī bīli nā wīšokiḡ bāšniāḡ * * * sūrata 'ankabūti pā'ūḡ weršet 4
22. * * * ḡṭo * * * من كان يرجوا لقاء الله فان اجل الله لات وهو السميع العليم
23. ḡce špodḡāc 'allaha dlā ṭeḡo nāšṭompī čāš nāznāčoni 'allaham
24. 'on šlīšonci zṇājonci * * * 'idā waqa'ati-l-wāqi'a weršet 10 'anhelī...
25. * * * i štojāšćije nā peredī ḡṭo 'onī što * * * والسابقون السابقون
26. jāšćije nā peredī * * * 'anhelī * * * اولئك المقربون * * * 'eṭī pri
27. blīženni ḡbohū * * * * * في جنات النعيم * * * 'onī būdūit w rājškiḡ

²⁴⁷ Скажоная назва 39-й суры (павінна быць 'az-zumar).

²⁴⁸ У рукапісе **činlibī**.

²⁴⁹ У рукапісе памылкова **zline**.

²⁵⁰ У рукапісе **ksong 'oštalonim**.

²⁵¹ Скажоная назва 4-й суры (павінна быць 'an-nisā').

²⁵² Памылкова замест «80».

²⁵³ У рукапісе **postihniem**.

Старонка 1. Пераклад

1. Сура аз-Зумар «Група людзей»²⁵⁴, верш 14: *qul 'innī 'umirtu 'an 'a'buda-llaha*
2. *muḥliṣan lahu-d-dīna wa-'umirtu li'an 'akūna 'awwala-l-muslimīna*. У «Запаведзях»
3. сказана нам, каб мы былі першымі мусульманамі Аллагу найвышэйшаму ў сэр-
4. цы нашым; выконв[а]лі б Аллага загады²⁵⁵. (У ісламе)²⁵⁶. Верш 71:
5. *wa-'ibtaġi fīmā 'ātāka-llahu-d-dāra-l-'āḥirata wa-lā tansa naṣībaka min 'ad-dunyā*
6. *wa 'aḥsin kamā 'aḥsana-llahu ['ilayka]* «Старайся заслужыць (тое), ** што даў Аллаг
7. на жыццё прышлае. Не забывай пра свой удзел у жыцці цяперашнім.
8. ** Чыні дабро, як быў дабрачынны ў стасунку да цябе Аллаг»²⁵⁷. ** *wa-*
9. *nataġāwazu 'an sayyi'ātihim fī 'aṣḥābi-l-ġannati* «Даруй мне зल्या ўчынкi.
10. Прывядзі да раю»²⁵⁸. *peyġamber muḥammad muṣṭafā dūn ṣalawāt 'alla-*
11. *humma ṣallā*
11. *'alā sayyidinā wa-nabiyyinā muḥammadin wa 'alā 'ālin muḥammadin* **
12. *ṣallā-llahu rasūlu-llahi*
12. *'alayhi wa-sallam* ** *lā 'ilaha 'illā-llahi muḥammad rasūlu-llahi*²⁵⁹. Трэці раздзел «Алі
13. Імран»²⁶⁰, «Запаведзі Аллага», верш 139: *wa lā kāna linafsin 'an tamūtu*
14. *'illā bi'iqni-llahi kitāban mu'aġġalan wa man yurid tawāba-d-dunyā nu'tihi minhā*
15. *wa-man yurid tawāba-l-'āḥirati nu'tihi minhā wa-sanaġzī-š-šākirīna* «Ніхто не па-
16. мірае, як толькі за пазваленнем Аллага; згодна з кніг[ай; у вы]значаны
17. час. Хто прагне ўзнагароды на гэтым свеце, дадзім яму. ** А хто прагне

²⁵⁴ Назва 39-й суры і пераклад (аўтарскі?) назвы. У Ур'яша б. Ісмаіла яна названа 'о **pūlqāḥ** (тафсір Х. Юзэфовіча); у так званым Каране Бучацкага 1858 г. – «Pólki»; у К. Нікалаева і Г. Саблукова – «Толпы».

²⁵⁵ Цытата з Карана на арабскай мове – аят 39:14 (11) – і яе пераказ.

²⁵⁶ Тэматычная заўвага? Параўн.: «анёлы» (с. 1:24, 26).

²⁵⁷ Аят 28:71(77). Параўн.: «Staraj się zasłużyć dzięki temu, co ci dał Bóg, na życie przyszłe, lecz nie zapominaj o swoim udziale w życiu teraźniejszym. Суñ добро, як быў добродзейны ў стосунку да тебе Bóg» у: Werset y z Koranu (آيات من القرآن العظيم). Nakładem Muftiatu na R. P. 1935 R. – 1354 H. – S. 151.

²⁵⁸ Цытата з Карана на арабскай мове – аят 46:15(16) – і яе пераказ.

²⁵⁹ Тэкст на турэцкай і арабскай мовах без перакладу. Наш пераклад: «Ад (пра?) прарока Мухамада-Мустафы салават: Божа, блаславі спадара нашага і прарока нашага, Мухамада, і сям'ю Мухамада, блаславенне Божае (пасланнік Аллага) яму і мір. Няма Бога акрамя Бога, Мухамад – пасланнік Бога». Няўдала інтэрпаляваная фраза *rasūlu-llahi* «пасланнік Аллага» разрывае тэкст.

²⁶⁰ Назва 3-й суры.

18. на тым свеце – таксама дадзім яму. Напэўна ўзнагародзім удзяч-
 19. ных»²⁶¹. Сура «Ан-Ніса», верш [80]: *'aynamā takūnū' yudrikkumu-l-mawtu wa-law kuntum*
 20. *fī burūğin muşayyadatin* «Дзе не будзеце вы, смерць дасягне вас, хоць
 21. бы вы былі на высокіх башнях»²⁶². Сура *Анкабут* «Павук», верш 4:
 22. *man kāna yarğū' liqā'a-llahi fa'innā 'ağala-llahi la'ātin wa-huwa-s-samī'u-
 l-'alīmu* «Хто
 23. хоча спаткаць Аллага, для таго наступіць час, прызначаны Аллагам.
 24. Ён чуе, ведае»²⁶³. «Іза вакааты-ль-вакыя»²⁶⁴, верш 10. (Анёлы)²⁶⁵
 25. *wa-s-sābiqūna-s-sābiqūna* «І тыя, хто стаяць наперадзе, хто яны, тыя,
 хто ста-
 26. яць наперадзе?» (Анёлы)²⁶⁶. *'ulā'ika-l-muqarrabūna* «Гэтыя, – на-
 27. бліжаныя да Бога». *fī ġannāti-n-na'īmi* «Яны будуць у райскіх

Старонка 2. Транслітарацыя

1. *şādāḥ* * * * *ولا خوف عليهم ولا هم يحزنون* * * * *ne'ūznājūit niştrāhū nipičālī* * * *
2. *sūrata 'al-'insāna* *هل أتى makka weršet 15* * * * *عينا فيها تسمى سلسبيلًا* * * *
3. *pic tieķūcej wodī* * * * *'allah būdeit po*
4. *jīt čišītim pītjem jā 'alekşādrā 'adāmowič bīwši 'imām şorāk*
5. *čeṭire hodā* * * * *aşṭāwlāju waşijjat prārocki 'a prīkāz božī* * * * *ḥācū prā*
6. *sic prāščenjā heṭim sweṭām jāşnim prāščāccā* * * * *nā ṭoj swiet şobirāccā*
7. *şūdā božeho şpāzewāccā* * * * *nā ġūrī 'āraşāt dolīne* * * * *şām pānbūğ*
8. *dāzonşe wīzic* * * * *kāho pāmilūjic 'a kāho pāhānbic* * * * *pānbūğ poweže* * * *
9. *do lūzi* * * * *سلام قولا من رب الرحيم* * * * *pozdrowene wām lūzi miloserze*
10. *'allaha* * * * *prāroki 'i mūč[e]nniki bendo wāžic hreḥi 'i hārčicnoje zerno pā*
11. *žūc nā weşi* * * * *ķriwdī niķomu nebūz[e]*²⁶⁷ * * * *'a pānbūğ zātwerze jā 'alej 'adāmo*
12. *wič şin 'adāmow 'a māṭki 'ewī* * * * *jā wām 'ūsīm prāščāju žene merjeme 'i şinū*
ķūbu
13. *'i ḥasanū 'i docce 'ewe* * * * *heṭim sweṭām 'i ṭim sweṭām* * * * *'i wī mne 'ūse prā*
14. *ščājce* * * * *'i prāsice prāščenjā 'ū bohā neḥ nāş pānnūğ powelbe* * * *

²⁶¹ Аят 3:139(145). Параўн.: «Nikt nie umiera, jak tylko za pozwoleniem Ałaha, zgodnie z księgą o ustalonym kresie. Kto pragnie nagrody na tym świecie – damy mu, a kto na tamtym – też damy. Z pewnością wynagrodzimy wdzięcznych» y: Wersety z Koranu (آيات من القرآن العظيم). Nakładem Muftiatu na R. P. 1935 R. – 1354 H. – S. 39.

²⁶² Аят 4:80(78) і пераклад Г. Саблукова: «Где ни будете Вы, смерть постигнет вас, хотя бы вы были на высоких башнях».

²⁶³ Аят 29:4(5) і яго пераклад на польскую мову з перакладу Г. Саблукова: «Кто чае спреты Богa, для того наступит срок, назначенный Богом: Он – слышащий, знающий».

²⁶⁴ Назва 56-й суры па першых словах.

²⁶⁵ Тэматычная заўвага. Параўн.: «Анёлы» (с. 1: 26) і «У ісламе» (с. 1: 4).

²⁶⁶ Гл. папярэднюю заўвагу.

²⁶⁷ У рукапісе **nebūz**.

15. wāṣ nā heṭim swece ❄ 'a mine nā ṭim swece ❄ ṣinom hārod dwūm būdūjce ḥāṭi
16. 'i žiwīce ṣboh[ām]²⁶⁸ ❄ zliḥ ṣlow ninārūšājce šajṭān pri zliḥ ṣlāwāḥ ❄
17. 'a māṭke neḥāj ḥāṭū ṣṭāwic ṣābe 'i siroti pri mācce ❄ 'a jewe zemlā 'ū bājā
18. rāḥ dwā 'aḳṭāri 'iščecwercū ❄ niḥāj māṭke wlāzeje ❄ jā 'aleḳšāndrā
19. 'ademowič 'ūsij ṣwājijḥ ḳrewniḥ prāšū prāščājce mne heṭim 'i ṭim
20. sweṭom ❄ 'i jā wām prāščāju ❄ jā 'imām pārāfiji māzo 'lṣḳāj
21. prāšū 'ūseho ḡama'ātu prāščājce mājo 'ime 'īmāmowā ❄ bo nā ṣū
22. dnī zen ḳāždi ḡama'āt būze 'isci 'iṣwājim 'imāmām nā ḡūrā
23. 'arāšāt dālīne ḡze poidniātā znāmen belā muḥammad būze
24. wziwāc poid ḥorongā bālā ❄ ṣwoj 'ummet ❄ 'a riḳwān
25. rājše brāmī benze 'odmiḳāc ❄ 'a pānbūḡ roṣṣigne ṣprāwī
26. 'i dāzonse wīzec nā ḡūri 'arafāt dolīne 'i w rāju ❄ prāšū
27. 'ū[se]ho²⁶⁹ ḡama'ātu wṣpomināc 'imāmā dāc ṣadaḡi ḥoc pū'ljābki ḳorān
28. swiedkem ❄ tammat tamām

Старонка 2. Пераклад

1. садах»²⁷⁰. *lā ḥawfa 'alayhim wa-lā hum ya'zanūna* «Не зазнаюць яны ні страху, ні смутку»²⁷¹
2. Сура «Аль-Інсан, *hal 'atā...*»²⁷², Мекка, верш 15: *'aynan fihā tusammā salsabīlan*
3. *wa-saqāhum rabbuhum šarāban ṭahūran* «Піць цякучай вады; Аллаг будзе па-
4. іць чыстым піццём»²⁷³. Я, Аляксандар Адамовіч, які быў імамам сорак
5. чатыры гады. Пакідаю *васыет*²⁷⁴ прароцкі і загад Божы. Хачу пра-
6. сіць прабачэння. (З) гэтым светам ясным развітацца, на той свет збірацца,
7. суда Богага спадзявацца на гары Арасат, даліне»²⁷⁵. Сам Пан Бог
8. з'явіцца; каго памілуе, а каго зганьбіць. Пан Бог паведае
9. людзям: *salāmun qawlan min rabbīn raḥīmīn* «Прывітанне вам, людзі, мі-
- ласэрнасць

²⁶⁸ У рукапісе **ṣboh**.

²⁶⁹ У рукапісе **'ūšho**.

²⁷⁰ Аяты 56:10–12 і пераклад Г. Саблукова: «10. и стоящие на переди (кто они, стоящие на переди?) 11. Эти, – приближенные к Богу. 12. Они будут в садах сладости».

²⁷¹ Выраз сустракаецца ў Каране некалькі разоў. Параўн., напр.: Г. Саблуков 10.63(62): «... не будет ни страха, ни печали».

²⁷² Назва і першыя словы суры 76.

²⁷³ Аяты 76:18, 21 па-арабску і іх пераказ; параўн. пераклад Г. Саблукова: «76:17 Поить их там будут... 76:18 из источника, называемого *сельсебиль*», «76:21 ...и Господь их будет поить их чистым питьем». Нумар аята «15» памылкова замест «18»?

²⁷⁴ Араб. *وصية* [waṣīja(tun)] «запавет».

²⁷⁵ Назва месца, дзе ў Судны дзень людзі збяруцца на допыт пасля ўваскрашэння. – URL: <https://islamansiklopedisi.org.tr/arasat> (дата звароту: 07.03.2024).

10. Аллага»²⁷⁶. Прарокі і пакутнікі будуць важыць грахі, і гарчычнае зерне па-
 11. кінь²⁷⁷ на шалі! Крыўды нікому не будз[е], а Пан Бог зацвердзіць.
 Я, Алей Адамо-
 12. віч, сын Адамаў і маці Эвы. Я вам усім дарую, жонцы Мар'еме, і сыну
 Кубу,
 13. і Хасану, і дачцы Эве. Гэтым светам і тым светам²⁷⁸. І вы мне ўсе да-
 14. руйце. * І прасіце прабачэння ў Бога. Няхай нас Пан Бог пахваліць.
 15. Вас на гэтым свеце, а мяне на тым свеце. Сынам агарод (двум). Будуйце
 хаты
 16. і жывіце з Бог[ам]. Злых слоў не кранайце – шайтан пры злых словах.
 17. А маці няхай хату ставіць²⁷⁹ сабе, і сіроты пры маці. А Еве зямля ў Бая-
 18. рах, два гектары з чвэрцю. Няхай маці валодае. Я, Аляксандар
 19. Адамовіч, [ва] усіх сваіх крэўных прашу прабачэння мне гэтым і тым
 20. светам²⁸⁰. І я вам дарую. Я, імам парафіі Мядзельскай,
 21. прашу ўвесь *джамаат*²⁸¹, даруйце маё імя *імамава*²⁸². Бо на Суд-
 22. ны дзень кожны *джамаат* будзе ісці са сваім імамам на гару
 23. Арасат, даліну, дзе падняты сцяг белы. Мухамад будзе
 24. заклікаць пад белую харугву свой *уммет*²⁸³. А Рызван
 25. райскія брамы будзе адмыкаць. А Пан Бог вырашыць справы
 26. і з'явіцца на гары Арафат²⁸⁴, даліне, і ў раі. Прашу
 27. ўвесь *джамаат* успамінаць імама, даць *садагі*²⁸⁵, хоць паўяблыка. Каран
 28. сведкам. *Скончылася. Канец*²⁸⁶.

²⁷⁶ Цытата з Карана на арабскай мове – аят 36:58 – і яе пераказ.

²⁷⁷ *pāžūc* «пакінь» – замест *pāžūc[on]* «пакінуць»?

²⁷⁸ Сэнс выразу «дарую... гэтым светам і тым светам» незразумелы. Чаму і ў якім значэнні ўжыты творны склон? У значэнні месца або часу, гэта значыць «на гэтым свеце і на тым свеце» або «ў часе знаходжання на гэтым свеце і на тым свеце»? (Гл.: Карский Е. Ф. Белорусы. Язык белорусского народа. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1956. – Вып. 2–3. – С. 416). Параўн.: радкі 19–20.

²⁷⁹ У значэнні «пакіне»? Ужыванне дзеяслова *ставіць* у значэнні 'пакідаць' (оставлять) зафіксавана ў рускіх архангельскіх гаворках (Словарь русских народных говоров. – СПб.: Наука, 2007. – Выпуск сорок первый. – С. 22).

²⁸⁰ Гл. папярэдняю заўвагу.

²⁸¹ Араб. *جماعة* [ǧamā'a(tun)] «аб'яднанне, грамада, група».

²⁸² «Імя імамава», відаць, абазначае «званне, пасаду імама». А. Адамовіч, верагодна, просіць прабачэння за магчымыя недахопы ў выкананні ім абавязкаў імама.

²⁸³ Араб. *امة* ['umma(tun)] «народ, рэлігійная супольнасць».

²⁸⁴ Параўн. радкі 7 і 23, дзе гаворыцца пра гару і даліну Арасат. Відавочна, А. Адамовіч атаясамліваў гэтую назву з назвай гары Арафат і аднайменнай даліны, якія знаходзяцца побач з Меккай.

²⁸⁵ Араб. *صدقة* [sadaqa(tun)] «міласціна».

²⁸⁶ Арабскія дзеяслоў *تمت* [tammāt] «скончылася» і назоўнік *تمام* [tamām] «канец». Традыцыйная формула заканчэння тэксту ва ўсходніх (мусульманскіх) рукапісах.

Мова тастамента не пазбаўлена некаторых упрыгожанняў. Тэкст змяшчае рыфмаваны фрагмент: «Хачу прасіць прабачэння. (З) гэтым светам ясным развітацца, на той свет збірацца, суда Богага спадзявацца» (с. 2:5–7). Дзеяслоў *dać się* двойчы ўжыты ў функцыі *pluralis majestatis* (с. 2:8, 26).

У дакуменце адлюстраваны некаторыя рэлігійныя ўяўленні беларускіх татараў канца XIX – першай паловы XX ст. У ім, напрыклад, гаворыцца, што Суд Божы адбудзецца на гары і/або ў даліне Арасат (с. 2:7, 23), якую А. Адамовіч, відавочна, атаясамлівае з гарой і аднайменнай далінай Арафат побач з Меккай (с. 2:26). У Судны дзень Прарок Мухамад будзе пад белым сцягам (с. 2:24), кожны *джамаат* будзе ісці на Суд са сваім імамам (с. 2:22), анёл Рызван адкрые райскія вароты (с. 2:24), а сам Бог зробіцца бачным на гары і ў даліне Арафат і ў раі (с. 2:7–8 і 2:25–26). Грахі будуць узважваць прарокі і пакутнікі, улічваючы пры гэтым нават вагу гарчычнага зерня (с. 2:10)²⁸⁷.

Дадатак 2

ФРАГМЕНТЫ РУКАПІСАЎ НЕВЯДОМЫХ КАПІСТАЎ

У дадатку апісваюцца пяць рукапісных дакументаў (чатыры фрагменты хамаілаў і адна выпіска з хамаіла) са збору Якуба Адамовіча, напісаныя, у адрозненне ад рукапісаў I–XI, не яго бацькам, Аляксандрам (Алі) Адамовічам, а іншымі, невядомымі нам капіістамі. Можа быць за выключэннем запісаў у рукапісе XII (гл. далей).

Рукапіс XII. Фрагмент хамаіла (9 арк.)

Час перапіскі: не пазней 1346/1927–1928 гг. (гл. *Запісы*)

Змест:

1a – [Малітва-дуа аб заканчэнні чытання Карана (змяшчае назвы сур Карана); пачатак адсутнічае]; першыя словы: *ووعد مانع الماعون* (араб.)

2b – *bāb pererewāc dlā wzenčnosci boškej nijjet šādaqu pererewāc* (цюрк.)

2b – *bāb zā muḥammadā proroḳā šadaqu pererewāc* (цюрк.)

3a – *bāb šada[qu] pererewāc to nijjet 'ūčini* (цюрк.)

4a – *bāb šadaqu beručī rej* (араб.)

4a – *bāb šadaqu dājuči rej* (араб.)

4b – *bāb to 'odpowec w moǰile piṭālñiḳūm* (цюрк.)

²⁸⁷ Згадка гарчычнага зерня, вядомага таксама па Евангеллі ад Мацвея (13:31), узята з Карана (21:47, 31:16).

4b – bāb pred pāḥā[wā]nnem mejjitā ṣkorā zmiḡuc... nāfile namāz (цюрк.)

5a – ḥāḡat namāz (цюрк.) [канец адсутнічае]

----- адсутнічае мінімум адзін аркуш

6a – [Азан (надаванне імя); пачатак адсутнічае] (цюрк.)

7a – bāb mālim zesem sunnet dāwāc (цюрк., араб.)

8a – bāb ṭo nijjet do ‘ašura pāṭrāwi (араб.)

8a – bāb po jezennu ṭā du‘ā’i pec (араб.)

8b – bāb pred jezennem pec nāleži (араб.)

8b – bāb po jezennu nāleži pec (араб.)

9a – bāb nā rominḡāḥ... ‘imām neḡ nijjet ‘ūčīni (араб.)

Запісы (рукой А. Адамовіча?):

1) алоўкам назвы сямі пеклаў: perše peḡlā ‘ime hāwī... «Першага пекла назва Гаві...» (арк. 9a–9b);

2) алоўкам дата: po ṭāṭārṣḡū liḡbā ١٣٤٦ ṭisečā ṭriṣṭā ṣorāḡ ṣāṣṭoj hod ١٣٤٦ «па-татарску дата 1346 тысяча трыста сорок шосты год, 1346» (арк. 9b); адпавядае 1927–1928 гг.;

3) хімічным алоўкам алюзія на Каран 61:6: sūratu-ṣ-saff... 61 rozzel ‘ūṣṭāf 6 ṣoṣṭoj ‘iṣūṣ ṣḡāzāl ḡohdā māhomed ‘ūroziccā ‘ū ṣḡolkā let... (араб.) «Сура “ас-Сафф...”, 61 раздзел, устаў 6, шосты – Ісус сказаў, калі Магамед народзіцца; у колькі год²⁸⁸ ... (араб.)» (арк. 9b).

Афармленне тэксту: пісьмо карычневым чарнілам. Па 13–16 радкоў на старонцы. Кустоды (арк. 3b, 4b, 5b, 7b).

Папера: 9 арк. памерам 180 × 120 мм; філігрань круглай формы дыяметрам 100 мм (у цэнтры трохкутнік); без вяржэраў і панцюзю; сшыткавая (у лінейку). Краі аркушаў моцна абтрапаны; страчаны фрагменты тэксту.

Рукапіс XIII. Фрагмент хамаіла (3 арк.)

Час перапіскі: другая палова XIX – першая палова XX ст.

Змест:

1a – [Малітва без пачатку і канца на араб. і цюрк. мовах з перакладам на бел.-пол.]; першыя словы перакладу: bože moj ṣṭwāricelū zešli mne rájṣke rožitki...

Афармленне тэксту: пісьмо карычневым чарнілам; па 11–12 радкоў на старонцы. Кустоды фіялетавым чарнілам (слаба бачныя; часткова зрэзаныя).

Папера: 3 арк. памерам 180 × 110 мм; без вадзяных знакаў; сшыткавая (у лінейку). На арк. 2–3, якія ўтвараюць разварот, сляды сшывання.

²⁸⁸ Верагодна, маецца на ўвазе «ў які год».

Рукапіс XIV. Фрагмент хамаіла (2 арк.)

Час перапіскі: другая палова XIX – першая палова XX ст.

Змест:

1a – ʔo jeʃʔ do ɣuslu nijjet (цюрк., араб.)

1a – ʔabliwājučise ʔo pec (араб.)

2a – ʔwār mijonc pec (араб.)

Афармленне тэксту: пісьмо цёмна-карычневым чарнілам; па 11 радкоў на старонцы. Кустоды. На арк. 1b кустада не супадае з першым словам наступнай старонкі.

Папера: 2 арк. памерам 165 × 100 мм; без вадзяных знакаў. Аркушы ўтвараюць разварот; бачны сляды сшывання.

Рукапіс XV. Фрагмент хамаіла (1 арк.)

Час перапіскі: канец XIX – пачатак XX ст.

Змест:

1a – bāb ʔo nijjet do ɣuʒdeɣo jāsīnā (цюрк.)

Афармленне тэксту: пісьмо карычневым чарнілам; па 7 радкоў на старонцы. Тэкст у рамцы зялёнага (?) колеру (моцна выцвіла). Кустада.

Папера: 1 арк. памерам 80 × 50 мм. Без вадзяных знакаў.

Рукапіс XVI. Выпіска з хамаіла (1 арк.)

Час перапіскі: першая палова XX ст.

Змест:

1a – mālim zesem sunnet dāwās (цюрк.)

Афармленне тэксту: пісьмо карычневым чарнілам; па 9 і 11 радкоў на старонцы.

Папера: 1 арк. памерам 200 × 160 мм. Без вадзяных знакаў; сшыткавая (у лінейку).

Спіс выкарыстаных крыніц

Аванесаў, Р. І. Нарысы па беларускай дыялекталогіі / Р. І. Аванесаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1964. – 415 с.

Антонович, А. К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система / А. К. Антонович. – Вильнюс, 1968. – 418 с.

Булыка, А. М. Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы / А. М. Булыка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1970. – 174 с.

Гістарычны слоўнік беларускай мовы / склад. А. М. Булыка [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1989. – Вып. 9. – 296 с.

Гістарычны слоўнік беларускай мовы / склад. А. М. Булыка [і інш.]; пад рэд. А. М. Булыкі. – Мінск : Беларус. навука, 2007. – Вып. 27. – 512 с.

Гістарычны слоўнік беларускай мовы / склад. А. М. Булыка [і інш.] ; пад рэд. А. М. Булыкі. – Мінск : Беларус. навука, 2012. – Вып. 32. – 501 с.

Дыялекталагічны атлас беларускай мовы / Р. І. Аванесаў [і інш.] ; Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства ; пад рэд. Р. І. Аванесава. – Мінск : АН БССР, 1963. – [2] с., VIII, 338 к.

Коран Магомета. Переведенный с арабского на французский переводчиком французского посольства в Персии, Казимирским. С примечаниями и жизнеописанием Магомета. С французского перевел К. Николаев. – М., 1864. – XXXIII, 468, XVI с.

Коранъ, законодательная книга мохаммеданскаго вероучения. Переводъ и приложения къ переводу Гордія Саблукова. – Казань, 1877. – 1–533, I–VIII (оглавление), I–II (поправки) с.

Рукапісы татараў Беларусі канца XVII – пачатку XX стагоддзя з дзяржаўных кнігазбораў краіны : каталог / склад.: М. У. Тарэлка. А. І. Цітавец. – Мінск : Беларус. навука, 2011. – 219, [220] с.

Саблуков, Г. Сведения о Коране, законоположительной книге Мохаммеданскаго вероучения / Г. Саблуков. – Казань : В университетской типографии, 1884. – 386, VII с.

Словарь русского языка XI–XVII вв. – М. : Наука, 1987. – Вып. 12. – 381 с.

Тарэлка, М. У. Мінскі Тафсір 1686 г. Вынікі апошніх даследаванняў / М. У. Тарэлка // *Poznańskie Studia Slawistyczne. Seria językoznawcza*. – 2017. – Wol. 24 (44), № 2. – С. 163–175.

Тарэлка, М. У. Некаторыя асаблівасці графіка-арфаграфічнай сістэмы Мядзельскага хамаіла / М. У. Тарэлка // *Беларус. лінгвістыка*. – 2018. – Вып. 81. – С. 61–70.

Тарэлка, М. У. Пераклады Карана ў рукапісе часоў II Рэчы Паспалітай з Мядзельскага музея / М. У. Тарэлка // *Tatarskie dziedzictwo kulturowe. Rękopiśmienne księgi religijne. 50 lat kitabistyki*. – Toruń, 2019. – S. 134–151.

Тафсіры, кітабы і хамаілы з прыватных кнігазбораў Беларусі : каталог / склад. М. У. Тарэлка. – Мінск : Беларус. навука, 2020. – 203 с.

Тарэлка, М. Беларускататарскія рукапісы пастаўскага паходжання са збору Якуба Адамовіча / М. Тарэлка // *З рукапіснай спадчыны татараў ВКЛ : тэксты і даследаванні*. – Мінск : Беларус. навука, 2022. – С. 98–177.

Турэцка-беларускі размоўнік 1836 году з збораў Нацыянальнага музея Літоўскай Рэспублікі ў Вільні = *Turkish-Belarusian phrase-book of 1836 = Türkçe-belarusça kılavuz yılı = 1836* / прадмова, транслітарацыя, падрыхтоўка тэксту, публікацыя й камэнтары: Г. Александровіч-Мішкінене, С. Шупа. – Нью-Йорк, 1995. – 62 с.

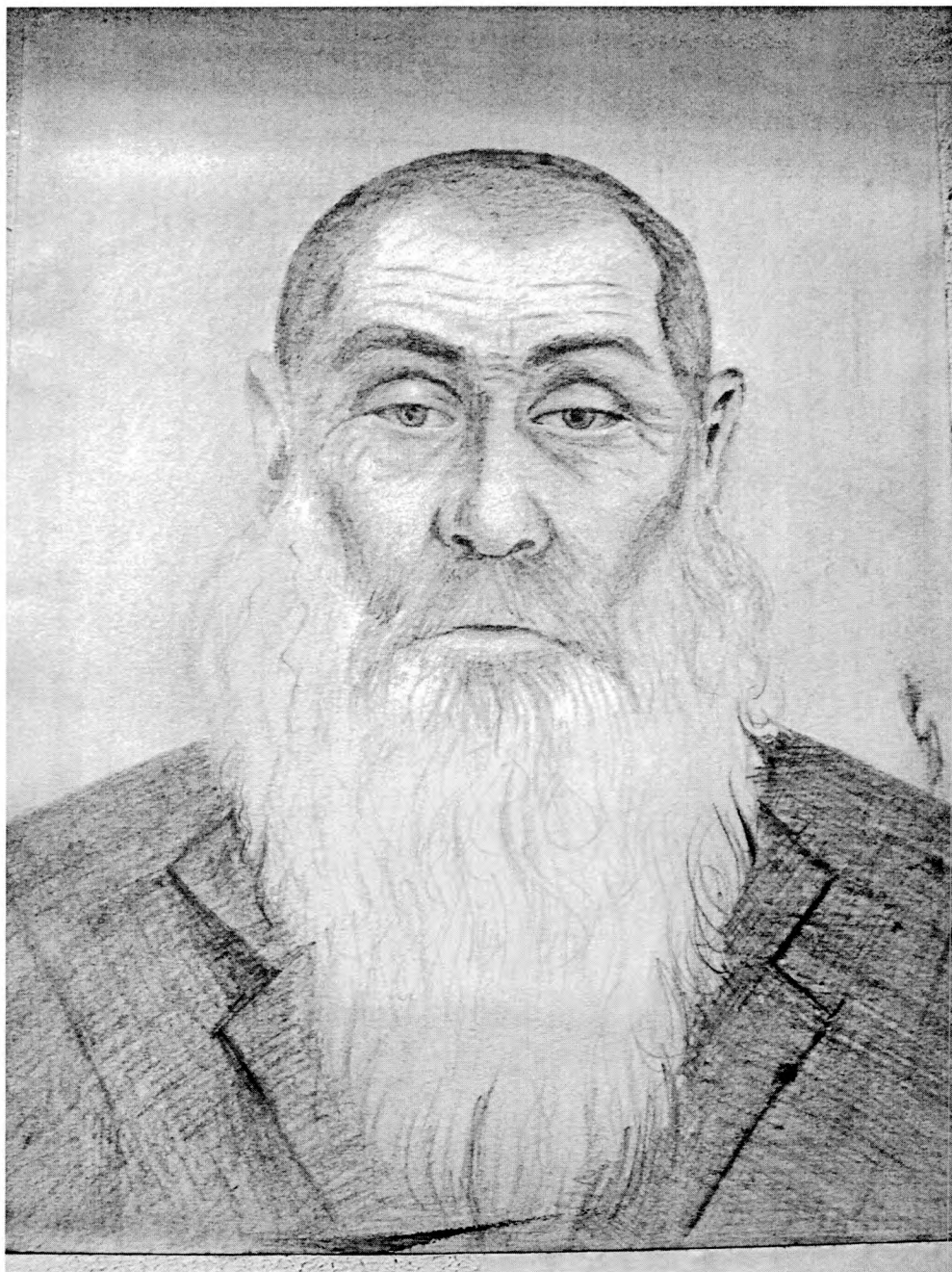
Greki-Pabisowa, I. Współczesne gwary polskie na Litwie i Białorusi. Fonetyka / I. Greki-Pabisowa. – Warszawa : Slawistyczny ośrodek wydawniczy, 2002. – 163 s.

Kalām šarīf (كلام شریف). – Kazan, 1914. – 574 с.

Koran (Al-Koran). Z arabskiego przekład polski Jana Murzy Tarak Buczackiego, tatarza z Podlasia. – Warszawa, 1858. – T. II. – 759 s.

Stieber, Z. Rozwój fonologiczny języka polskiego / Z. Stieber. – Warszawa : PWN, 1952. – 96 s.

Wersety z Koranu (آيات من القرآن العظيم). Nakładem Muftiatu na R.P. 1935 R – 1354 H. – [Sarajevo, 1935.] – 185, IV s.

Аляксандр (Алі) Адамовіч (?–1945), імам мядзельскай мячэці ў 1925–1945 гг.
Малюнак. Мядзельскі музей народнай славы

Мядзельская мячэць. Малюнак. 1923 г.

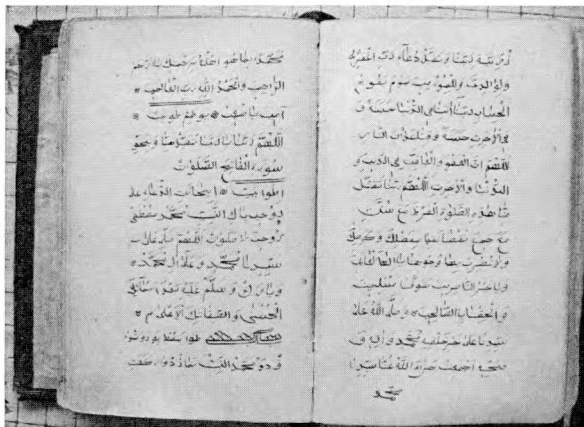
Мядзельская мячэць. Фотаздымак. 1932 г.

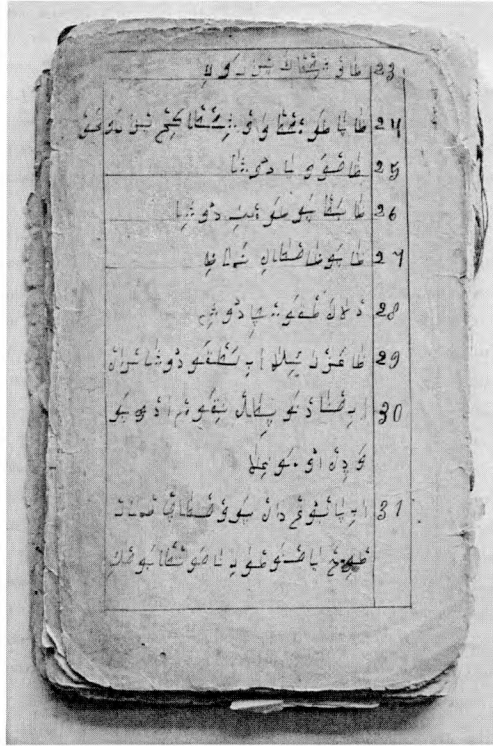
Скураная аправа рукапісу I

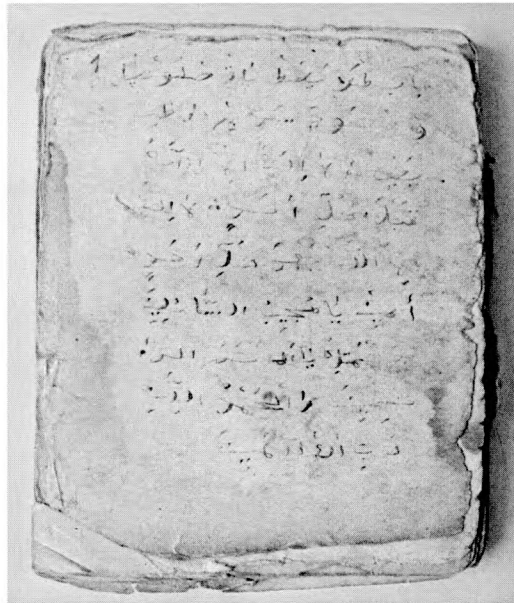
Першая старонка рукапісу I

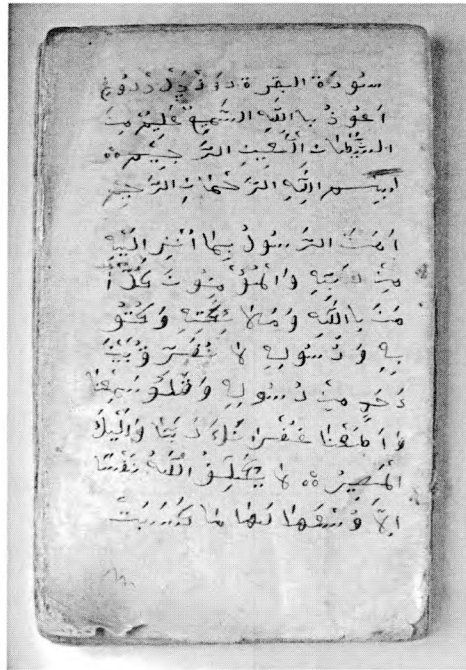
Старонкі рукапісу I, напісаныя іншым почыркам

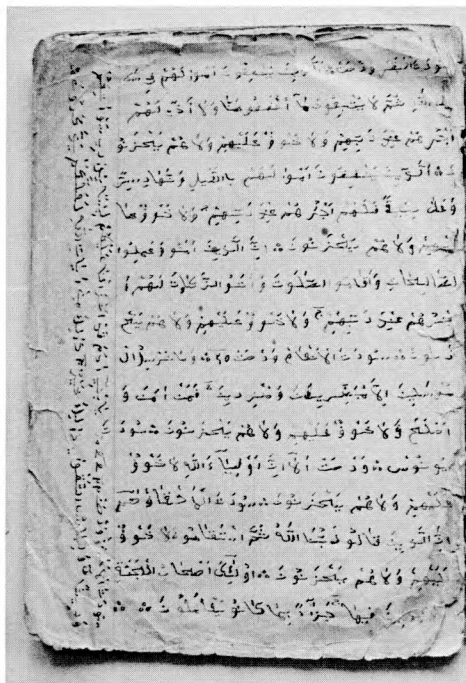
Першая старонка рукапісу II

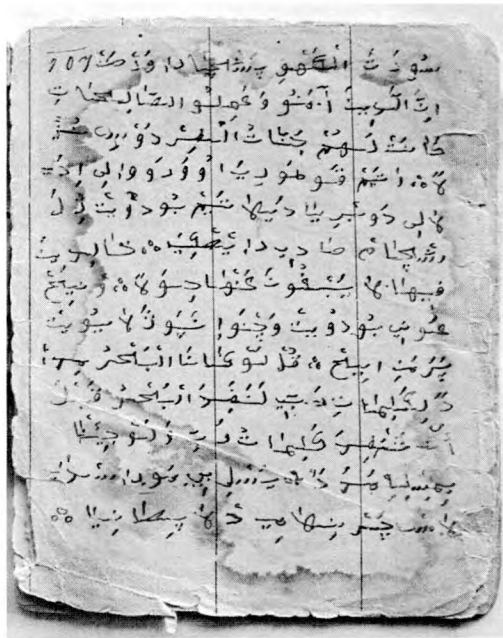
Першая старонка рукапісу III

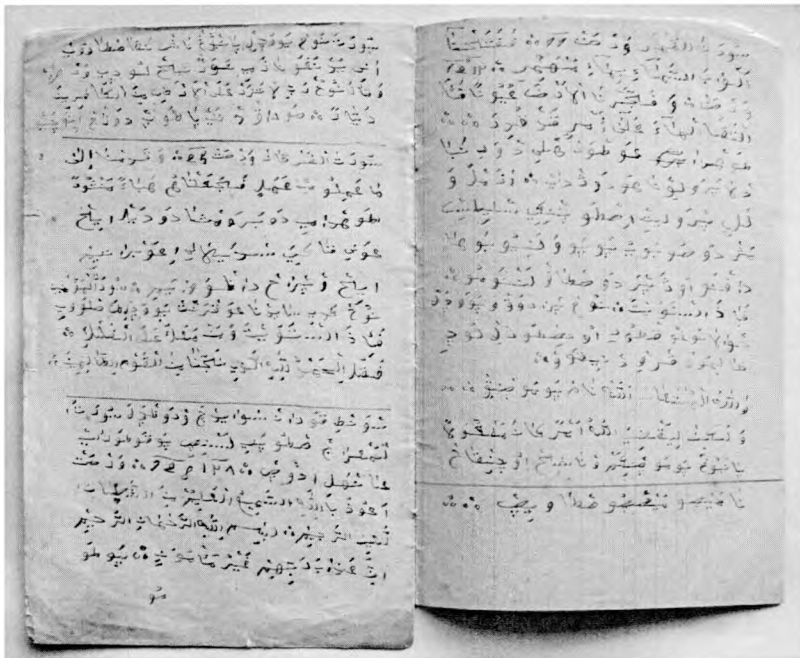
Першая старонка рукапісу IV

Першая старонка рукапісу V

Першая старонка рукапісу VI

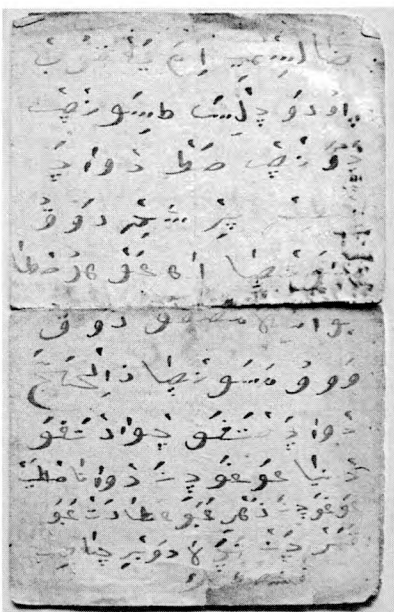

Першая старонка рукапісу VII

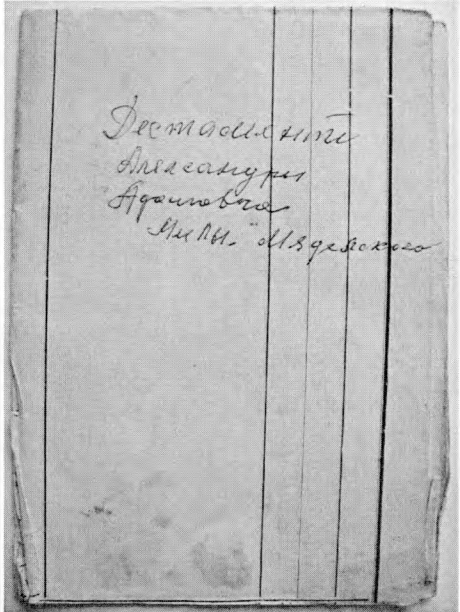

Першая старонка рукапісу VIII

Апошняя старонка ліста Аляксандра (Алі) Адамовіча да сына, на якой месціцца нататка пра дату нараджэння сына

Тастамент (дэстамент) Аляксандра (Алі) Адамовіча ў складзеным выглядзе

ЗМЕСТ

Прадмова	3
<i>Филатова Е. Н.</i> Яков Давидович Юзефович – начальник штаба Дикой дивизии в годы Первой мировой войны.	6
<i>Грибова С. В.</i> Документы Гродненского государственного музея истории религии как источники по истории Некрашунской parroфии	11
<i>Александрович-Туфкрэо Р. А.</i> «Яков Степанов Якубовский руку приложил...»	22
<i>Міскевіч С. А.</i> Генеалагічны кантэкст рукапіснай спадчыны татараў былога ВКЛ	29
<i>Несцяровіч В. І.</i> Фразеалагізмы ў творы «Мірадж»: сляды ўсходняй ідыяматыкі	35
<i>Сеўрук Д. Э.</i> «Джаўагіру-ль-іслам» («Сутнасці ісламу») – помнік асманскай рэлігійнай літаратуры XVII ст. у перакладах беларуска-польска-літоўскіх татараў	40
1. Уводзіны	40
1.1. Кадызадэ Мехмет Эфендзі і катэхізіс «Джаўагіру-ль-іслам»	40
1.2. «Джаўагіру-ль-іслам» у рукапіснай традыцыі мусульман ВКЛ (ліпкаў)	43
2. Тэхнічныя заўвагі і сістэма транслітарацыі	45
3. Пераклады на беларускую мову	47
3.1. Рукапісы з перакладамі катэхізіса на беларускую мову	47
3.2. Варыянт А (тэкст)	49
3.3. Варыянт В (тэкст)	70
4. Пераклад на змешаную беларуска-польскую мову	85
5. Пераклады на польскую мову	86
5.1. Рукапісы з перакладамі катэхізіса на польскую мову	86
5.2. Варыянт С (тэкст)	90
6. Рэлігійная лексіка татараў ВКЛ. Суадносіны беларускіх і польскіх перакладаў «Джаўагіру-ль-іслам»	105
7. Заключныя заўвагі	109
<i>Сынкова І. А.</i> Знахарскія тэксты з архіва Аляксандра (Алі) Адамовіча ў кантэксце пісьменства татараў ВКЛ.	114
<i>Тарэлка М. У.</i> Рукапісы Аляксандра (Алі) Адамовіча – імама мядзельскай мячэці: праблемы каталагізацыі і навуковага апісання	123
1. Рукапісы Аляксандра Адамовіча – імама мядзельскай мячэці: апісанне	123
1.1. Уводзіны	123
1.2. Крыніцы, выкарыстаныя А. Адамовічам пры напісанні рукапісаў II–VIII	125
	203

1.2.1. Каран, польскія і рускія пераклады Карана; пераклад Карана А. Адамовіча	125
1.2.2. Пратограф рукапісаў II (15-га фрагмента), IV і хамаіла Мядзельскага музея	128
1.2.3. Назвы структурных адзінак каранічнага тэксту	129
1.3. Унікальныя элементы ў арфаграфіі рукапісаў II–VIII	131
1.3.1. Пазначэнне мяккасці і іншыя функцыі літары ζ (i)	132
1.3.2. Пазначэнне галоснага [e] на пачатку слова знакам <i>гамза з фатхай</i>	137
1.3.3. Пазначэнне ў <i>нескладовага</i>	138
1.4. Час напісання рукапісаў I–VIII	140
1.5. Месца напісання рукапісаў I–VIII	142
1.6. Катэгорыяльная прыналежнасць рукапісаў I–VIII	145
2. Рукапісы Аляксандра Адамовіча – імама мядзельскай мячэці: каталог	147
2.1. Рукапіс I. Хамаіл (джамейны)	147
2.2. Рукапіс II. Фрагменты хамаілаў і зборнікаў цытат з тафсіраў	153
2.3. Рукапіс III. Хамаіл	159
2.4. Рукапіс IV. Зборнік цытат з тафсіраў	161
2.5. Рукапіс V. Зборнік цытат з тафсіраў	164
2.6. Рукапіс VI. Зборнік цытат з тафсіраў	165
2.7. Рукапіс VII. Зборнік цытат з тафсіраў	166
2.8. Рукапіс VIII. Зборнік цытат з тафсіраў	167
3. Тэматычны паказальнік	167
3.1. Фрагменты Карана	167
3.2. Гісторыі пра прарокаў і вядомых асоб ісламскай гісторыі	167
3.3. Малітоўныя тэксты	168
3.3.1. Ніеты	168
3.3.2. Дуаі	169
3.3.3. Просьбы	171
3.3.4. Аяты	171
3.3.5. Зікры	171
3.3.6. Таспіхі	172
3.3.7. Вірыды	172
3.3.8. Іманы	172
3.3.9. Малітоўныя тэксты без вызначэння жанравай прыналежнасці	172
3.4. Хутбы	174
3.5. Каляндарныя тэксты	174
3.6. Рытуальныя тэксты	174
3.7. Знахарскія тэксты	176
3.7.1. Замовы супраць хвароб чалавека і жывёлы	176
3.7.2. Іншыя замовы	179
3.8. Знакі транслітарацыі літар арабскага алфавіта і дыякрытычных знакаў для галосных	180
3.9. Спіс арыенталізмаў	181
<i>Дадатак 1. Дакументы Аляксандра (Алі) Адамовіча</i>	183
Рукапіс IX. Ліст імама г. Мядзела Аляксандра (Алі) Адамовіча да сына	184
Рукапіс X. Ліст імама г. Мядзела Аляксандра (Алі) Адамовіча да намесніка муфты II Рэчы Паспалітай Якуба Рамановіча	188
Рукапіс XI. Тастамент Аляксандра (Алі) Адамовіча, імама г. Мядзела	193

<i>Дадатак 2. Фрагменты рукапісаў невядомых капіістаў</i>	199
Рукапіс XII. Фрагмент хамаіла (9 арк.)	199
Рукапіс XIII. Фрагмент хамаіла (3 арк.)	200
Рукапіс XIV. Фрагмент хамаіла (2 арк.)	201
Рукапіс XV. Фрагмент хамаіла (1 арк.)	201
Рукапіс XVI. Выпіска з хамаіла (1 арк.)	201

Навуковае выданне

**ПІСЬМОВАЯ СПАДЧЫНА ТАТАРАЎ
ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА
І ЯЕ ГІСТОРЫКА-КУЛЬТУРНЫ КАНТЭКСТ**

Зборнік навуковых прац

Рэдактар *М. І. Рэменіца*
Мастацкі рэдактар *І. Т. Махнач*
Тэхнічны рэдактар *М. В. Савіцкая*
Камп'ютарная вёрстка *І. У. Счаснюк*

Падпісана да друку 30.07.2024. Фармат 70×100¹/₁₆.
Папера афсетная. Друк лічбавы. Ум. друк. арк. 16,74 + 0,65 укл. Ул.-выд. арк. 14,3.
Тыраж 300 экз. Заказ 152.

Выдавец і паліграфічнае выкананне:
Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства «Выдавецкі дом
«Беларуская навука». Пасведчанні аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца,
вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў
№ 1/18 ад 02.08.2013, № 2/196 ад 05.04.2017.
Вул. Ф. Скарыны, 40, 220084, г. Мінск.

مبتدئ بکلمات فائمهتن شان کاسی

وکتب الله حروف بر

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين والصلوة والسلام
على محمد وآله وصحبه اجمعين اما بعد فقل
اقول انا عاقل و باقل او لان هر مؤمن و هر
و هر عورتك او قرآن ملك فامرض عايند

بدل بکل کبی

قورده نر سماعن اوستا نقر او چقا نقر

چطه سماعن اذقر الحمد لله

سماحن سماعن الحمد لله شطوننا چقا

پانا بوها ننا چن احوال یمو چقا

چلا پانا بوها ننا چن

ISBN 978-985-08-3174-3

9 789850 831743

ПИСЬМОВАЯ СЛОВАДЬ ИЛИ РАУ ВЪЮЖАКА ИЛИ
ЖИТОУСКА ИЛИ ЯРЕ ИЛИ СТОРБИКА-КЪ ИЛИ
ЮРНИКА ИЛИ ЭКСТ

ВЪЮЖАКА ИЛИ ЭКСТ